

DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM

**A BIBLIÁS POLITIKUS
KISS SÁNDOR
ISTEN S A HAZA SZOLGÁLATÁBAN**

- EMIGRÁCIÓBA VONULÁSÁIG -

HABILITÁCIÓS ÉRTEKEZÉS EGYHÁZTÖRTÉNELEMBŐL

**Témavezető
DR. HÖRCSIK RICHÁRD
egyetemi tanár**

**Készítette
DR. PÓTOR IMRE
ref. lelkész - főisk. tanár**

**Vásárosnamény
2003**

TARTALOM

AJÁNLÁS

ELŐSZÓ

BEVEZETÉS

1. VÁSÁROSNAMÉNYBAN ÉS SÁROSPATAKON

- 1.1. Gyermekkor
- 1.2. Tanítóképzőben Sárospatakon

2. SZEGEDI DIÁK

- 2.1. Egyház és iskola
- 2.2. A diákmozgalmakban
- 2.3. A református ébredésért az SDG-ben
- 2.4. A magyarságért

3. AZ ELLENÁLLÁSI MOZGALOMBAN

- 3.1. Tevékenysége - munkaterületei
- 3.2. A diák-ellenállási mozgalom élén
- 3.3. A nyilasok és a Gestapo fogságában

4. A BIBLIÁS KISGAZDA-POLITIKUS

- 4.1. Politika - politikus
- 4.2. A Magyar Parasztszövetség igazgatója

5. MEGALÁZTATÁSOK ÉS SZENVEDÉSEK KÖZÖTT

- 5.1. Konceptió per a Parasztszövetség és Kisgazdapárt ellen
- 5.2. Mistéth Endre és társai pere
- 5.3. A szabadulástól az emigrációig

Összefoglalás - Summary - Zusammenfassung

SUMMARY

ZUSAMMENFASSUNG

FÜGGELÉK

Kiss Sándor bibliográfiája
Irodalomjegyzék

AJÁNLÁS

Megtisztelő kérdésnek teszek eleget akkor, amikor ajánlom a Tisztelt Olvasó figyelmébe dr. Pótor Imre lelkész úr Kiss Sándorról, Vásárosnamény szülöttjéről szóló könyvét. A dicséretes, alapos munkával létrehozott életrajzi kortanulmány szándéka példásan egyszerű. Kiss Sándort, a XX. századi magyar közélet neves személyiségeinek egyik legkiválóbb képviselőjét kívánja emlékezetünkbe idézni, a róla eddig publikált művektől eltérő módon. Teszi ezt úgy, hogy a parasztszármazású politikus ifjú korától megélt élete, jellemének formálódása belehelyeződik a magyar történelem eseményeibe. Nem is tehetné ezt másként, hiszen Kiss Sándor élete tettekkkel igazoltan történelemalakító volt. Azon kevesek közé tartozott, aki minden körülmények között tudta vállalni a meggyőződése szerinti elveit. A lényét átható Istenbe vetett hittel, meggyengíthetetlen magyarságtudattal szolgálta a szűkebb és tágabb környezetében élőket, követendő példát adva az utód nemzedékeknek. A bonyolult megfogalmazású mondatokat kerülve, a szerző megkérdőjelezhetetlen tényyszerűséggel mutatja be olvasóinak Kiss Sándor ifjúságszervező tevékenységét, az egyre érettebbé váló összefüggés látását, szeretett Magyarországnak jövőjét érintően. Számomra különleges értéke a könyvnek a tudományos alapossága, amely következetes fegyelemmel párosulva, elsősorban a történeti hitelességre törekvést tükrözi, részben feláldozva az életrajzi művek szokásos olvasmányosságát. Aki a könyv olvasója lesz, arra számíthat, hogy Kiss Sándor életének azt a szakaszát ismerheti meg, amely alapján elfogultság nélkül állítható, hogy a nemes emberi tulajdonságokkal bíró, kiváló magyar parasztpolitikus példát adó módon, önzetlenül, szenvedéseket vállalva, Istentől kapott erővel, töretlen hittel szolgálta népét, ezzel hozzájárulva a magyarországi demokrácia fejlődéséhez.

JÜTTNER CSABA

Vásárosnamény város polgármestere

ELŐSZÓ

Dolgozatom létrejöttét az motiválta, hogy Vásárosnamény városa 2000. március 15-én tisztelete és megbecsülése jeleként szobrot emeltetett annak a Kiss Sándornak az emlékére, aki 1956-ban történt külföldre menekülését követően sajnos soha nem térhetett haza. A templomi ünnepségen és a szobornál elhangzott beszédek egyértelműen rámutattak Kiss Sándor jellemére, haza- és népszerűségére. Akkor tudtam meg, hogy hívő, református ember volt, aki egész életében hitvalló módon, szóval és tettel szolgálta Jézus Krisztust az anyaszentegyház közösségében. Elhatároztam: nem fogjuk elhallgatni, hogy Kiss Sándor a Vásárosnaményi Református Egyházközségből indult és az Amerikai Magyar Református Egyházat előbb főgondnokként, majd élete végéig pénztárosként szolgálta. Azt a lelkiséget, amit Naményban szívott magába hívő nagymamája imádságai során, kamatoztatta a pataki Alma Materben és a szegedi diákközösségben. A magyarság lelki-szellemi felemelkedése érdekében kifejtett céltudatosság és odaszántság töltötte be egész életét politikusként is.

A keresztyén Kiss Sándort kívánom református fiatalágunknak példaképként állítani. Aki nem szégyellte Krisztus evangéliumát diákként az iskola padjaiban sem. Nemcsak lelki támogatást, Krisztusba gyökerező új életet kapott az ébredési időkben az SDG Református Diákszövetség nyomán, de élete végéig meg is maradt Krisztus Jézus evangéliumának egyszerű, szerény, egyértelmű és következetes tanúja. Lelki munkásságát nem jellemzik felekezeti felhangok, de református gyökereit, református népünk iránti elkötelezettségét élete végéig következetesen megtartotta.

A Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójában többször szólhattam Kiss Sándorról az elmúlt években. A szekciótagok között ma is vannak, akik kortársai voltak. Segítő tanácsaikat felbecsülhetetlen értékűként fogadtam.

A Kiss Sándorral való foglalkozást időszerűvé teszi az is, hogy 2002-ben emlékeztünk halálának 20. évfordulójára. Barátai, volt munkatársai tervei között szerepel egy Kiss Sándor Emlékkönyv megjelentetése is a közeljövőben. Ebben a református, keresztyén Kiss Sándornak is helye van.

Motiválta a téma kidolgozását, hogy évek folyamán jelentős anyagot gyűjthettem össze. S mivel lekipásztori tevékenységem mellett évek óta a Beregszászi Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola előadója is vagyok, és szeretném ezt a munkát tovább folytatni, tudományos előmenetelem érdekében fokozat megszerzésére van szükségem. Ebben Doktorvaterem, Hörcsik Richárd egyetemi tanár úr bizalmát és támogatását élvezve, elhatároztam, hogy Kiss Sándor életműve egy része alapján tudományos dolgot készítek és ezt habilitációs dolgozatként nyújtom be a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori és Habilitációs Bizottságának.

Kiss Sándor Vásárosnamény szülötte. Megnyilatkozásaiban szülőföldjéről mindig nagy tisztelettel írt és beszélt. Mint keresztyén ember és népét, hazáját rajongásig szerető ember. Ez a munka szerény tisztelgés annak az embernek az emléke előtt, aki végig következetesen betöltötte Istentől kapott küldetését. Talentumait mindenkor a környezetében élő lelki és szellemi közösség javára hasznosította. Egyháza, népe és hazája iránti hűsége akkor sem rendült meg, amikor méltánytalan megaláztatásokat kellett elviselnie.

Munkám jellegét tekintve egyháztörténeti monográfia, melyben meghatározó a politika- és művelődéstörténeti tartalom is. Egy életmű-ábrázolás első része. Erős ösztönzés hajtott abba az irányba, hogy jómagam csupán Kiss Sándor egyházi vonatkozásait dolgozzam fel tudományos formában. Hiszen a Ráday Levéltár Kiss Sándor amerikai anyagát tartalmazó 18 levéltári kartondoboz ebből a szempontból valóságos aranybánya. Témavezetőm javaslatának engedve azonban, Kiss Sándor életpályája folyamatát követve részleteiben írtam a keresztyén politikus tevékenységéről is. Sőt, e dolgozatban frekvenciát kap a közéleti szerepet vállaló Kiss Sándor, aki eközben is - mint a diák-ellenállás egyik vezetője, a Parasztszövetség igazgatója, kiscsászár politikus, meghurcolt és megalázott ember - mindvégig Isten dicsőségét és embertársai javát munkáló református keresztyén ember maradt.

Kiss Sándor élettörténete: példaadás a keresztyénség gyakorlati megéléséből és hazafiságból. Először csak az egyházzal való kapcsolatával foglalkoztam, a keresztyén diákkal és tanárral, a mások megtéréséért bátran áldozatot vállaló emberrel. De aztán újabb perspektívát nyitott a magyarság iránt elkötelezett, aztán pedig a diák-ellenállási mozgalomban, majd a politikai életben és az Amerikai Magyar Református Egyházban is vezető szerepet betöltő református egyéniség.

Terjedelmi okok miatt a dolgozatban nem foglalkoztam Kiss Sándor Amerikában folytatott egyházi és politikai tevékenységével. Nem elemeztem óriási levelezését, amelyből mintát gyűjthettem a Ráday Levéltárban. Jóllehet összeállítottam Kiss Sándor bibliográfiáját, de ezt majd ki kell egészítenie annak, aki egy ösztöndíj segítségével Amerikában felkutatja azokat a levéltárakat és könyvtárakat, ahol őrzik a magyarságmentés dokumentumait. Kiss Sándor munkái elemzésére is a dolgozat folytatásában kerül sor.

Ha Isten segítségével évek folyamán elkészíthetem a teljes Kiss Sándor monográfiát, aminek az anyaga együtt van, ebben egyértelműséggel dominál majd az egyháztörténeti jelleg. Nem is lehet más a hatalmas „amerikai anyag” birtokában. Isten segítségével bőséges levéltári, kéziratári és könyvtári anyag állt rendelkezésemre. Főbb primer forrásaim: levelezése, jegyzőkönyvek, naplója, amerikai anyag, kortársai közlései. Elegendő forrás ahhoz, hogy ezek segítségével - munkatársi közösséggel - egy nívós Kiss Sándor Emlékkönyvet lehessen összeállítani.

Kutatásaim bázishelyei között alapnak számít a *Vásárosnaményi Múzeum Adattára*. Kiss Sándorné és Kiss Borbála 2000-ben ide küldte el annak a Kiss Sándor kiállításnak az anyagát, amit 2000. március 15-én nyitottak meg.¹ A múzeum vezetője - *Felhősné Csiszár Sarolta* - és munkatársai jóvoltából az itt összegyűjtött anyag elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a kutatás csapásirányait meghatározza. Messzemenően legtöbb segítséget kaptam *KISS SÁNDORNÉ IBRÁNYI ÉVA Asszonytól*. Önzetlenül megosztotta velem levelei, csomagjai révén mindazt az ismeretet, amit Kiss Sándorról tudni lehet és tudni kell. Dokumentumokat, fénymásolt újságcikkeket, családi fotókat küldött. Tőle kaptam meg férje Varga Domokossal folytatott levelezését. Ezek a levelek Kiss Sándor lelki fejlődésének leghitelesebb tanúi. Ha bárhol elakadtam, részletes leveleimre Éva Asszonytól kimerítően gazdag válaszokat kaptam.

¹ Kiss Sándorné az Amerikai Magyar Ház tisztségviselője, az Amerikai Magyar Református Egyház jegyzője. Kiss Borbála - Kiss Sándor idősebbik lánya - Washingtonban az USA Kongresszusi Könyvtár könyvtárosa; Kiss Erzsébet - Kiss Sándor fiatalabbik lánya - egyetemi tanár - a Princeton University-n, s a Duke University Kenan Ethics Programjának igazgatója.

Nemcsak méltó társa volt egész életében Kiss Sándorné férjének Isten dicsőségére, a magyarságáért vállalt áldozatkész élettevékenységben, de emléke ápolásában ma is szívvel-lélekkel méltó társa, hiteles tanúja. A Kiss Sándor testvérével - Juhász Gáborné Kiss Eszterrel - készített riport és a sógornője, Kiss Menyhértné közlései mélyítették a családdal kapcsolatos, szükséges ismereteket.

A Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára vezetője, Virágh Ferenc igazgató úr segítségével nagyon sok dokumentumhoz, levél- és újságmásolathoz jutottam. Primerforrásokat biztosított a politikatörténeti háttér részleteinek feltárására. Igazgató úr készséges segítsége és szaktanácsai, Kiss Sándor szellemisége hűséges ápolása a Kisgazdapárt és egész hazánk javára elkötelező erővel hatott és hat rám ma is.

A kutatásnak lendületet adott: az amerikai anyagnak 2001-ben a *Ráday Levéltárba* szállítása. Ez 18 levéltári kartondobozban van, amely az 1956-1982 évek fő forrása. „Aranybánya” - a hazaszállító Horváth János, az anyag kurátora szerint is. Gazdagságában a legnagyobb Kiss Sándor primeranyag. A *Ráday Levéltár* igazgatója - *Nagy Edit* - a teljes amerikai anyagot átvizsgálta és kutatásra előkészítette. Minden segítséget megadott ahhoz, hogy a kartondobozok összes tételét megvizsgáljam és szükség szerint ezekről másolatokat készítek. Készséges segítségéért itt is köszönetet mondok.

A Sárospataki Református Kollégiumban Dienes Dénes tanszékvezető egyetemi tanár úr és kedves munkatársai segítő támogatásával teljes egészében feltérképeztem a Tudományos Gyűjtemények Adattárának „amerikai anyagát”. Minden témámhoz kapcsolódó anyagról másolatot, jegyzetet készítettem.

A Magyar Országos Levéltár és a Budapest Főváros Levéltára segítségével ábrázoltam az úgynevezett demokrácia- és köztársaság elleni összeesküvés per részleteit.

Hálás vagyok minden kedves Testvéremnek - *Denke Gergelynek, Feróné Komolay Anikónak, Göncz Árpádnak, Havas Gábornak, Horváth Jánosnak, Ködöböcz Józsefnek, Kövy Zsoltnak, Virágh Ferencnek*, - akik levélbeli közléseikkel vallottak Kiss Sándorral való kapcsolatukról. Tisztelettel és szeretettel köszönöm meg áldozatkészségüket. Leveleikben megnyilvánuló segítő hozzáállásuk hitet, erőt és bizonyosságot adott. Mindegyikük írása Kiss Sándor szellemisége pecsétje. Segítségét mindegyiküknek itt is szívből megköszönöm.

Dolgozatom újat jelentő eredménye, hogy Kiss Sándor életét és sokrétű munkásságát, a szakirodalomban korábban alig vagy egyáltalán nem elemzett korszakát a gyökerekig menően bemutatom.

Ugyanakkor feltártam a magyar nép egyház- és politikatörténetének olyan összefüggéseit és részleteit, amelynek több elemét homály fedte. Hallatlan izgalmas volt az ébredésért imádkozó, diáktársai megtérését szorgalmazó keresztyén embernek a diák-ellenállási mozgalomban tanúsított felebarátait mentő, az ország mentéséért síkraszálló magatartását, jellemét megvizsgálni.

Kiss Sándor következetes keresztyén ember maradt a politikai porondon is, nem ragadta magával sem a politika örvénye, sem hatalmi mámor. Az maradt, aki volt, a Parasztpárt igazgatójaként, karrierje csúcán is, mint meghurcoltatása idején is: keresztyén, mások testi-lelki javát munkáló, ébredésért imádkozó református ember. Börtönében írt naplója ennek a tanúja. Ember maradt Kiss Sándor minden körülményben. Hiszem, hogy hitével és magatartásával példát ad mai fiataljainknak keresztyénségből, magyarságból. A dolgozat folytatásaként ugyancsak még eléggé nem ismert részlete lesz: az amerikai reformátusság története, Kiss Sándor gyülekezete és az Amerikai Magyar Református Egyházkerület évtizedeinek

bemutatása, valamint Kiss Sándor politikai működése az amerikai magyarság összefogására és Magyarország függetlensége érdekében.

A feldolgozási módot meghatározta, hogy bőséges anyag állt rendelkezésemre. Nagy mennyiségű levéltári és könyvtári forrást építettem be dolgozatomba. A háttér megalapozására szolgáló gazdag információk közül többet a lábjegyzetben helyeztem el. Így az információ-bőség nem szakítja meg a téma folyamatosságát. Figyelembe vettem a levéltári források kínálta lehetőséget és a disszertáció terjedelmi korlátait. A kidolgozás a tárgyszerűség függvényében történt, de törekvésem ellenére az egyes témák fajsúlyilag nem mindig egyenlők. A témához kapcsolódó kiegészítők a lábjegyzetekben kaptak helyet.

Tudományos igénnyel, etikailag korrekt tárgyalagosságra törekedtem. Szándékom és kitűzött feladatom szerint munkám feltáró, összehasonlító, kritikai-elemző. Az egyes témák aprólékos kidolgozása nem válik egyértelműen a disszertáció előnyére. Ha egyes témákban némi részlelhajlás is tetten érhető, ez a szerzőnek a kutatott személy iránti őszinte tisztelete következménye.

A disszertáció felépítése Kiss Sándor élettevékenységének függvénye, annak menetét követi. Dolgozatomban először a szülőföldön kapott indíttatásokról, majd a Pataki Tanítóképzőben és a Szegeden töltött diák évekről szólok. Behatóan elemzem ezután először Kiss Sándor diák-ellenállásban, majd a politikai életben betöltött szerepét. Jóllehet meghurcoltatásaival ér véget a disszertáció, de éppen itt és ekkor nyilvánul meg nagyon tisztán és valóságosan keresztyén jelleme. Ezt tükrözik barátai és naplója vallomásai. Kiss Sándor bibliográfiája a függelékben kapott helyet. Ebben sajnos nem lehetett teljességre törekedni. Az amerikai forrásokat önzetlen közvetítők révén értem el. Ugyanakkor Kiss Sándor és felesége gondosságának köszönhetően munkái kéziratban csaknem teljes számban a kutatás rendelkezésére állanak a Ráday Levéltárban. A bibliográfia közrebocsátásával ösztönözni és segíteni kívánom a korszak elemzőit és a további Kiss Sándor-kutatást.

Köszönetet mondok e helyen is *Hörccsik Richárd egyetemi tanár úrnak*, témavezetőmnek és tudományos tanácsadómnak, aki nélkülözhetetlen és felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtott már a témaválasztásban és a koncepció irányvonalainak hangsúlyozásában is. Ő irányította rá a figyelmet Kiss Sándor életművének politikai háttere részleteire, útmutatásokkal látott el a források lelőhelyét illetően. Megbeszéléseink nyomán kaptam ösztönzést a politikatörténeti vonatkozások kidolgozására is. Köszönöm *Barcza József kutatóprofesszor úrnak*, hogy forrásközléseivel és a kutatási helyek megadásával, készséges és barátságos ösztönzéseivel buzdított a kutatómunkában; Hálás vagyok *Horváth János úrnak*, Kiss Sándor barátjának és helyettesének a vele készített interjúban kapott gazdag szellemi útravalóért, gyakorlati tanácsokért és áldozatkészségéért, hogy előkészítette és kivitelezte Kiss Sándor amerikai anyagának hazahozatalát és annak a Ráday Levéltárban való elhelyezéséért.

Megköszönöm *Bertalan Imre lelkipásztor úrnak*, hogy felkutatta Kiss Sándor Magyar Egyházban megjelent írásait, ezekről fénymásolatot készített és eljuttatta hozzám. Köszönöm *Denke Gergely lelkipásztor úrnak*, hogy a lelkigondozó Kiss Sándor gyakorlati kegyességének ábrázolásaként beavatott levelezésük részleteibe, önzetlenül és készséggel segítette a Kiss Sándor életmű feltárását közléseivel. Köszönöm a *Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójának vezetőjének, Csohány János ny. egyetemi tanár úrnak és a szekció tagjainak*, hogy folyamatosan teret biztosítottak a feldolgozott anyag előadására, megvitatása, és hogy tanácsaikkal új távlatokat nyitottak a kutatómunkában és feldolgozásban.

Pándy-Szekeres Dávid és Molnár Zoltán készséges segítségét, szaktanácsait itt is tisztelettel megköszönöm.

Megköszönöm *Jüttner Csaba* úrnak, Vásárosnamény város polgármesterének ajánló sorait, a település *Önkormányzata Testületének* a könyv kiadását Kiss Sándor és családja iránti megbecsülésük és tiszteletük kifejezéseként.

Köszönetemet fejezem ki *Kiss Sándorné Ibrányi Éva Asszonynak* és leányainak, *Kiss Borbálának és Kiss Erzsébetnek*, hogy adományukkal hozzájárultak a könyv kiadásához. Megköszönöm *Kiss Sándorné és leányai* segítségét az 'Összefoglaló' angol nyelvű fordításában.

Feleségemnek - *Pótorné Beregszászi Erzsébet* lelkipásztornak - és gyermekeinknek - *Áronnak, Mirjamnak, Mózesnek, Dávidnak, Dánielnek* - köszönöm, hogy szeretetükkel, türelmükkel, jelenlétükkel segítettek. Nekik ajánlom szíves szeretettel szerény munkámat s a *Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola* hallgatóinak, *Vásárosnamény polgárainak* s a *Vásárosnaményi Református Egyházközség* tagjainak.

BEVEZETÉS

Kiss Sándor főiskolai tanár, kisközségi nemzeti gyűlési képviselő, parasztszövetségi igazgató volt. Társadalmi, közéleti, politikai tevékenysége egyes részleteit eddig már többen ábrázolták,² a protestáns hívő keresztyén emberről viszont eddig Havas Gábor és Denke Gergely útbaigazító írásain kívül más nem publikált. A szülőföld elkötelezettjeként gazdag könyvtári, levéltári és adattári forrásanyag nyomán e lelki kép feltárásához kívánok hozzájárulni és teljes hazai politikai pályáját összefüggéseiben ábrázolom. A disszertáció terjedelmi korlátai miatt természetesen Kiss Sándor életpályájának adott szakaszán.³

A Kis Újság 1999. augusztus 27-i száma közölte, hogy az FKGP vezető képviselői jelenlétében avatták fel a teljessé vált Kisközségi Panteont a párt Belgrád rakparti székházában.⁴ A kiváló emberek csarnokában Virágh Ferenc külön laudációt szentelt Kiss Sándornak, Kovács Bélának, Nagy Ferencnek, Sulyok Dezsőnek, Tildy Zoltánnak és Varga Bélának.⁵ Kiss Sándor emberi nagysága lényegét Nyeste Zoltán így fogalmazta meg: „*Ha fához hasonlítanám, nem szükségképpen ő volt a legmagasabb a mostoha éghajlat alatt nőtt magyar erdőben. De ő volt az, aki ágait mindig úgy fordította, hogy a növesztő napfényből - abból is, ami az ő fényes leveleiről visszaverődött - a mellette álló kisebb társaknak, testvéreknek is minél több jusson.*”⁶

Kiss Sándor sokrétű és tevékeny életet folytatott mint diák, tudományos kutató, karizmatikus mozgalmi vezető, szuggesztív szónok, kiváló politikus és nagyszerű államférfi az *Egyház - Tudomány - Politika* pólusai között *Isten és haza* szolgálatának *kettős egységében*. „Felülről kapott parancs szerint Kiss Sándor élete egyetlen, szünet nélküli lobogás. A szárszói táborozásokon éppen a harmincas-negyvenes évek fordulóján erősödik meg - és ebben mások mellett

² Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. Magyar Öregdiák Szövetség. Bessenyei György Kör. Tanúk - korukról 5. rész. New Brunswick, 1983; Salamon Konrád: Erkölc és politika. Kiss Sándor élete. Püski Kiadó. Bp., 1991; Beszélgetés Kiss Sándorral. Washington, 1977. november 5. In: Huszár Tibor: Beszélgetések. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1983; Ruda Mihály: Iskolánk névadója: Kiss Sándor (1918-1982). Kézirat. Vásárosnamény, 1993. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.

³ A forrásokért ezúton is szíves köszönetet mondok Kiss Sándorné Ibrányi Éva asszonynak, lányának Kiss Borbálának és Kiss Sándor testvérének Juhász Gáborné Kiss Eszternek; a Vásárosnaményi Beregi Múzeum vezetőjének Felhősné Csiszár Saroltának és kedves munkatársainak; Köszönöm forrásközlését Békés Gézának, Denke Gergelynek, Havas Gábornak, Horváth Jánosnak, Kovács Károlynak, Ködöböcz Józsefnek, Kövy Zsoltának, Szij Rezsőnek.

⁴ Virágh Ferenc tett javaslatot az FKGP országos elnökségi ülésén a kiemelt személyiségek csarnokába javasolt 1945-1947 között vezető szerepet játszó személyekre. Kiss Sándorról ezt írja: „Képviselő, parasztszövetségi igazgató, az emigrációban az ENSZ vizsgáló bizottságának koronatanúja. 1944-ben a fasiszták, 1947-ben a kommunisták vették őrizetbe, kínozták meg. A Soli Deo Gloria misszionáriusa, a kisközségi érdekképviselet megalakítására jogszabály-beterjesztéssel tett kísérletet.” Virágh Ferenc: Javaslat az FKGP országos ülésének. Bp., 1999. április 20. Másolata a szerző birtokában.

⁵ - jeny - : Felavatták a Kisközségi Panteont. Kis Újság 1999. augusztus 27. 3.p. Tudománypolitikai Intézet Kisközségi Levéltára Ó.á. 84d./96.e. A panteon folytatásaként emléktábláik Torgyán József országos elnök, miniszter általi felavatására 1999. augusztus 20-án került sor.

⁶ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 53.p.

az ő lelkesedése is szerepet játszik - hitvalló prédikátor-őseink hagyományaként az *Isten és haza szolgálatának* kettős egysége.”⁷ Virágh Ferenc a Független Kisgazdapárt Polgári Tagozatának országos elnökeként, s mint a Tudománypolitikai Intézet igazgatója közölte: „Az újjáéledő nagy múltú politikai párt eszmeiségének példaképeként mindenki fölé emelve, Kiss Sándort tettem meg. A történelmet értelmezve, ezt megelőzve, új értékrendet alakítottam ki. Különböző erőkkel megküzdve ez is ment át a köztudatba.”⁸ Kiss Sándorról - szellemi-politikai örökségének egyik leghűségesebb ápolójaként meggyőződéssel - vallja: „ő a *legmegfelelőbb személy az Isten, Haza, Család eszmény szimbolizálására*. A kiművelt, puritán magyar ember, a mellérendelés társadalmi tudatában élő politikus jelképe ő. Göncz Árpád nyilvánosan is kimondta - már az emléktábla 1991. szeptember 7-én történt avatása után -, ha megérte volna, ő lenne a köztársasági elnök.”⁹ A volt köztársasági elnök közölte: „Kiss Sándort a magyar paraszt politikusok legnagyobbjának tartom, tiszta és igaz embernek, aki soha egyetlen erkölcsi kötelességét nem tagadta meg. Való igaz, hogy életünk érintkezett az ellenállás éveiben is, családjával mindmáig tartom a kapcsolatot és Vásárosnaményban járva, mindig időt szakítok rá, hogy sírjára letegyek egy szál virágot.”¹⁰

Vörös Vince az Országgyűlés alelnökeként Kiss Sándor emléktáblája /Bp., Báthory u. 24./ leleplezése előtt kijelentette, hogy a „Vásárosnaményból elindult ifjú *a közéleti erkölcs jelképévé vált*: tisztalelkű igaz magyar, a szabadságért, függetlenségért küzdő honpolgár, az üldöztetésekben edződő politikus, a paraszti fajtáját szerető és érte küzdő parasztszövetségi igazgató, és eltéríthetetlen, a Független Kisgazdapárthoz hű nemzetgyűlési képviselő.”¹¹ Bajcsy-Zsilinszkyvel vallotta, hogy *‘legyen a magyar a jövőben gerinces’*, és tanítványa volt Németh Lászlónak, aki szerint a *„minőség forradalmát kell végigvinnie ennek a nemzetnek ahhoz, hogy a népek családjában a teljes nagykorúságot elnyerhesse és meg is tarthassa”*, s demokrata volt Bibó István gondolatai értelmében, miszerint *„demokratának lenni annyi, mint nem félni a más-véleményűektől... az ellenség ismeretlen, gonosz szándékától... az ellenséges*

⁷ Havas Gábor: Hinni és cselekedni. Kálvinista modell: Kiss Sándor élete. Reformátusok Lapja 1991. szeptember. 4. p.

⁸ Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 3k.p. Virágh ugyanitt hangsúlyozza. „számomra Kiss Sándor a nagy előd a tudománypolitikai munkában: részben és egészben ugyanazok a feladataim más időben, más viszonyok közepette... Az ő életművének éppen az a olvasata számomra, hogy a közösségi hasznosulás kifejezője nem feltétlenül a parlamenti csillogás... Kiss Sándor idején nem különült el a kisgazdapártban a politika és a tudománypolitika. 1989 óta ez az elkülönülés égbekiáltó. Ezzel együtt a politika vált a mindenek fölöttivé, a tudománypolitika degradálódott. Az utóbbi képviselője állandó küzdelmet folytatott, kevés sikerrel.”

⁹ Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 2.p; Kiss Borbála írta 2001. decemberében karácsonyi jókívánságait kifejező levelében: „Örök hálával mindazért, melyet dr. Virágh dolgozott Édesapám emlékéért, Isten áldását kérve.” Másolata a szerző birtokában.

¹⁰ Göncz Árpád közlése. Bp., 2000. július 6.

¹¹ Vörös Vince beszéde Kiss Sándor emléktáblája leleplezésekor. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kisgazdapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének Kiadványa az Amerikai Magyar Református Egyesület, Hungarian Reformed Federation of America támogatásával. 1. szám. 9. p. - Az emléktábla avatása időpontja: Bp., 1991. szeptember 7.

propagandától, lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, amelyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük.”¹²

Kiss Sándor széthúzó, széthulló társadalmunkban mindig az *összefogást* képviselte itt, majd pedig az emigrációban is a Szabó Dezső-i gondolat értelmében: „*Minden magyar felelős minden magyarért!*” „Kálvinista elkötelezettsége közéleti bátor és szívós magyarságmentési tevékenységében az elsőrendű motiváció a hit, ez azonban megmaradt írásaiban ritkán manifesztálódott.”¹³

Református keresztyénként a *cselekvő hit embereként* Isten kedves ajándéka és áldása volt ő hazánkban és minden magyar embernek itthon és az emigrációban, aki tudta, hogy értelmiséginek lenni erkölcsi kötelesség. Egész életét az egymásért küzdés határozta meg.¹⁴ Kiss Sándor hívő ember volt. Rá valóban vonatkozott az íge: „Az igaz ember hitből él” (Gal 3,11). „Ennek a generációnak Kiss Sándor volt a legégőbb, legtisztább vezetője. Vigyázó szemét a célra vetette: független Magyarországra, amelyben a Németh László-i értelemben vett értelmiség demokratikus módon dönt sorsa felett. Ebben Kiss Sándor soha nem ismert megalkuvást: szent megszállottsággal szolgált, - és inspirált bennünket. A szűkebb baráti körben beceneve ez volt: „Sámán... mert tudtuk, hogy elkötelezettségének transzcendens gyökerei vannak.”¹⁵ Az SDG szakértő Havas Gábor vallja róla: „ha van példa a hit emberi erőt megsokszorozó energiaforrására, a szívósságra, az áldozatvállalásra, a Jézus-szolgálat és a magyarság-szolgálat ötvözetére, az ő élete bizonyul az.”¹⁶

A bibliás, protestáns hagyományok elkötelezettjeként *kövész-emberként* hatott diákként és politikusként is. Ha megszakításokkal is, de egész életében ugyanolyan lelkülettel „*nekik dőlven, célegyenest*” igyekezett az elébe adódó *lelki szolgálatokat* is végezni, mint a *társadalmiakat - közéletieket - politikaiakat*. Isten kezéből fogadta *‘mindkét ági’ elkötelezettségét*, s ezért egyazon hűséggel törekedett helytállni mindkettőben. Lelki szolgálata is tiszteletre méltó, hálaadásra indít, követésre buzdít.”¹⁷ Ahol és ahogy lehetett, elkötelezett felelősséggel végezte feladatait. *Szeretettel* jellemezte minden embertársa iránt, de határozott fellépésre is készen állt, amikor csak fegyverekkel lehetett küzdeni az igazságért. „Ellenségei is meghajoltak azelőtt a humánus előtt, amely belőle áradt. Politikai küzdőtársai feltétel nélkül elismerték felkészültségét, vezetői szerepre való alkalmasságát. Szomorú, hogy a hivatalos magyarság ma sem adja meg azt az elismerést, melyet méltóan megérdemelne.”¹⁸

¹² Vö. Jakab Sándor: Búcsú Kiss Sándortól. Vásárosnamény, 1983. június 4. In: Evangéliumot Magyarországnak; Soos Géza Emlékkönyv 1912-1953. A Ráday Gyűjtemény kiadása. Bp., 1999. 322k.p.

¹³ Havas Gábor közlése. Budapest, 2000. május 24.

¹⁴ Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétő. Partium 1999/2000. 8. sz. 40.p.

¹⁵ Havas Gábor: Hinni és cselekedni. I.m. 4.p.

¹⁶ Havas Gábor: Hinni és cselekedni. I.m. 4.p.

¹⁷ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” Jegyzetek Kiss Sándor lelki szolgálatának vázlatrajzához. Kézirat. Eger, 2000. 1.p. Itt is köszönetet mondok Denke Gergelynek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁸ Zimányi Tibor, a Magyar Ellenállási Szövetség elnökének beszéde. In: Emléktábla-avatás Kiss Sándor kisgazdapárti politikus tiszteletére. Budapest, 1991. szeptember 7. A Független Kisgazda-, Földmunkás-, és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének kiadványa az Amerikai Magyar Református Egyesület támogatásával. 1. Budapest, 1992. január. 14k.p.

Kiss Sándor *lelkiségét* jellemzi, hogy „nem kereste mindenáron a harcot, még kevésbé a dicsőséget, a karriert, a mártír-sors tisztességét sem, de amit Isten rárótt, hűséggel elvállalta. Az SDG Szövetségben, református egyházunkban voltak körülötte kiváló képességű - képzettségű jeles személyiségek, munkatársai, barátai: közülük kiemelkedett azzal, hogy soha nem kívánt a ‘sorból’ kiemelkedni... Elhárította mindig a ‘járandóság tisztességét’ is. A *lelki szolgálat* igénye ‘csontjaiba rekesztett tűz’ volt. Ez azonban csak őt magát ‘emésztette’, más meg nem perzselt, csupán világolt és melegített. A prófétai ‘hév’ nála Jézus-i szelídséggel párosult.”¹⁹

Szellemi öröksége elkötelezi az utókort mind a magyarságban való gondolkodás, mind az önépítés, de a népfőiskolai mozgalom vonatkozásában is. Hivatása a magyar parasztság felemelése és a magyarságtudat fejlesztése volt. Az egykori sárospataki népfőiskolás Kovács Károly a Parasztszövetség újjászervezésében munkatársa - levelében vallja róla: „Kiss Sándor jellemét, közvetlenségét, magyarság szeretetét ismertem, öröm volt vele dolgozni. Mint református vallású ember, sokra értékeltem bizonyágtételeit, hogy még ifjú tanítóképzős korában az Úr Jézus tanításait fogadta be a szívébe. Hitéletét a sárospataki SDG Szövetségben erősítette. Munkájában és az emberekhez való viszonyulásában ez meg is látszott rajta.”²⁰

Horváth János - Kiss Sándor legközvetlenebb munkatársa, országgyűlési képviselő, egyetemi tanár - megrendítő módon vett búcsút Kiss Sándortól 2000. március 15-én a vásárosnaményi szoboravatás szónokai sorában: „Egész életem legnagyobb ajándéka, hogy a Te helyettesed lehettem. Most szobrod előtt Vásárosnamény főterén szülőföldedről üzenem közelre és távolba, a jelennek és a jövőnek, hogy életed útmutatás és áldás a magyar nemzetnek és örök forrása jó hírünknek a világban.”²¹

¹⁹ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 8.p.

²⁰ Kovács Károly közlése. Poroszló, 2000 06. 15.

²¹ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. Vásárosnamény, 2000. március 15. Kézirat. 6.p; Horváth János szoboravató teljes beszéde elhangzott a parlamentben is 2000. május 3-5. napjain. Országgyűlési Jegyzőkönyv 2000. május 4. 19.935.p; Itt is köszönetet mondok professzor úrnak, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

1. VÁSÁROSNAMÉNYBAN ÉS SÁROSPATAKON

„... a kegyelem elnyerése Jézus Krisztustól...”
„... vállalják a közösségnek, népünknek a sorsát...”

1.1. Gyermekkora

Kiss Sándor lelki-szellemi gyökerei között egyik legfontosabb szülőfaluja Vásárosnamény, amely őrizte a nemzeti hagyományokat, a keresztyén életet, s „tette létformává az Isten előtt tisztán és a felebarátjáért, az embertársáért, a mások javáért szüntelenül küzdeni akaró életet.”²² A vidék még a honfoglalás-kori települések nyomait őrzi. A kuruc hagyományok eleve-nen éltek, Rákóczi legendákról meséltek gyermekkorában. Kiss Sándor életrajzában így ír szülőföldjéről: „Esze Tamás ezen a tájon verbuválta kuruc seregét. Az egykori várat Rákóczi várként emlegette a nép. A ‘nagyságos’ fejedelemről úgy beszéltek szüleim, nagyszüleim, mintha látták volna, amikor elindult a bujdosásba. Az évszázados nyírfaóriást ‘Rákóczi-fának’ nevezték és legendákat szöttek köré. Paticsfalú, ősi gerendaházunkban a fejedelem képe Kossuthéval együtt függött a kakukkos ingaóra alatt. Ereklüként tartottuk azt a zászlórudat, amelyet dédapám hordott, amikor Kossuth felszólítására a ‘bandérium’ bevonult Beregszászba.”²³

Kiss Sándor 1918. március 19-én született Kiss Sándor földműves és Siket Eszter református szülők gyermekeként.²⁴ Édesapja 6 hold földön gazdálkodó kis paraszt volt, s feles bérletet vállalt a papi földből és más emberektől. Anyai ágon ősei uradalmi napszámosok voltak. Ezt a sorsot hordozta magában, emlékeiben ezt itta magába.²⁵ Édesanyja szelíd lelkű, aranyos teremtség volt.²⁶ Kiss Sándornak két testvére volt: Eszter és Menyhért. A testvérek a templom tövében nőttek fel, mivel a templommal szemben a Jókai u. 5. sz. alatt állt a családi ház. Húga így emlékszik gyermekkorukra: „Reggelente odabújtunk hozzá az ágyba és ő nekünk mindig Ady verseket olvasott, Szabó Lőrincet olvasott, Arany Jánost. Mesélt nekünk, énekeket tanított, népdalokat tanított. Tehát ő valahogy mindent belénk akart oltani, a magyarságot, a hitet. Sándor csodálatos ember volt...”²⁷

²² Márkus Mihály beszéde Kiss Sándor emléktáblája avatásakor. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kispapapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január. 13.p.

²³ Kiss Sándor önéletrajza. 1981. július 6. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül; Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 9k.p.

²⁴ A Vásárosnaményi Református Egyházközség keresztlői anyakönyvi bejegyzésében a 7/1918. sz. alatt. Keresztzülei: ifj. Kiss András és ifj. Kiss Andrásné Balog Eszter. A keresztlést Szabó András lelkipásztor végezte 1918. március 21-én.

²⁵ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 265.p; Édesapjának - akit szintén Kiss Sándornak hívtak - két testvére volt, egy nővére Amerikába ment ki, másik testvére Vásárosnaményban lakott. Apai nagyanyját Nagy Borbálának, anyai nagyanyját Juhász Máriának hívták.

²⁶ Siket Eszter (1891-1965) - szülei Siket József és Juhász Mária - édesapja útkaparó volt, a helyi dohánygyár munkavezetője. (id.) Kiss Sándor (1890-1950) szülei: (legid.) Kiss Sándor és Nagy Borbála.

Kiss Sándornak és Siket Eszternek öt gyermeke született: 1912-ben egy leányka (Kiss Irma), aki 6 éves korában meghalt, aztán 1916-ban született egy kisfiú, akit Menyhértnek neveztek, de ő is nagyon hamar meghalt. Sándor született 1918-ban, majd ikertestvérei Eszter és Menyhért 1925. április 7-én.

²⁷ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. VI. 2-án.

Az *elemi iskola* meghatározó tanítói voltak abban az időben: Gáll János igazgató és Vajas Sándorné. A vasárnapi iskolában tanítottak: Vajna Jánosné Csengeri Eszter, aki sokáig tanított Naményban, itt is halt meg, aztán Szabó Ilona óvónő /Gáll igazgató sógornője/, Egri Károlyné tanítónő /a szolgabíró felesége/, meg Veres Ilona tanítónő.

A *vallásoktatás, hitoktatás* rendjéhez tartozott, hogy minden reggel templomba mentek az iskolások tanítóikkal. Szabó Gyula lelkipásztor tartotta a reggeli istentiszteleteket. Aztán külön volt vasárnapi iskola és rendszeres hittanóra. Vizsga is volt hittanból a lelkész és a tanárok jelenlétében.

Kiss Sándor így emlékszik vissza erre az időre: „Az első válság az életemben az volt, hogy szüleim olyan szegények voltak, nem is gondolhattak arra, hogy tovább taníttassanak. 1928-ban végeztem a négy elemi, de községünkben csak egy magánpolgári iskola alakult. Nyilvános iskola volt, engedélyezett, viszont itt tandíjat kellett fizetni. Nem akartak tovább taníttatni... pedig akkor már bennem irtózatossá vált, hogy tanuljak... Hogy aztán mégis tanultam, az tulajdonképpen a papunknak és a tanítónknak köszönhető.”²⁸ A református lelkész és az igazgató-tanító többször is elment a Kiss családhoz, kérve az édesapát, hogy írassák be fiúkat a *polgári iskolába*, mely lakásukkal szemben, a Jókai u. 1. alatt működött Baumann Antal igazgató vezetésével.²⁹ Itt tanított akkor Vajas Klára magyartanár is, aki ‘mély hitben élt’, és igen szerette a gyermekeket. Bizonyára tőle örökölte Kiss Sándor az Ady-versek, a magyar költészet és magyarság iránti rajongó szeretetét.³⁰

Kiss Sándor a gazdasági világválság mély pontján - 1932-ben - fejezte be polgári iskolai tanulmányait. A család anyagi helyzete ekkorra a korábbinál is rosszabb lett. A község 1929-ben Tiszaszalkáról cserével átválasztott református lelkipásztora /majd később a Beregi Egyházmegye esperese/ Kelemen Gyula és Baumann igazgató mindent elkövetett, hogy a nagy reményekre jogosító diák tovább tanulhasson. Polgári iskola után ‘csak’ *tanítóképzőbe* mehetett. Édesapja a falu lelki-szellemi vezetői unszolásának engedve felvételi vizsgára vitte fiát Nyíregyházára, Debrecenbe és Sárospatakra is. „Mind a három képzőbe felvettek” - beszélt erről később az egykori kisdiák - „de egyik helyen sem adtak az első évben tandíjmentességet vagy ösztöndíjat. Sárospatakon kaptam részbeni tandíjmentességet, és így kerültem 1932-ben Sárospatakra.”³¹

²⁸ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 267k. p.

²⁹ Életrajzában írja Kiss Sándor: „A község református papja és tanítóim addig jártak az apám nyakára, amíg beíratott a helyi magán polgári iskolába. A vonakodásnak nem csak az volt az oka, hogy kellett volna a 10 éves fiú munkája. Módosabb parasztok fiaikat már néha kitaníttatták a vidéken, s azok sietve felszívódtak az ‘úri középosztályba’ és szégyellték paraszti szüleiket. Ez nagyon fájt, és még később is több ilyen megkeseredett szülő sírásának lehettem tanúja.” Kiss Sándor önéletrajza. 1981. július 6. I.m. 1.p; Vö. Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 4.p.

³⁰ Így ír kedves tanáráról: „Én abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy egy áldott emlékű... polgári iskolai tanárnőm tanított irodalomra, aki számára Ady volt a költő, ami az úri Magyarországon... - amikor Ady még elfogadhatatlan volt a középosztály nagy része számára - nagy dolog volt.” Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 274. p.

³¹ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 269. p.; Vö. Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 4.p; Testvére szerint: „Édesapámmal együtt mentek felvételizni Patakra. Ott aztán körülvették, más volt a légkör, meg olcsóbb is. Emlékszem rá, hogy édesanyám mondta, hogy na fiam, akkor varrjuk bele a ruhájába a számokat. Úgy kellett kielégíteni, mintha férjhez ment volna. Mindent. És ez az akkori időben nem volt könnyű dolog... Patakon akkor azt mondták édesapámnak: ‘az első év lesz nehéz, meglátja Bátyám’. S attól kezdve ő mindig kiváló tanuló volt.” Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. VI. 2-án; A pataki tanítóképzőben 3/4 ösztöndíjat kapott. Előbb 10 Pengő/hó díjat kellett fizetnie, de később színjeles tanulóként ingyenes diák, s így 15 éves korától lényegében önfenntartó lett.

1.2. Tanítóképzőben Sárospatakon

Kiss Sándor lelki-szellemi gyökereinek másik helyszíne Sárospatak, ahol a 400 éves kollégium hagyományait és a váron keresztül még korábbi, Árpád-kori hagyományokat szívta magába. Patak a szabadságharcok, függetlenségi küzdelmek viharsarka, mely már csak földrajzi helyzete miatt is lehetőségeket nyitott és áldozatra ösztönzött. Hiszen távol volt Bécestől, viszont közel Erdélyhez, Lengyelországhoz, hídfőállásaként Tokaji Ferenc, Esze Tamás, a Rákócziak seregeinek. Fekete Gyula szerint „a magyar kultúra egyik szülővidéke ez, ahol a Károly Biblia-fordítást megalkották Patak sugárkörében, ahol az első magyar diák-szótár, a magyar nyelvtankönyv született és a nyelvújítás elindult. Itt született a 48-as vezéralakból Kossuth, Szemere, Palóczy. Nos hát, ez volt a pataki szellem, amely hatása alatt nevelkedett a pataki nagycsalád Kiss Sándorral és sokunkkal együtt.”³²

A Sárospataki Református Kollégium „varázslatos világában, különös zártságával, mégis az egész világra szóló nyitottságával formálta évszázadokon keresztül a magyar értelmiségnek legpregnánsabb, legmeghatározóbb lelki arculatát.”³³ Még a falak is sugározták a történelmet. A protestantizmus jelentős helyet kapott a kortárs fiatal értelmiség történelmi tudata formálásában. Ennek egyrészt negatív attitűdje a német, azaz Habsburg-ellenesség, hogy tudniillik Magyarország megnyomorodását a Habsburgoknak köszönhetjük. Másrészt a pozitív attitűd Kiss Sándor szerint „büszkeség arra, hogy a Biblián keresztül az irodalmi nyelvet, a magyar irodalmi nyelvet használtuk. A magyar protestantizmusban emellett mindig volt küldetésstudat, bizonyos prófétizmus..., hogy feleletet adott kínzó kérdésekre és problémákra: hogy miért kerültünk ebbe a nyomorúságba... A reformáció belevilágított, egyszóval értelmet és magyarázatot is adott a próféták nyelvén arra, hogy ahogy az Isten a maga népét, ugyanúgy ostorozza a magyarságot is: térjen meg.... A felelősségtudat, hogy nem csak önmagunkért vagyunk felelősek, hanem a másik emberért, a mellettünk lévő emberért is és az egész közösségért, az egész nemzetért.”³⁴ Kiss Sándor egyik pataki professzora szerint a reformátorok nyomdokába lép az, aki ma a néphez megy és a népért vállal szolgálatot. Az iskola tanárai arra törekedtek, hogy diákjaik későbbi életéhez „minél jobb, vonzóbb példát mutassanak, megfelelő követelmények támasztásával, minél hatékonyabb tanítási eljárások alkalmazásával eredményesen felkészítsék őket az értelmiségi feladatokra, a társadalom szolgálatára.”³⁵

A Kollégium a kezdeményezések szellemét hordozta. Itt ismerkedett meg Kiss Sándor a falukutató munkával, itt létesítették az első munkatáborokat teológusok bevonásával. Faluszemináriumot rendeztek. Bekötőutat építettek egy kis falunak. A tanítóképzősök teológusokkal együtt járták a Bodrog-közt, hogy megismerjék, saját szemükkel lássák, milyen nyomorúságban élnek a cselédek. Ennek nyomán is keletkezett érdeklődésük az akkor kibontakozó nép

³² Fekete Gyula beszéde Kiss Sándor emléktáblája avatásakor. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kiscgazdapárti politikai tiszteletére. Bp., 1992. január. 16.p; Az egykori képzős diák szemszögéből nézve: „a pataki vasútállomástól jól látszott az északra, a sátoraljaújhelyi hegyek lábánál, a Ronyva patak mentén húzódó csehszlovák-magyar határ. Egy közhajításnyira Sárospataktól. A romos pataki várban lakott Windischgraetz herceg, aki részt vett a trianoni békéért visszavágó akcióban, a frankhamisításban. Ezt - rá felnézve - sutogták a pataki diákok.” Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 3.p.

³³ Márkus Mihály beszéde Kiss Sándor emléktábla avatásakor. I.m. 13.p.

³⁴ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 280k.p.

³⁵ Ködöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991. 99k. p.

irodalom iránt. Adyn, Móricz Zsigmondon, Szabó Dezsőn nőttek fel. Patakon ők voltak az érdeklődő, haladó szellemű diákok ideáljai.³⁶

A *Tanítóképző Intézet* 1929. szeptember 14-én került egyházi tulajdonba. Ezzel kárpótolta az állam a Kollégiumot a megszűnt jogakadémiáért. Az intézet igazgatója így jellemezte a volt állami intézményt: „Bár sok irányban nagy a változás 1869-től mostanáig, egyben azonban mégsem változtunk meg. Nem változott meg az a szellem, melyet ez az intézet a főiskolából hozott magával. S ez a hitnek és hazának a szeretete. Ezen a két pilléren nyugodott s nyugszik most is nevelésünk.”³⁷ A képző 10 tanárral, 4 hitoktatóval és 6 óraadóval a főiskola társ- vagy testvérintézete lett. Tanügyileg, anyagilag független volt a főiskolai alapoktól, ugyanakkor „a két intézet közös eszményeket szolgál és a külső világgal szemben ünnepélyes alkalommal együttesen jelenik meg és képviselteti magát. Befelé a lelki egység megteremtésére törekszik.”³⁸

A tanítóképző kiváló ‘református nevelő iskola’ volt. „Az egyházi kezelésbe vétel után a képzős iskolai élet és nevelői tevékenység lelke a református szellem lett, s a vallásos nevelés intenzívebbé vált... Az egyház szolgálatára neveléssel együtt tervszerűen igyekeztek a jelöltek felkészíteni a magyar nép szolgálatára, egymás, a közösség, a haza szeretetére, a haladás munkálására.”³⁹ A képző ifjúságát a mozgalmasság, az öntevékenység és az eleven egyesületi élet jellemezte. Volt önképzőköre, ének- és zenekara, sportköre, cserkészcsapata, SDG-kollégiuma. Tanulói létszáma évenként átlagosan 150-160 fő volt.⁴⁰

Amikor Kiss Sándor Patakra került, akkor jelent meg Kárász József, Bodnár István „Korán sötétedik” című könyve, amelyet Szabó Zoltán teológiai tanár vezetésével írtak. Ez a Bodrogek köz szociális nyomorúsága felmérése nyomán készült dokumentáció. Ennek során eltávolították Kárász Józsefet a teológiáról, Bodnár Istvánt a tanítóképzőből. Ez a könyv Szabó Zoltánnak is majdnem a tanári állásába került. Mivel a teológia és a tanítóképző tanári kara szolidaritásként egyöntetűen kiállt mellette, állásában maradt.⁴¹

Az 1934. évi Értesítőben olvashatjuk, hogy az intézet arra törekedett, hogy „növendékeiben a szeretet, türelem, igazságosság, önuralom s főként a vallásosság és hazafiság erényeit, mint a

³⁶ I.m. Vö. Bokor Péter: A Századok sorozat interjúinak sorában készült felvétel Kiss Sándorral. Washington Chavy-Chase, 1978. november 24. /Továbbiakban: Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral./ A szerző birtokában van. Itt is megköszönöm Bokor Péter úr szíves segítségét, tájékoztatását.

³⁷ A Tiszáninneri Református Egyházkerület Sárospataki Tanítóképző Intézetének 1929-30. évi értesítője. Sárospatak, 1930. /Továbbiakban: Értesítő./ 4.p.

³⁸ Értesítő. 3.p.

³⁹ Ködöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. Sárospatak, 2000. június 28. Kézirat. 1.p; A Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola ny. főigazgató-helyettesének itt is tisztelettel megköszönöm készséges segítségét, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.

⁴⁰ Vö. Barcza József: A Kollégium története 1919 után. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerkesztette a Tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége. Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1981. 249.p.

⁴¹ Az egykori pataki diák, Virágh Ferenc szerint: „Suttogták azt is, hogy a képző önképzőköreinek vezetője, egy református teológus és egy végzős gimnazista, szerzőtársakkal a Bodrogek köz tanyavilág uradalmi cselédekének sorsát leíró könyvet adtak ki... amiért is kicsapás, Patakról eltávolítás járt.” Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 3.p.

jó embernek az erényeit kifejlessze. E cél elérését munkáltuk a tanórákon, áhítatokon, csendesnapokon, bibliaköri összejöveteleken, iskolai ünnepélyeken s más hasonló alkalmakon.”⁴² A képző tanárai a *diákok nevelését* tekintették célnak, a szakmai műveltséget pedig eszköznek. Magukért és másokért felelősséget hordozó, közösségi életet élő tanítók és kántortanítók képzését, nevelését tűzték ki megvalósítandó célként. Az 1938-ban kiadott Értesítő szerint: „A vallásos és erkölcsös lelkület kifejlesztésében a vallástanáron kívül az egész tanári kar kivette a részét. A tanórákon kívül az istentiszteletek, áhítatok, a mindennapi bibliaolvasás, az úrvacsorával való élés, a csendesnapok, az SDG-kollégium, a bibliakörök mind ezt a célt szolgálták. Törekvésünk, hogy az evangélium ereje úgy hassa át lelküket, hogy mint tanítók, azt tanítványaikba is átplántálhassák.”⁴³

Kiss Sándorék a Kollégiumban harminc-egynehányan kezdték 1932-ben a tanítóképzőt, s a tanulóknak körülbelül egyharmada volt parasztszülők gyermeke. Az osztályközösség többsége az úri Magyarország középosztályára jellemző magatartását és attitűdjét már akkor felvette, „de végeredményben mindig egy kisebbség az, amelyiket megfognak a nagy dolgok, és rájönnek, hogy a saját *felelősségük*, saját életük építésén túl más felelősségük is van, embertársaik és társadalmuk iránt, amiben élnek.”⁴⁴ Az SDG kollégium tehát főként az ‘öntudatos magyar református világnézet’ kialakítására és a magyarság, népünk iránti felelősségtudat elmélyítésére törekedett.

A pataki tanárok Kiss Sándor szorgalmát, kötelességtudását és lelkiismeretességét elismerték. Nem a származást, hanem az elvégzett munkát, a tanulmányi eredményt méltányolták. Ilyen légkörben nevelkedett Kiss Sándor öt éven át Patakon, ahol „tehetsége, tudásvágya, szorgalma, akaratereje, a tanítói hivatásra való felkészüléssel kapcsolatos felelősségérzése révén az intézetnek mindvégig kiváló tanulója volt.”⁴⁵

A Horthy-korszak legjobb szakközépiskolájának tartották az ötéves tanítóképzőt. Virágh Ferenc akkor lett elsős 1936 őszén a pataki képzőben, amikor Kiss Sándor már végzős volt. Szeretete és gondoskodása meghatározta a fiatal diák egész életét: „Osztályában sok tehetséges diák tanult, de leginkább őrá néztem fel. Léven ötödikes, a kollégiumban tanulószobai előjáróm volt nekem... A képzőben az elsősnek úrként kellett tisztelnie az ötödévest, ami a megszólításban is megnyilvánult. Kiss Sándor, akit előírás szerint Kiss úrnak kellett szólítani, érezhetően igyekezett engem felkarolni, sokszor segített a magyar, a matematika feladatok megoldásában s a fogalmazás helyes szórendjére nevelt, nekem megengedte, hogy négyszemközt Sándor bátyámnak szólítsam.”⁴⁶

Jóllehet, Kiss Sándor a szülői házban drága lelki örökséget kapott, ősei által sokszorosan kipróbált, időtálló református hitet és istenfélelmet, a tényleges fordulat Sárospatakon következett be életében. „A Soli Deo Gloria mozgalom által szervezett csendesnapok ráébresztették arra, hogy megváltásra szoruló lélek, és Jézus a megváltója. Felismerte, hogy nem csak az egyénnek van szüksége megváltásra, de a nemzetnek is.”⁴⁷

⁴² Értesítő 1934. 23.p.

⁴³ Értesítő 1938. 23.p.

⁴⁴ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 274. p.

⁴⁵ Ködöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. I.m. 4. p.

⁴⁶ Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolatomban. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 2.p.

⁴⁷ Pataki Béláné Baráth Ida: Emlékező beszéd Kiss Sándor sírjánál. Kézirat. Vásárosnamény, 1999. október 23. 2.p.

Kiss Sándornak sem jelentett a hit többet az átlagosnál 18 éves koráig. 1936. április 28-29-én azonban csendesnap volt az intézetben, ahol lelki, vallási, társadalmi kérdésekről szóló előadások hangzottak el. Megtéréséről három évvel később Varga Domokos barátjának írott levelében így számol be: „Én szerettem a magyarságról szóló előadásokat, az evangélium nem érdekelt... A délutáni előadás után Fónagy Zoltán kihirdette, hogy egyéni beszélgetésekre a szobájában fogad mindenkit. Eszemben sem volt. Még lefekvés előtt kérdezték /persze viccből/, hogy én megyek-e? S ekkor még a nyegle fiatalember káromkodással válaszolt a kérdésre, majd egyszerre csak azt érezte, hogy valami történik vele. Valami azt súgja, hogy neki oda kell mennie. Először kinevette magát. Két-három alkalommal is nekiindult, hogy aludni megy, de hiába, fizikailag sem engedett valami. Bennem egyszerre összeomlott az egész kártyavár, s világossá lett: vagy megyek, vagy nincs menekvés. Egyszerre az Ige világított bele az életembe. Persze ezt még nem tudtam, csak azt éreztem, hogy szemégtödörből mászok ki, mind feljebb és feljebb... megutáltam magam. De hátra volt még a harc, önmagamat, álszemérmemet legyőzni. Éjfélig küzdöttem, míg bementem Dezső bácsihoz, rajta keresztül Isten előtt ‘vallottam’ meg mindent. Boldogító, csodás érzés volt. Beleszédültem a boldogságba. Repültem, repültem egyszerre. Másnap ismét nagy ajándékot kaptam: soron kívül SDG-snek avattak fel. Keresztyénségem első mámorító perceit éltem, amikor még nem jöttek a megpróbáltatások. Hős akartam lenni. Belevetettem magam teljes énemmel a bizonyágtevésbe és a szolgálatba. Egyszerre megsokasodtak erőim, valósággá vált bennem Krisztus. Az emberek értetlenül néztek.”⁴⁸ E döntő lelki hatás nyomán Kiss Sándor életében a ‘történelmi Jézust’ felváltotta a személyesen megtapasztalt, élő és valóságos Megváltó Úr Krisztus.

Kiss Sándor tagja lett az Soli Deo Gloria Református Diákszövetségnek, melynek megalakítására Siófokon 1921-ben került sor, hogy a magyar ifjúsági munka hitvallásos módon szolgálja az evangéliumi megújulást. Az egyetemes református diákmozgalom az általános diákevangélizáció és a szövetségi munka területén fejtette ki hatását.⁴⁹ Tagjai felelősséggel és elkötelezetten vállalták ennek programját. Eszerint „mind életemben - halálomban, testemben-lelkemben Krisztus tulajdona /vagyok/, a református keresztyén életideált megvalósítani /töreksem/. Magyar Református Anyaszent-egyházamat missziói lélekkel szolgálni, a református teológiát - úgy, amint a Heidelbergi Káté és a Második Helvét Hitvallás körvonalazza - megismerni, művelni, és diadalra juttatásáért dolgozni, a kálvinizmus, mint világnézet, harcát harcolni: egyszerűen Istent felségjogait életemben minden vonatkozásában érvényesíteni egyetlen célomnak tartom, éppen a Soli Deo Gloria Szövetség eszközeivel és módszereivel. A

⁴⁸ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. február 10. A másolat a szerző birtokában van; Kiss Sándor halála előtt két évvel így vallott Jézus Krisztustól kapott új életéről és a vele való élő közösségről: „A legnagyobb változást életemben az újjászületés jelentette 18 éves koromban. Ezt megelőzően a nagy lázadás. Mindent kétségbe vontam. A kálvinizmus hittételeit, a Bibliát, a hitvallást, de még az Isten létét is. Az értelem minden átfogó lázadása azonban nem hozott megnyugvást. Üressé, tartalmatlanná, céltalanná vált az életem. És akkor - váratlanul, akaratlanul - találkoztam az élő Jézus Krisztussal. Én menekültem, ő meg jött felém. A fizikai valóságnál sokkal reálisabban megfogott, átölelt. Megbocsátotta minden bűnömet, tagadásaimat és lázadásaimat. Egyszerre minden élővé vált, a Golgotai Kereszt, a Megváltás, a Kegyelem. És határtalan boldogság öntött el.” Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista és presbiteriánus Meeting House templomokban. Kézirat. 1.p. 1979. Ráday Levéltár C/243.

⁴⁹ Vö. Pótor Imre: Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor - különös tekintettel dunántúli szolgálataira. Doktori dolgozat. Vásárosnamény, 1996. 79-81. p.

Szentírást minden nap olvasom és szorgalmasan tanulmányozom. A Szövetséget anyagilag támogatom, bárminemű munkájából a reám eső részt készséggel vállalom.”⁵⁰

Az SDG vezetői szerint az iskolai csendesnapoknak kettős célja volt: egyrészt a kegyelem elnyerése Jézus Krisztustól, másrészt a már kegyelmet nyert, megváltott fiatalokat felszólították, hogy vállalják a közösségnek, népünknek a sorsát. Mert nemzetünknek is megváltásra van szüksége. Az SDG országosan tűzte ki céljaként „olyan ifjúság nevelését, amely vallásos megújulásból merített erővel és felelősséggel akar és mer országot építeni... A vezetők tudták, hogy szükség van országos összefoglaló mozgalomra, amely - mint a szív a szervezetben - irányt, lendületet és töltést ad az SDG diákcsoportoknak.”⁵¹ Vallották, hogy a diákokat közösségeikben, helyben kell ébreszteni vallásilag, hitben evangélizálni, de támogatni érdeklődésüket is és felelősségüket, hogy ne önző, önmagának való életet, de társaikért és az általuk képviselt ügy iránti életet folytassanak.

Kiss Sándor szerint: „A mi diákmozgalmunk a teljes élet megszentelését hirdette és iktatta programjába. Elsősorban a megtérés hirdetését, a lelkek megmentését. De a társadalom, a nép, a nemzet sorsproblémáit is a fasiszmus, a marxista kommunizmus és a demokrácia mozgalmi eszmevilágának forगतagában. „Pozitívan fogalmaztuk programunkat... Hittük és hirdettük, hogy Krisztus az egyéni, társadalmi, nemzeti és nemzetközi élet problémáira is egyedüli megoldás. A keresztyén embernek nem szabad kivonulnia a világból, hanem harcolnia kell minden erejével azért, hogy a világ jobbá, szebbé legyen.”⁵²

A vidéki SDG-s csendesnapok keretében általában három napig hitmélyítő előadások hangzottak el, bibliaköri vizsgálódásokra került sor, és középpontban állt a magyarság sorsproblémáinak megtárgyalása is. Patakon rendszeresen szolgáltak Fónyad Dezső, Morvai István, Papp Béla, dr. Kiss Sándor, Balla Péter és Soos Géza. Mikor az SDG fiatal, forradalmár lelkészeivel szemben az egyház felső köreiben ellenlépéseket kezdeményeztek, Ravasz László püspök védte meg a Szövetséget, mivel ő tudta, hogy az a jövő útja: a súlyos, megoldásra váró kérdések megtárgyalására biztosítani kell a teret a magyar református egyházon belüli mozgalmak körében, hogy ezek szellemi-lelki hatása nyomán felnőhessen egy új magyar középosztály.⁵³

Hetenként tartottak bibliaköri foglalkozást, melyet év elején közös áhítattal kezdtek és tanév végén is közös áhítattal fejeztek be. Év végén a bibliaköri vezetők is beszámoltak évi munkájukról és tapasztalataikról. A kollégisták vezették a gyakorlóiskolai és a református népiskolai tanulók vasárnapi iskolai foglalkozásait. Ezen kívül előadásokat, hangversenyeket, ünnepélyeket szerveztek. Évenként többen részt vettek az SDG Szövetség virágvasárnapi és nyári konferenciáin is.⁵⁴

⁵⁰ Vö. Rácz Lajos: 75 éve alakult meg a Soli Deo Református Diákszövetség. Református Egyház 1996. 235.p.

⁵¹ Kiss Sándor: A Magyar Demokrácia és az SDG. In: Kiss Sándor a magyar demokráciáért. I.m. 14.p.

⁵² Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban. I.m. 1.p.

⁵³ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 273. p; Vö. 287 p.

⁵⁴ Kődöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. I.m. 2. p.

Kiss Sándor sorsa összefonódott a magyar református diákok SDG Szövetségével, „ezzel az egyház hitbeli megerősödését és népünk felemelkedését egyaránt szolgáló ifjúsági szervezettel.”⁵⁵ A Szövetség adta a kezébe döntő hatással „Isten Igéjét, s oltotta szívébe népünk-nemzetünk, de különösen is a társadalmilag háttérbe szorultak, az elesettek iránti felelősség-érzetet. Így lett Kiss Sándor bibliás politikussá...”⁵⁶ Tevékenyen részt vállalt a Szövetségben. Bibliaköröket szervezett és vezetett. Az 1937. június 2-án tartott rendes tanári értekezlet jegyzőkönyve szerint: „a tanári kar Kiss Sándor V. éves tanítónövendéket, mint kiváló SDG kollégium-vezetőt s mint a szórványmisszió legkiválóbb munkását 20 P., továbbá legértékesebb önképzőkori szerepléseiért s úgy is mint buzgó ifjúsági főkönyvtárost 10 P. jutalomban részesíti.”⁵⁷ A tantestületi zárógyűlésen elhangzott beszámoló és tervek meghatározó bizonyosságai voltak annak, hogy „Isten csodálatosan megáldotta az SDG kollégium ez évi munkáját, s hogy vannak olyan tagok, akiknek számára életcélként vált az evangéliumi eszmék szolgálata.”⁵⁸ S ezek közé tartozott az SDG kollégium vezetője, Kiss Sándor is. Virágh Ferenc szerint az SDG szolgált összekötő kapocsul Újszászy Kálmán és a református teológusok között.⁵⁹

Az SDG-ben egyházi hittérítő előadások mellett állandóan a magyar sorskérdésekről volt szó, a földreformról, a demokratikus átalakulás és társadalmi rendszerváltozás szükségéről. Ezt sugározta az SDG Szövetség, és akiben érdeklődés és felelősség volt, az a diák belekerült ebbe az áramlatba. Szép példája ennek Kiss Sándor szeretetből fakadó, elkötelezett hitvalló tevékenysége. Virágh Ferenc mély tisztelettel és büszkeséggel őrzi ezt emlékezetében: „A legmaradandóbb számomra az a cserzett arc, amelyet akkor láttam vissza-visszatérőben, amikor vasárnap délután 5-6 órakor fáradtan megérkezett Végardóról, Vajdácskáról vagy a Hornok tanyákról. Ebből kettő emelkedett ki, az egyiket ma Rózsástanyának, a másikat Halászhomoknak hívják. Ezeken a helyeken felváltva tartott bibliamagyarázatot szolgálatot. Gyalog ment és jött. Amikor a Bibliát letette a tanulószobában az asztalára, mindig nagyot szusszant, ránk nézett, s megkezdte a tanórára való felkészülést hétfőre.”⁶⁰

A Kollégium tanárai - főképpen Újszászy Kálmán, Szabó Zoltán professzorok - „akiknek szívében a népünkért való felelősség magas fokon izzott”⁶¹ - elsők közt szerveztek falukutatást és népfőiskolát. Ekkor bontakozott ki a népi mozgalom szellemisége, amelynek

⁵⁵ Denke Gergely beszéde Kiss Sándor emléktáblájánál. In: A hazák Európájáért. Szerkesztő: Virágh Ferenc. Bp. 1998. 11. p.

⁵⁶ Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott.” A bibliás politikus Kiss Sándor. Reformátusok Lapja 2000. 04. 30. 6. p.

⁵⁷ Tanári Kari jegyzőkönyv. Sárospatak, 1937. június 2.; Az 1938-ban kiadott Értesítő szerint a tanári kar Kiss Sándor V. éves hallgatót, mint kiváló SDG-s munkást 20 Pengő jutalomban részesítette. Értesítő 1938. 22.p.

⁵⁸ Tantestületi zárógyűlés jegyzőkönyve. 1937. június 6; Vö. Ködöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. I.m. 3. p.

⁵⁹ Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 2.p.

⁶⁰ Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 2.p.

⁶¹ Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott.” I.m. 30. p.

Sárospatak fontos műhelye volt. A fiatal énektanár, *Boldváy Géza* jóvoltából ismerték és szerették meg a kollégiumi diákok a magyar népdalokat, mint zenei anyanyelvüket.⁶²

A Kollégiumban Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán kezdték meg és vezették a rendszeres *faluszemináriumi munkát*. Kiss Sándor is bekapcsolódott a lelki-szellemi népszolgálatba, a *falukutatásba*. Szavai szerint: „lényegileg én voltam az első, aki a tanítóképzőből csatlakoztam, és ennek nyomán pár embert magammal vittem. Attól kezdve jártunk ki a bodrogi tanyavilágba, a falvakba, cselédtanyákra, cselédlakásokba... tudatosan gyűjteni az anyagot, élményeket és benyomásokat szerezni a cselédsorsról, és mivel rendszeresen vasárnap jártuk a falvakat, vasárnap délutánonként istentisztelettel kötöttük össze a programot.”⁶³ A Kiss Sándor köré csoportosuló diákok már tudtak a falujárásról, ismerték a népi írók szociológiai munkásságát. Mindez kisdiákként Virágh Ferenc szemléletét is egész életére vonatkozóan, döntően befolyásolta. „Számomra ezek a közvetlen felismerések bizonyították, hogy a Horthy-korszakbeli szakadatlan reformfolyamat a 30-as évek második felében felélénkül. Mindez itt Patakon - az országos gyakorlattól eltérően - gazdagodott a határon túli, a felvidéki magyarok sorsa iránti fogékonysággal.”⁶⁴

A képzősök figyelme ráirányult a falura, a nép problémáira, s a kollégium tagjai az 1935/36. tanévben tanya- illetve szóránymissziói szolgálatot is vállaltak, s azt folytonosan végezték. Az 1936/37. tanévben a vallásos tanár így méltatta a kollégisták szolgálatát: „Vitték a vigasztalás, az élet ígét és míg ott jártak, hitük izmosodott, magyar református hittestvérük iránti felelősségük és szeretetük elmélyült.”⁶⁵

Kiss Sándor 1937-ben V. éves tanítónövendékként jelesen érettségizett és kiváló eredménnyel fejezte be tanulmányait a tanítóképzőben. Tanítói és orgonista-kántori oklevelet és levente-oktatói képesítést szerzett. A képzőben eltöltött öt év, a pataki szellem meghatározta fejlődését, emberré formálódását, egész életét. Önéletrajzában így vall erről: „*Patakna* köszönhetem, hogy a gazdasági-válság mélypontján magához ölelt és nagy ösztöndíjjal, később ingyenesen kitanított néptanítónak. De ennél jóval többet is adott: lehetőséget arra, hogy kinyíljon a szemem az ország és a nép problémáinak megismerésére. Patakról sok új kezdeményezés indult el akkoriban: a falukutatás, faluszeminárium, diákmunkatábor, majd a népfőiskola. De mindezekén túl a társadalmi felelősségvállalás fontossága és az évszázados történelmi alapokon egy új, népi Magyarország állandó tervezése és szolgálata.”⁶⁶

⁶² Virágh Ferenc pataki diákkorára visszaemlékezve hangsúlyozza az énektanítás jelentőségét: „Arra is emlékszem, hogyan ismertem meg a diákmozgalom fogalmát, s hogy a református Kiss Sándorék korosztálya Sárospatakon miként vállalta a »101 magyar népdal« kötetecske világát, amit a fiatal zenetanár, Kodály tanítványa, Boldváy Géza hozott Sárospatakra, az eleinte szokatlan ősi magyar pentaton dallamvilágot, amely az érzelmes műdal világából átvezetett a népi (a 'paraszti') kultúra világába.” Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 3.p.

⁶³ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 276k. p.

⁶⁴ Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 3.p.

⁶⁵ Értesítő 1937. 29.p.

⁶⁶ Kiss Sándor önéletrajza. 1981. július 6. I.m. 1.p.

Kiss Sándor emléke ma is él a pataki tanítóképzőben. Özvegye jóvoltából férje Alma Mater iránti szeretete emlékét 1994 óta alapítvány őrzi.⁶⁷ Ennek célja: „a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola arra érdemes hallgatói tanulmányainak támogatása. Erre a célra az alapítvány kamata használható fel. A kamat példamutató, szorgalmas, jó tanuló, gyermeket szerető, közösségi magatartású református hallgatóknak adható, havi ösztöndíj formájában vagy év végi jutalmazásként. Azonos feltételek esetén előnyben részesítendő a Bereg megyéből származó hallgató.”⁶⁸

Az alapítvány 1998. augusztus 17-én kelt módosítása értelmében „az Alapítvány célja: tudományos tevékenység, kutatás, nevelés és oktatás, képességfejlesztés, ismeretterjesztés, kulturális tevékenység, gyermek- és ifjúságvédelem, gyermek- és ifjúságképviselet, szociális tevékenység, családsegítés, időskorúak gondozása.”⁶⁹ Az Alapítvány működéséről a kuratórium elnöke rendszeresen tájékoztatja a főiskolai Kari Tanácsot. Az alapítvány képviselője, a kuratórium elnöke a neveléstudományi tanszék vezetője. 1994-től Gönczy Ákos főiskolai tanár, 1997 óta pedig Feróné Komolay Anikó főiskolai tanár.

A kuratórium elnökasszonya közlése szerint a főiskolának van egy Kiss Sándor portréja, amelyet a Neveléstudományi Tanszéken helyeztek el, hiszen a tanszék keretében történik az Alapítvány kezelése is. A gazdasági ügyekkel pénzügyi szakember foglalkozik, természetesen jószolgálati alapon. A dollárban kapott tőkét forintra konvertálták, hogy a lehető legtöbb kamathozamot tudják létrehozni, amit a főiskolai hallgatók tanulmányi támogatására fordítanak a félvényként meghirdetett ösztöndíjpályázat segítségével. Volt olyan kárpátaljai hallgató, akit az Alapítvány segített hozzá diplomája megszerzéséhez. Elnöknő tájékoztatott: „Igyekszünk a célkitűzés szellemében mindig s azokat támogatni, akikről úgy ítéljük meg, hogy leginkább megérdemlik. Az utóbbi időben egyre több pályázat érkezik a felhívásra. A hallgatók körében nagyon pozitív az Alapítvány megítélése.”⁷⁰

1996-tól 2000-ig 9 főiskolai hallgató kapott 225000 Ft-ot.⁷¹ A Kiss Sándor Alapítvány Kuratóriuma 1999. október 20-ai közlése szerint tanulmányi költségek könnyítésére szolgáló ösztöndíj elnyerésére pályázhat az a hallgató, aki: „nehéz szociális körülmények között él, Bereg-megyei illetőségű, szorgalmasan készül választott hivatására, mely tanulmányi

⁶⁷ Eszerint: „Elhunyt férjem, Kiss Sándor, aki 1918. március 19-én Vásárosnaményban született, 1932-től 5 éven át volt a sárospataki Református Tanítóképző Intézet kiváló növendéke, aktív ifjúsági munkása, ösztöndíjas tanulója. Az itt érvényesülő református szellem meghatározta egész életét. Mindig tudatosan vállalta s odaadással végezte a magyar nép felemelésének önzetlen szolgálatát.” „Kiss Sándor Alapítvány” Alapító Okirata. Sárospatak, 1994. szeptember 8. 1.p. Másolata a szerző birtokában. Az alapítványt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei bíróság 747/1994. szám alatt 1994. október 12-én vette nyilvántartásba. Az alapítvánnyal kapcsolatos szíves tájékoztatást, adatközlést itt is tisztelettel megköszönöm Feróné Komolay Ildikónak, a kuratórium elnökének, a Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar Neveléstudományi Tanszéke vezetőjének.

⁶⁸ „Kiss Sándor Alapítvány” Alapító Okirata. Sárospatak, 1994. szeptember 8. 1.p.

⁶⁹ „Kiss Sándor Alapítvány” Alapító Okirata. Sárospatak, 1998. augusztus 17. 1.p. Másolat a szerző birtokában.

⁷⁰ Feróné Komolay Anikó közlése. Sárospatak, 2002. szeptember 26. A kuratórium elnöke tájékoztatása szerint: „Az elmúlt évben a Pataki Öregdiákok találkozója alkalmából felkeresett négy úr, akik Kiss Sándor osztálytársai voltak, s érdeklődtek az Alapítvány felől. Nekik is természetesen beszámoltam az Alapítvány működéséről, s így elégedetten távoztak a főiskoláról a hallottak után.”

⁷¹ Ködöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. I.m. 4. p.

teljesítményben is megjelenik, református vallású.”⁷² Az 1999. november 15-én kiadott tájékoztató értelmében 4 főiskolai I. évfolyamos tanító szakos hallgatónő nyerte el az Alapítvány 20000-20000 Ft-os ösztöndíját az 1999/2000. tanév első félévére.⁷³ A támogatást kapott hallgatók közül néhányan levelező kapcsolatban állnak az alapító Kiss Sándornéval.

A Kuratórium tervei között szerepel, hogy adózva az alapító és Kiss Sándor emberi nagysága előtt, tiszteletük jeleként egy főiskolai tantermet „Kiss Sándor Teremnek” neveznek el.⁷⁴

⁷² A Comenius Tanítóképző Főiskola Kiss Sándor Alapítvány Kuratóriuma „Pályázati felhívása”. Sárospatak, 1999. október 20. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.

⁷³ A Comenius Tanítóképző Főiskola Kiss Sándor Alapítvány Kuratóriuma Tájékoztatója. Sárospatak 1999. november 15. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.

⁷⁴ Az avatási ünnepség tervezett időpontja: 2003. március 19.

2. SZEGEDI DIÁK

„... értelmiségnek lenni erkölcsi kötelesség.”

„Isten bennünket magyaroknak teremtett s ezt vállalni kell minden keservességével és szépségével.”

2.1. Egyház és iskola

Kiss Sándor azért ment Szegedre, mivel a sárospataki tanítóképzőben azt kérték tőle, hogyha diplomája lesz, menjen vissza Patakra tanítani.⁷⁵ Ezért előbb a polgári iskolai tanárképzőt végezte el, utána pedig az Apponyi Kollégiumot, ami tanítóképző-intézeti diplomát adott. Egyik 1942-ből való levelében írja barátjának: „Jövőre doktorálok. Még egy év Szegeden. Utána állásba megyek. Szeretnék egyházi képzőhöz. Hiszem, hogy Istentől kapott ajándékaimat felhasználhatom ott is.”⁷⁶ Pedagógia szakos tanítóképző-intézeti tanári diploma megszerzése céljából küldték 1938-ban Kődöböcz Józsefet is Patakról Szegedre Mátyás Ernő teológiai és közigazgató javaslatára. „A Tanítóképző Akadémia létesítésének fontos feltétele volt: pedagógiai szakos tanítóképző-intézeti tanár vezetésével pedagógiai tanszék szervezése. Mivel Patakon ilyen képzettségű tanár nem volt - a pedagógiai tárgyakat más szakos tanárok tanították -, gondoskodni kellett arról, hogy 1942-re az intézetnek legyen ilyen tanára.”⁷⁷

1937-ig Kiss Sándor Tömörkény, Móra és Juhász Gyula műveiből ismerte Szegedet. Sokszor hallott róla úgy beszélni, mint az ‘ellenforradalom’, meg a ‘magyar megújulás bölcsőjé’-ről, amit már akkor negatíve értékelt. Ez volt az első nagyváros, amit megismert.

A Szegedi Református Egyházközség élő gyülekezet volt.⁷⁸ A korabeli katolicizmus fellegvárában 140 ezer lakosból mintegy 5 ezer volt református. Az egyházközség kiváló vezetői - Bakó László esperes, Seres Zoltán körzeti ifjúsági lelkész, Durkó Gábor vallástanár nagy gondot fordítottak a fiatalok lelkigondozására, támogatták az ifjúsági szervezetek (KIE, SDG Szövetség) működését. „A Kálvin téri templom mellett állott az egyház emeletes gyülekezeti épülete, annak egyik helyiségében az ifjúsági istentisztelet után további ‘lelki foglalkozást’

⁷⁵ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. június 2-án. „Amikor elvégezte Sándor a tanítóképzőt, akkor édesapám azt mondta, hogy fiam hát most már nem bírlak. Mert ugye csak kellett, ha még ösztöndíjas is volt, azért csak kellett ez, az, amaz. És akkor hát nem hagytak békét neki. A patakiak meg a naményiak is. De nem szabad visszafogni. És akkor édesapám egy darab szőlőt, földterületet adott el mikor elment. Egy 600-700 öleset. Úgy hogy tudom, hogy azt el kellett adni, hogy beinduljon.”

⁷⁶ Kiss Sándor levele Denke Gergelynek. Helységnév nélkül /H.n./. 1942. június 8. Közli Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 9.p,

⁷⁷ Kődöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. Sárospatak, 2000. június 28. Kézirat. 2. p. Megbecsüléssel köszönöm meg főigazgató-helyettes úrnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát. Kiss és Kődöböcz jó barátságban volt egymással, akiket szülőfalujuk közelsége is összekapcsolt. Kiss Sándor Vásárosnaményból, Kődöböcz József Vámosatyából származott. Vö. Kődöböcz József közlése. 2000. június 28.

⁷⁸ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 17. p.

biztosítottak a már serdültebb ifjúság számára. Egyben ez volt az ifjúsági missziói szervezetek 'toborzó épülete is': a missziói 'ügyeletesek' beültek az ifjúság közé és magatartásuk, felszólalásaik alapján megszólították, beszervezték a mozgalmi tagságra alkalmasnak vélt fiatalokat.”⁷⁹ Kiss Sándor így emlékezett húsz év után szegedi diákkorának kezdetére: „Itt találkoztam először a református étellel, mint kisebbségi sorssal. Emlékszem jól, milyen lelki válságot okozott ez a találkozás. De ennek során értettem meg igazán történelmünket, és itt jöttem rá, hogy a magyarság élete lényegileg kisebbségi élet, rokontalanul idegen népek között, és azon belül a magyar reformátusság életformája is kisebbségi életforma.”⁸⁰

A fiatal diák két pataki diáktársa, barátai - Fodor József és Bende Sándor közösségében egy évet albérletben töltött. Fejenként havi 8 pengőt kellett fizetniük. A Szegedi Református Egyházközségnek volt egy tömbháza a Kárász utca 15. szám alatt. Ennek utcai részét lakók bérelték, az udvari rész négy szobája pedig kedvezményes diákszallás volt református egyetemi és főiskolai hallgatóknak. Itt laktak a volt pataki képzősök. Az épület klubhelyiségét nemcsak az ott lakók használták, de ez volt az egyetemi és főiskolai hallgatók Bethlen Gábor köre máshol lakó tagjainak is a klubhelyisége.⁸¹ 1938-tól már Kiss Sándor is helyet kapott volt képzős társai közösségében a Bethlen Gábor Kör Kollégiumában.⁸² Szegedre érkezése céljáról így vall: „a polgári iskolai, majd a tanítóképző-intézeti tanárképző diájként már egyszerre három vonalon futott az életem: a lehető legfelkészültebb tanár legyek; a diákmozgalomban a szociális és népi Magyarország toborzója és építője, és a tudományos munka. A három egyeztetése nagyon nehéz, nem is sikerült.”⁸³

A *Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola* hallgatója lett Kiss Sándor 1937-ben, miután Sárospatakon V. éves tanítónövendékként jelesen érettségizett. Egyetemi tanulmányok elkezdése csak gimnáziumi érettségi birtokában volt lehetséges. Főiskolai hallgatóként az egykori pataki képzős magyar-történelem szakon folytatta tanulmányait. Majd ennek befejezése után 2 év alatt tanítóképző-intézeti tanári oklevelet szerzett. Ez volt az útja-módja annak, hogy középiskolai tanári oklevelet szerezzen az, aki tanítóképzőt végzett. A Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán tanultak a pataki tanítóképző előző osztályaiból: Cserés Miklós, Becsei Imre, Kállai István, Papp István. Ők meg is maradtak a tanári pályán. Kiss Sándorral érkezett Fodor József⁸⁴ és Bende Sándor⁸⁵, a későbbi osztályokból pedig Jászter László és

⁷⁹ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 2.p.

⁸⁰ Kiss Sándor: A magyar reformátusság jelene és jövője. Ligonier, 1958. 08. 31. Előadás a Magyar Református Presbiterszövetség gyűlésén. Kézirat. 1. p. A másolat a szerző birtokában van.

⁸¹ Kődöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. Sárospatak, 2000. június 28. 1.p. Itt is megköszönöm főigazgató-helyettes úrnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.

⁸² Fodor József közlését ismerteti Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 6.p; Kiss Sándor írja: „A szegedi református egyház fenntartott egy kis diákindernátust is, az egyik bérházban, az egyetem közelében. Ide szerettem volna bekerülni, de már nem volt hely.” Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 17. p.

⁸³ Kiss Sándor önéletrajza. Meghívó a Magyar Öregdiák Szövetség - Bessenyei György Kör előadására. New Brunswick, New Jersey. Rutgers Egyetem. Történelem Tanszék. 1981. február 6. 2. p.

⁸⁴ Cigándi származású, az Apponyi Kollégiumban végzett. Óvónőképző igazgatója lett, neves pedagógus. Vö. Békés Géza közlése. Nyíregyháza, 2000. 06. 20.

⁸⁵ Az Apponyi Kollégiumban végzett, egyetemi tanár lett, fiával együtt gyógyszerkutató biológus. Vö. Békés Géza közlése. Nyíregyháza, 2000. 06. 20.

Ésik Zoltán folytatta tanulmányait Szegeden. Vásárosnaményi diákok voltak Kiss Sándorral együtt Papp István és Jászter László.

1941 nyarán kiváló eredménnyel fejezte be Kiss Sándor főiskolai tanulmányait. Varga Domokosnak írt levelében közli: „Most tettem le a szakvizsgám... Isten annyi csodálatos dolgot adott ebben az utolsó időben, életemben, amit még megköszönni sem nagyon tudok... Szakvizsga előtt egy hónappal még nem tanultam és Isten mégis olyan erőt adott, egész vizsgámat az ő kezébe tettem le és így színjeles lett az oklevelem. És soha a készülésem nem lettem fáradt, volt erőm.”⁸⁶

A tanárképző főiskola négy éve után nem ment állásba, hanem az Apponyi Kollégium hallgatója lett, ahol a polgári iskolai tanárok két esztendő alatt tanítóképző intézeti diplomát szerezhettek. Az egyetemen a főiskola mellett néprajzi és magyarságtudományi előadásokat is hallgatott. Tanárai voltak: Bálint Sándor, Ortutay Gyula, Tálasi István. Tanítóképző intézeti tanári oklevelét Kiss Sándor 1943 nyarán szerezte meg.

Életre szóló barátságok születtek a szegedi évek folyamán. Denke Gergely Kiss Sándorral egy időben került Szegedre 1937-ben, középiskolai tanulóként. Kapcsolatuk - az SDG-ben, mint lelki-szellemi közegben - a későbbi politikai hivatásközösségig a legszorosabban összeforrott. Legközelebbi barátja és legközvetlenebb munkatársa Horváth János volt, akivel először az SDG református diákszövetség 1938. évi virágvasárnapi konferenciáján találkozott, aztán a következő években is mindig az ő bibliakörébe jelentkezett, és mindig kereste az alkalmat, hogy hallgassa és elbeszélgethessen vele.⁸⁷ Kövy Zsolt 1942. április 2-án ismerte meg Kiss Sándort az SDG virágvasárnapi konferenciáján a Lónyay Gimnáziumban. Így emlékszik első találkozásukra: „keresztyéniségről, ifjúságról, magyarságról, nemzeti jövőről olyan világosan, olyan meggyőződéssel, olyan tiszta szívvel és szeretettel beszélt, hogy a hatása egyszerűen meghökkenítő volt. Egyszerre példa lett számomra.”⁸⁸

Számos levél gyönyörű bizonyítéka annak, milyen jó barátságban állt Kiss Sándor Varga Domokossal. Lelkigondozói levelek ezek, de segítségükkel első kézből követhetők nyomon

⁸⁶ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1941. június 16. Itt is köszönetemet fejezem ki Varga Domokosnak és Kiss Sándornénak, hogy rendelkezésemre bocsátották Kiss Sándor Varga Domokosnak írt leveleit. Kiss Sándorné írja: „Kérésére mellékelem a Varga Domokos leveleinek másolatát. Csak egy hosszú levél van, amit nem gépeltem le... A többi annakidején gépeltem le, amikor megkaptam Dombitól, de ezt valamiért akkor nem írtam át.” Kiss Sándorné levele. Washington, 2000. október 9; - Kiss Sándor 1941. május 28-án szerzett képesítést a Szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán a kézimunka (SZLÖID) polgári iskolákban való tanítására. - A Szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán, továbbá a Szegedi Magyar Királyi Ferenc József és a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetemen szerzett Polgári Iskolai Tanári oklevele kelte: Szeged, 1941. június 14. Ez felhatalmazta a magyar nyelv s irodalom és történettudomány polgári iskolákban való tanítására. Az Országos Polgári Iskolai Tanárvizsgáló Bizottság elnöke: Huszti József; alelnöke: Schilling Gábor; tagjai: Somogyi József, Sándor István, Csetnó Gyula, Katona Dezső. A képesítővizsgálat tantárgyai: filozófia, pedagógia, magyar nyelvtudomány, magyar irodalomtudomány, magyar irodalmi segédtudományok, egyetemes történelem, magyar történelem, közgazdaságtan, gyakorlati tanítás. Az oklevél Kiss Sándor sógornője Kiss Menyhértné (Vásárosnamény) birtokában van.

⁸⁷ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 1.p.

⁸⁸ Kövy Zsolt: Emlékeim Kiss Sándorról. Kézirat. 1.p. Pápa, 2000. szeptember 12.

Kiss Sándor életének lényegesebb eseményei 1939. február 10-től 1941. június 16-ig. Ezek a levelek a leghűségesebb tanúi annak, milyen odaszánt életet folytatott Szegeden Kiss Sándor Isten és a magyar ébredés szolgálatában diáktársai közösségében. Virágh Ferenc 1939-ben nyári kerékpártúra közben Vásárosnaményban, otthonában látogatta meg egykori diákelöljáróját. „Ekkor ő már szegedi főiskolás hallgató volt. Szüleivel, testvéreivel együtt végzett valamilyen mezőgazdasági munkát szakított félbe. Meglepett a szegényes, de patyolat tiszta lakás körülménye. Érdeklődött hogylétem, diákhelyzetem iránt, de érezhettem, Patak már a múlt az ő számára. Új miliőben él, amely akkor még semmit sem mondott számomra. Az ő világképe akkor már jelentősen kialakult.”⁸⁹

2.2. A diákmozgalmakban

Ifjúsági munka. Az ifjúság körében végzett hivatásáról Kiss Sándor így vall: „legnagyobb dolog az életben a *szeretet és szolgálat*. Minél teljesebben találom meg ezt, annál több értelme van az életemnek. Minél több időt ‘áldozok’ Isten ügyének, annál több időt nyerek. Ezért kell ... az evangéliumi munkát végezni.”⁹⁰ Kiss Sándor lelki-szellemi *talentumai* ismeretében tudta és vallotta: „értelmiséginek lenni erkölcsi kötelesség.”⁹¹ Lelkiismeretes és eredményes tanulmányi munkája mellett Istentől kapott ajándékait teljes egészében annak a közösségnek a javára fordította, amelyben élt, tanult, dolgozott. Szerinte: „Isten világtervét akkor csúfoljuk meg legjobban, ha nem azon az alapon élünk, amit Ő nekünk adott. Bennünket magyaroknak teremtett s ezt vállalni kell minden keservével és szépségével.”⁹² Felismerte Istentől való küldetését és felelősen engedelmeskedett *Isten és a haza szolgálatának*. A szegedi főiskolán már első éves korától a református diákmozgalmak tekintélyes vezetője lett. Az ifjúság közti tevékenységét is ábrázolta a „Magyar ifjúság a népi mozgalomban” című, New Jerseyben elmondott előadásában.⁹³

‘Ifjúság és művészet’ címmel jelentős cikke jelent meg 1941-ben a Szegedi Híd hasábjain. Eszerint az ifjúság „a *belső érés*, rendezetlenség kora, mégis mérhetetlenül fontos. Van olyan jelentőségű, mint a kialakulás ideje. Az ifjúság itt szerzi meg a lehetőségét annak, hogy később művészt alkosson. Ezért a nagy művész lelki arcához, megértéséhez hozzátartoznak ifjúkori ‘idétlenkedései’, s ezeknek a maga idejében utat is kell találni, megértést is, támogatást is, mert ezeken keresztül érik meg a tehetség. Nem az alkotásért, mint magában való értékért, hanem a lehetőségért.”⁹⁴ Kora történelmi feladatának látta Kiss Sándor az ifjúság *nemzedékké válását*, mely ösztönös lázadás nyomán minőségi forradalommal változik. Az ifjúság mind a formai keretek, mind a tartalom vonatkozásában újat, jobbat, mást akar. Ez a nemzedékké válás folyamata. Az ifjúság *elhivatottságáról és feladatvállalásáról* 1942-ben

⁸⁹ Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 3.p.

⁹⁰ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. május 4.

⁹¹ Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétő. I.m. 40.p.

⁹² Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

⁹³ Kiss Sándor: Magyar ifjúság a népi mozgalomban. Előadás New Jerseyben 1981. január 6-án. Az előadás a ‘Tanúk korukról’ - szóbeli történelem - szabadegyetemi előadássorozat keretében hangzott el a Rutgers Egyetemen.

⁹⁴ Kiss Sándor: Ifjúság és művészet. Szegedi Híd 1941. decemberi sz.

kijelentette: „Nem bízni az ifjú kutatók sikerében: tamaskodást jelentene a magyar holnapokkal, a reánk várakozó magyar jövővel szemben.”⁹⁵

Az ifjúság célja az *egész élet megváltoztatása*. „Tisztán kell látnunk először is azt, hogy az ifjúság szemléletmódja, látása, lelki arca nem konvencionális. Hiszen mindig megvolt a nemzedékek között a különbség... Az ifjúság nem érti az öregek nyelvét, más malomban öröl, más a látása, felfogása; jelképrendszere is eltér s a nemzedékprobléma azért olyan tragikusan kiélezett. Az ifjúság igyekszik széttörni a régi keretet és formákat, újbort tölteni az új tömlőkbe; a régi nemzedék jogaira hivatkozik, mereven szembeszáll, a szakadék mérhetetlenül nő, s a generációs kérdés nem is kérdés immár, ami megoldhatatlanságával súlyos teherként nehezedik a magyar társadalom vállára.”⁹⁶

Kiss Sándor az általa vezetett diákmozgalmakban a *teljes élet megszentelését* iktatta programjába. A megtérés hirdetését és a lelkek megmentését, a társadalom, a nemzet sorskérdéseit is. E diákmozgalmakról négy évtized távlatában vezetőjük ezt mondta: „Hittük és hirdettük, hogy Krisztus az egyéni, társadalmi, nemzeti és nemzetközi élet problémáira is egyedüli megoldás. A keresztyén embernek nem szabad kivonulnia a világból, hanem harcolnia kell minden erejével azért, hogy a világ jobbá, szebbé legyen.”⁹⁷

Ám ez a forradalmi változtatásokra törő lelkesedés sem jogosít fel arra, hogy az ifjúság ne fedezze fel, és ne becsülje meg atyái értékeit. Példaként mutat a népi írók (pl. Veres Péter, Illyés Gyula, Kovács Imre) által felkínált *tisztánlátásra*. „A parasztszármazású egyetemi ifjúság feladata éppen az, hogy ezt az általa is látott és átélt tiszta szemléletet terjessze és ezen az alapon induljon el a segítség nagy feladatára.”⁹⁸

A nemzedékformáló forradalmár, politikus, tekintélyt kereső ifjúságnak *példaképekre* van szüksége. Olyan „erő ez, ami az előző nemzedék időtlen érvényű egyéniségeit kiválasztja és maga fölé emeli.”⁹⁹ Kora ifjúsága példaképének állítja Apáczait, akit követett Gyulafehérvárról Kolozsvárra, az alsóbb rendű iskolába a ‘diákság igaz része’; Szabó Dezsőt, aki azt hitte, hogy elérkezett a politikai kibontakozás ideje; Németh Lászlót, aki a XX. századi magyar irodalmat a magyar szellem egyik csodájának nevezte, akinek akarathite az emberi törekvések végső határa; Móricz Zsigmondot, aki a politikával szemben az embert, az életet értékelte.

A *Bethlen Gábor Kör* a Kárász utca 15 szám alatt működött. A város szívében, az egyetem szomszédságában egy bérház földszintjén és még jó pár helyiségében fönntartott az egyház-község egy diákothont, ahol a Kör működött.¹⁰⁰ A szegedi egyetemi és főiskolai hallgatók köre erős, összetartó közösség volt, amely tervszerűen sokat tett a magyarságért, a nép

⁹⁵ T.I.: „Szeged híres város...” Kiss Sándor, az egyetem magyarságismereti munkaközösségének vezetője beszél a most induló Tápé-kutatásról. Szegedi Napló 1942. június 14. 7. p. /A T.I. monogram bizonyára a neves magyarságkutató Tálasi István nevének monogramja. I.m. 2. p.

⁹⁶ Kiss Sándor: Ifjúság és művészet. Szegedi Híd 1941. decemberi sz.

⁹⁷ Kiss Sándor. Beszéd az Mt. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban. I.m. 2.p.

⁹⁸ Kiss Sándor: Parasztság és egyetemi ifjúság. Szegedi Híd 1941. októberi sz. 9.p.

⁹⁹ Kiss Sándor: Nemzedékformálók. Szegedi Híd 1942. júniusi sz.

¹⁰⁰ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 290.p; 1937 előtt itt működött a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Neves személyiségei közül Buday György Angliában, Ortutay Gyula és Bibó István Budapestre, Erdei Ferenc Makóra került.

szolgálatáért. „E közösségi szolgálatnak, a Kör munkájának Szegeden az egyetemi és főiskolai hallgatók és a nyitott szemmel járó városiak, főleg értelmiségiek körében nagy becsülete volt.”¹⁰¹

Éppen véget ért az a korszak, amikor a szegedi fiatalok művészeti kollégiumában Bibó István, Ortutay Gyula, Tomori Viola a Bethlen Gábor Diákotthonban, mint központban végezték falukutató, falufelmérő munkájukat. Már elkerültek Szegedről, mikor Kiss Sándor oda került. Baróti Dezső, Kobai Lőrinc voltak akkor hozzá közelebb álló szegedi diákok.

Az 1936. október 10-i tisztújító közgyűlésre szóló meghívó és ‘tagtoborzó prospektus’ szerint a református hallgatókat kívánták elérni.¹⁰² A Kör 1901 óta működött. Célja: közösségben összefogni minden református diákot. A prospektus felelős kiadója - Paku Imre - szerint: „rendezünk minden péntek este bibliaórát, vallásos, társadalmi és kulturális összejeveleteket, teaestet, szeretetvendégséget, kirándulásokat, könyvismertető esteket, nyilvános ünnepélyeket.”¹⁰³ A Kör újonnan átalakított helyiségében több száz kötetes könyvtárszoba, helyi, erdélyi és fővárosi napilapokkal és a legjelentősebb folyóiratokkal olvasóterem, pingpongasztallal, sakkkal és egyéb társasjátékokkal játéktér állt a kör tagjai rendelkezésére. A Kör elnöke az 1937/38-ik tanévig Paku Imre volt, aki a tanév végén Budapestre költözött. Utódának Kodöböcz Józsefet, alelnöknek Kiss Sándort választották.¹⁰⁴ A Kör életét szervezettebbé tették. Felkérésükre Halassy-Nagy József filozófia professzor elvállalta a Kör tanárelnökségét és mindenben segítette munkáját. Legfőbb támogatójuk Bakó László lelkipásztor-esperes volt, aki rendszeres látogatásával, tanácsaival, anyagi támogatásával támogatta a Kör működését.

Kodöböcz József szerint legközvetlenebb munkatársa Kiss Sándor volt, aki a Kör és tagjai érdekében „rendkívül sokat vállalt és szorgalommal, jó érzékkel, ösztönző, aktivizáló, nevelő hatással tevékenykedett... Magatartásában, közreműködésében, önzetlen, áldozatos munkásságában tükröződött a ‘pataki szellem’, melynek Comenius és Fáy András törekvése és megfogalmazása szerint fontos vonása a ‘használni’, a ‘segíteni-akarási’, tovább Lorántffy Zsuzsanna szerint a hitből fakadó tevékenység, a szeretet-szolgálat. Lelkesedése, munkabírása nem ismert határt, s ez sok fiatalot megfogott, magával ragadott, mozgósított. Megérdemelten bírta mások, sok ifjú és felnőtt tiszteletét, megbecsülését, szeretetét.”¹⁰⁵

Népi írók - irodalmi estek a Bethlen Gábor Körben. Minden évben 2 - 3 nagyszabású estet rendeztek, melyekre népi írókat hívtak meg. Az előadásokat ilyenkor a Tisza Szálló Nagytermében tartották, ahová a város érdeklőit is meghívták. Egyik alkalommal a Márciusi

¹⁰¹ Kodöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 3.p.

¹⁰² Viszont Kiss Sándor szerint: „a Bethlen Gábor Körben nem volt szempont, hogy ki református vagy ki katolikus, hogy ki ez, vagy ki az.” Vö. Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 90. p.

¹⁰³ Református Testvérünk! A Bethlen Gábor Kör tagtoborzó prospektusa. 1936. október 10.

¹⁰⁴ Az egykori elnök így emlékszik az 1938-ik tanévvel kezdődő időszakra: „Ettől kezdve a Kör hagyományait is folytatva, a Patakról hozott képzettségünknek, nevelődésünknek, szellemiségünknek megfelelően, annak érvényesítésével együtt irányítottuk, szerveztük a Kör életét, tevékenységét. A klubban folytattuk az addigi életet. Lehetőség volt ott újságolvasásra, könyvtárhasználatra, társasjátékokra, sakkozásra, beszélgetésre, előadások tartására, stb. Egy kisebb helyiségben írógép is állt a rendelkezésünkre.... rendszeresítettük a tagok találkozásait, népdalokat énekeltünk, tanultunk s bizonyos problémákat meg is beszéltünk. Minden péntek este bibliakörre gyűltünk össze, melyet Bakó László lelkiész vezetett.” Vö. Kodöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 2.p.

¹⁰⁵ Kodöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 3.p.

Front írói-estjét szervezték meg, ahol Darvas József, Veres Péter és Illyés Gyula voltak az előadók. „A református ifjúság Bethlen Gábor Köre rendezte a legnívósabb irodalmi esteket a legkiválóbb magyar írók részvételével. A középosztály nagyon sok tagja érezte a népért való felelősséget. Lelkiismeretük hajtotta őket a népi mozgalomba.”¹⁰⁶

Az írói, szerzői estek előadói voltak 1938 elején: Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc, az év második felében pedig Erdélyi József és Veres Péter. Később pedig Németh Lászlót, Sinka Istvánt hívták meg.

1939 tavaszán rövid levéllel - 250 diák aláírásával - *Szabó Dezsőt* hívták meg, akinek 1939 májusában - a főszervező szerint - „két nagy előadói estje a Tisza Szálló nagytermében óriási siker volt az ő számára és a mi ügyünknek egyaránt... karizmatikus előadókészségének is a maximumát nyújtotta... nem használt hangfogót, nem is tudott soha. Láthatóan izgalomba jött, később a budapesti Marcibányi téri előadásain sem hallottam tőle soha gyilkosabb, megsemmisítőbb kritikát sem a német imperializmusról, sem a hazai fasizmusról. A teremben, ha szünetet tartott, még a légyzümmögést is meg lehetett volna hallani. Mind a magyar sorskérdésekről és jövőről, mind a magyar szellem irodalomban, zenében és művészetben kibontakozó mozgalmáról, feladatairól és jövőjéről tartott előadása egyszerűen lenyűgöző volt.”¹⁰⁷

Móricz Zsigmond is többször járt Szegeden. Környezettanulmányokat folytatott a Rózsa Sándor trilógiához. Mindenkor Kiss Sándor fogadta az állomáson és elkíserte anyaggyűjtő útjaira is. Bálint György egyetemi tanárral, a vallásos néprajz kiváló művelőjével állt legközvetlenebb kapcsolatban. A Bethlen Gábor Kör hívására 1940 tavaszán ismét Szegedre látogatott, hogy előadói estet tartson. A nagysikerű irodalmi est hatására Móricz meghívta vendéglátóit Budapestre, hogy bemutassa nekik a Kelet Népe szerkesztőségét. A fiatal egyetemisták éltek is ezzel a lehetőséggel. „Odaadón állította folyóiratát a népi mozgalom szolgálatába. A nagy realista regényíró álmainak kiteljesedését látta a tábor növekedésében, és hitt abban, hogy küszöbön áll a népi forradalom, amely végre igazi, demokratikus országot teremt a Duna-Tisza táján.”¹⁰⁸

A Kelet-Népe című folyóirat, a Gombos Gyula szerkesztésében megjelent hetilap, a Magyar Út, és a Püski Sándor feleségével együtt létrehozott Magyar Élet Könyvkiadó végezte leghatékonyabban a korabeli népi irodalom szolgálatát.¹⁰⁹

A Kör egyik neves előadója volt *László Dezső* kolozsvári teológiai tanár, akit szoros baráti szálak fűztek Kiss Sándorhoz. Bizonyára ő hívta meg Szegedre a Bethlen Gábor Körbe az erdélyi reformátusság, az erdélyi magyar közélet reprezentáns vezető személyiségét, aki az

¹⁰⁶ Rudda Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 6.p.

¹⁰⁷ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 21k.p; Vö. Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 312kk.p; Szabó Dezső nagy szeretettel nyilatkozott Kiss Sándorról, szervezői és irodalmi műveket terjesztő munkásságáról. Vö. Rudda Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 6.p; Szabó Dezső szegedi irodalmi estje után megjelent „füzetét” Kiss Sándornak ajánlotta, és mindvégig megkülönböztetett barátságot tanúsított iránta. Vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 8.p.

¹⁰⁸ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 23.p.

¹⁰⁹ Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 23kk.p; Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 88kk. p; Gombos Gyula író, történész, szerkesztő. A „harmadik út” eszmeköréhez kötődő több folyóirat szerkesztőségében dolgozik 1936-1944-ig. 1944-ben részt vett az ellenállásban, 1947-ben letartóztatták. 1948-ban Svájcba ment, majd New Yorkban és Párizsban élt. Magyar nyelvű folyóiratokat szerkesztett. A hetvenes évek óta itthon dolgozott. Könyvei Magyarország legújabb koráról, főleg népi irodalmunkról szólnak.

Erdélyi Fiatalok vezetője volt. E találkozón szó volt a magyarországi és erdélyi sorskérdésekről, egyházi és lelki jellegű kérdésekről is.¹¹⁰

Márciusi Front. Sárospatakon 1937 tavaszán a Magyar Út cikkeiből szereztek tudomást a diákok a Márciusi Front zászlóbontásáról. A népi írók mozgalma a „harmadik út” megtalálást, falukutatást, a vidék Magyarországnak feltérképezését, azaz egy néprajzi-szociológiai programot tűzött ki maga elé. A népi értelmiséget és a paraszti réteget is felkarolta. Főbb képviselői: Német László, Illyés Gyula, Kodolányi János, Veres Péter, Erdei Ferenc. A mozgalom baloldali tagjai 1939-ben alapították meg a Nemzeti Parasztpártot.

Kiss Sándor az SDG kollégium vezetőjeként részletesen ismertette a Front 12 pontját. „A népi írók a tizenkét pontban programot adtak Magyarország demokratikus átalakítására, amelyben leszögezték, hogy ennek a kulcsa a földreform, a parasztság felszabadítása, amely nem oldható meg a felelősségtől áthatott, új haladó értelmiség teljes melléállása nélkül... Az ország jövőjét a radikális rendszerváltozásban, de szigorú politikai népképviselői demokrácia keretein belül látta.”¹¹¹ A Márciusi Front helyi csoportját a Bethlen Gábor Kör vezetősége és a Művészeti Kollégium még Szegeden maradt néhány vezetője alapította, főleg tanársegédek, adjunktusok. Kiss Sándort befogadták már az alakuló üléstől kezdve. A Front gyűléseit a Bethlen Gábor Körben tartották Baróti Dezső elnökletével, akinek édesapja a gyakorló polgári iskola igazgatója volt. A Front helyi csoportjába tíz-tizenöt fő tartozott, Paku Imre is és Sík Sándor, aki tanszéke irodalmi asszisztense volt.

A csoport harcot indított Móra Ferenc szobra felállításáért a közművelődési palota előtt. A természetesen szociális gondolkodású neves író ugyanis 1919-es szereplése miatt akkor rosvolt múltú személynek számított, mivel hozzáférhetővé tette az elzárt nemzeti kincseket a közművelődési palotában.

A Front legfontosabb vidéki demonstrációjára Makón került sor 1937 őszén. De mivel a helyi csoport sem jutott közös nevezőre abban, hogy a Front szellemi, politikai mozgalom vagy politikai párt legyen, s ráadásul a kormányajtó és a jobboldali lapok is éles kampányt indítottak a Front ellen, - a szegedi zászlóbontás elmaradt. A szegedi egyetemi ifjúság még nem érett meg arra, hogy elfogadja a társadalmi rendszer radikális megváltoztatásának szükségességét.

Szegedi Egyetemi Ifjúság /SZEI/. Az 1938-ban indult jobboldali áramlat, a diákság köreiben is terjedő jobboldali fasizálódás Szálasi hatalomra lépésekor, majd az Imrédy Béla „Magyar Megújulás Mozgalom”-nak Szegeden nagy visszhangra talált. Kiss Sándor és hasonló gondolkodású társai nagy erővel küzdöttek ez ellen az áramlat ellen. Kifejtették, hogy hangzatos, program nélküli zsácutca felé haladnak. Szegedi diákéveiről szólva mondta Kiss Sándor: „Soha nem felejttem el azt az élményt, amikor Szálasi 1938-ban a Csillag-börtönből szabadult, s egy olyan pszichózis keletkezett, és a fiatalok között is. Kivonult a nagy tömeg, amikor Szálasit hozták végig, akkor fellendültek a karok és ezt kiáltották: ‘1938 a miénk!’, s valamiféle extázis keletkezett az emberekben. Félelmetes volt!”¹¹² A jobboldali áramlat elárasztotta az egyetemet. Harcolni kellett ezzel szemben a diákkollégiumokban, diákkörökben.

¹¹⁰ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 6.p.

¹¹¹ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 16k.p.

¹¹² Vö. Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

A szembenállást különböző gyökerek táplálták. Alapvető ezek között az igazi, mély vallásosság - lelkiileg és filozófiailag is érintett emberek elkötelezett, hitvalló magatartása szóval és cselekedettel -, a kulturáltság - irodalomban, filozófiában való jártasság - és a származás. Ezek segítségével tudták leküzdeni köreikben a jobboldali áramlatokat.

Az üres, tartalmatlan bajtársi mozgalommal szemben alapították 1940-ben a Szegedi Egyetemi Ifjúsági közösséget *Szent-Györgyi Albert* segítségével. Az egyetemi egységmozgalomban a jó szakemberképzés mellett az ország jövőjével is foglalkoztak, hogy diákként mit lehet tenni a haza érdekében.

A szegedi diákság körében 1939 tavaszán jött létre az úgynevezett egységmozgalom. Nem felülről parancsolt egységsszervezet volt. Abban a célban volt egység, hogy kiküszöböljék a bajtársi szervezeteknek felületes és nivótlan, problémákkal nem foglalkozó módszerét és műhelyt teremtsenek az egyetemen. Alkotóközösséget, munkaközösséget alapítottak, amelybe bevonták a népieket is. Így született meg a demokratikus egyetemi egységsszervezet terve.

1940 őszén Szent-Györgyi Albert lett az egyetem rektora, aki szívvel-lélekkel támogatta a SZEI megalakulását. Kérésére szervezte meg Kiss Sándor a szegedi egyetemi ifjúság új diákközösségét, hogy ne a veszélyes németbarátság, hanem a haladás és hazafiság formálják az ifjúságot.¹¹³ „Kiemelt feladatuknak tartották, hogy ne a nácibarátok, hanem a haladás erői váljanak az ifjúsági egységtörzsekké meghatározóivá. Kiss Sándor a SZEI megalakulásától kezdve fontos szerepet játszott annak munkájában. Németországi tapasztalatai megerősítették abban, hogy a szélsőjobboldali erők visszaszorítása egyetemes emberi és nemzeti érdek egyszerre.”¹¹⁴

1942-ben a SZEI-nek több mint 400 rendes tagja volt az egyetem 650 beiratkozott hallgatója közül.¹¹⁵ A SZEI-ben a diákság demokratikusan választotta vezetőit. Az egyetemtől helyiséget kaptak a művelődéshez és szórakozáshoz. A közösségnek szerves beleszólása volt a diákság szociális ügyeibe. A szegedi egyetemi ifjúság példája nyomán az egységsszervezetből országos mozgalom keletkezett. Példájukat a debreceni, kolozsvári, pécsi, majd a pesti fiatalok is követték. „A népi mozgalom szelleme nagyobb nyilvánossághoz és lehetőséghez jutott. És ekkor már elég erős tábora keletkezett ahhoz, hogy misszionálja az ifjúságot és híveket szerezzen soraiból, bővítse táborát.”¹¹⁶

2.3. A református ébredésért az SDG-ben

Szegeden. Mivel az SDG egyszerre volt népi és vallásos, a bibliaórákon az evangélium igéi és a magyar sorskérdések is központi helyre kerültek. „A napi együtt-imádkozásnak erőt kellett adnia a sorskérdések megoldásához, ugyanakkor mindennek nagyon erős közösségsszervező ereje is volt. A szegedi SDG fiataljai - Kiss Sándor tanácsára - egyre több fővárosi és országos rendezvényen vettek részt, mindenekelőtt az SDG szárszói táborozásain. Több olyan fiatal is volt, akinek a szemét - miután beszervezte őket az SDG-be - Kiss Sándor nyitotta rá a magyar sorskérdésekre, akik így egy életre szóló indítást is kaptak tőle.”¹¹⁷ Református hite,

¹¹³ Denke Gergely: A bibliai politikus - Kiss Sándor. Reformátusok Lapja 2000. április 30. 6. p.

¹¹⁴ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 9.p.

¹¹⁵ SZEI. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 9. p.

¹¹⁶ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 27.p.

¹¹⁷ Denke Gergely közlését ismerteti Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 7.p.

magyarságtudata biztos és tartós meggyökerezését Denke Gergely is neki köszönheti. Így vall erről: „Meggyőződtem, hogy nekem, mint diáknak az SDG mozgalomban van a helyem... Kellően nem értékelhető lelki-szellemi ‘élet-ajándékot’ kaptam én ebben a tanácsban, érdeklődésem, későbbi szolgálatvállalásom irányultságát, személyiségem kialakulásának ‘kereteit’ az SDG-ben kaptam meg. Ekként viszont Kiss Sándor lelki szolgálatának s egyéb mozgalmi tevékenységének egyik közvetlen szemlélője lehettem éveken át, a további időben végzett munkájáról pedig baráti levelezésünk révén kaphattam tájékoztatást.”¹¹⁸

Szegedi főiskolásként hamarosan vezető személyisége lett Kiss Sándor az SDG helyi csoportjának. ‘Szegedi Kiss Sándor’-nak hívták, mivel dr. Kiss Sándor budapesti lelkész igen aktív tagja volt az SDG-nek. Havas Gábor közli, hogy „Kulifay Albert - akivel együtt írtuk meg az SDG történetét - megerősített abban, hogy a Szövetség évről-évre megújított tisztikarában Kiss Sándor neve nem szerepel.”¹¹⁹ Míg ő az SDG főiskolásokból és egyetemistákból álló csoport vezetője, addig a középiskolások SDG vezetője Tornyai Jenő volt. Kiss Sándor arra törekedett, hogy az arra érdemes fiatalokat bevonja a lelki-szellemi ifjúsági mozgalomba. Igyekezett „a fiatalok - a ‘keze alatt’ formálódó újarcú magyar református értelmiség - társadalmi, nemzeti elkötelezettsége tudatát elmélyíteni.”¹²⁰

A keresztyén életre és hite alappilléreire vonatkozó örömeit, de kísértéseit, a lelki életben való haladás buktatóit, csüggedéseit is - dokumentáltan - legnyilvánvalóbban Varga Domokossal osztotta meg. Neki írta: „mindünknek le kell számolni az életünkkel, amely nem is a miénk. Dicsőség, karrier, feltűnés, megalkuvás nem lehet a mi eszközünk. Bátor kiállás kell és maradéktalan vállalása Krisztus napi parancsainak. Tudom, hogy ez különösen a főiskolás diákoknál nehéz, de ott kell leginkább. Erre Krisztus kötelez. Nekem nagyon is gyenge az erőm, hogy ezt úgy vállaljam, de vele mindent lehet.”¹²¹

Őszinte és kíméletlen önkritikát gyakorolva vallja meg *bűneit* barátjának. „Hozzád képest bennem sokkal több a kételkedés, az akaratgyengeség, félség és megalkuvás”,¹²² s meggyőződéssel jelenti ki, hogy „*a bűnnel szemben egyetlen megoldás Krisztus*. Ha ő bennem él, nincs kísértésem. Ha vele vagyok, minden rendben van.”¹²³ Máskor meg örömmel és bűnbánattal állapítja meg, hogy „Isten csodálatosan segít munkámban, pedig aligha van gyalázatosabb gyermeke, mint én. Sokszor a reggeli Vele való beszélgetést is elmulasztom valamilyen dolog miatt.”¹²⁴ Istent magasztalja, mikor arról ír, hogy Jézus Krisztus vére árán törölte el bűneit. „Van egy nagy hálaadásom. A kísértés, a testiség folyamatosan hagy el. Oh, visszagondolok 2 év előtti állapotomra, s tudom mit jelent számomra *Jézus Krisztus vére*. Olyan nagyon igaz ez már, hogy megtisztít minden bűntől. Ha az ő kegyelme nem lenne, én azóta talán egy kórházban pusztultam volna el.”¹²⁵

¹¹⁸ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 2.p.

¹¹⁹ Havas Gábor közlése. Budapest, 2000. május 24.

¹²⁰ Denke Gergely: Bibliás politikus emlékezete. Református Tiszántúl 2000. 2. sz. 15. p.

¹²¹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 28.

¹²² Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. február 17.

¹²³ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1941. február 3.

¹²⁴ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. március 16.

¹²⁵ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1941. február 3.

Közvetlen és távoli környezetében, a magyar nép különböző rétegében is látja az Istentől való nagyfokú elrugaszkodás következményeit: „A materializmus halálos ölelése most már kezd lehatolni magyar népünk közé. Sok helyen már orgiáit üli. Ormánság, Őrség, Sárköz. Nyomában halál, pusztulás jár. A magyar középosztály és református papság hitetlensége, elrugaszkodása Istentől most kezdi igen-igen megbosszulni magát a népben. S jön az egyke, a kényelmi szempont a gazdagoknál, vagy a félelmebbnél félelmebb szekták a nincstelen kiuzsorázottaknál.”¹²⁶

Az újjászületést és az ébredés, a Krisztussal való élő közösség a megoldása hazánk, magyar népünk ‘szürke keresztyénységének’ is „Csak egyre törekszem mindenben, mert látom, hogy egy az út. Újjászületni. Mindenkinek és naponként. Magyarságunk felébredésének is csak ez lehet az útja. Csak a Krisztusban újjászületett ember tud jobba lenni, áldozatot hozni, szolgálni, hősnek lenni. Sajnos a mi keresztyénységünk inkább nyárspolgári, visszavonó, csak akkor az, amikor nem kell különösebb hősiesség, mi sokszor kompromisszumokat kötünk a világgal, a Sátánnal is. Ezért vagyunk olyan szürke keresztyének.”¹²⁷

A nemzet, a magyarság általános lelki ébresztő szolgálatában ő maga is elkötelezett keresztyén magyar emberként szeretne részt venni. „A sokszor írt és annyira vágyott általános magyar ébredésben. ... hiszem, hogy Krisztusra nézve gyengeségem, bűneim, erőtlenségem és féktelen önzésem levetkezem, és engem is felhasznál egy kicsiny téglának ebben az új magyarságban. Most főképpen hitet kérek Istentől, hogy tudjak bízni, könyörögni ezért az általános ébredésért. Imádságban hordozni, de hittel, szent bizonyossággal. Milyen jó mindarra gondolni, hogy amit te is írtál a románokról, oroszokról és lengyelekről. De semmit sem ér, ha ez csak álom és nem hit.”¹²⁸ Gyakorló hívő keresztyénként magyar népünk keresztyén elhivatottságát, küldetését és jövőjét vizsgálva hitbeli reménységét fejezi ki nemzetünk jövőjét illetően, mikor arról ír, hogy „magyarságunk lelki forma is, fajtánk minden nagyvonalúságával és a végtelen dolgok felé való vágyódásával. Utat nyit az emberi élet végső értékeinek felismeréséhez, ahol lebomolhatnak rólunk emberi voltunk tragikus bilincsei, s a véges élet átléphet a bizonytalanság kétségbeesésén túl az örökkévalóságba.”¹²⁹

Keresztyén élete alappilléreiről ezt írta barátjának: „Keresztyén életemnek így épült fel most már öntudatosan 3 alappillére: mindennapos igeolvasás, Istennel való beszélgetés (imádkozás) és tettekben megnyilvánuló szolgálat. Ha akármelyik elmarad, keresztyén életünk öröme, teljessége és boldogsága elmarad, kínlódunk. De ez így van jól. Minél inkább kitölti a 3 dolog életünket, annál ujjongóbbak vagyunk. (Lásd: Mott, Moody, Kálvin, Luther, a ‘nagy’ keresztyének.) Persze, a Sátán igyekszik e hármat megbontani mesterkedéseivel, mert tudja, hogy ha akármelyiktől elvon - győz!”¹³⁰ Ezt a hármas szempontot követve vegyük szemügyre Kiss Sándor lelkiségét főleg levelei, írásai, de barátai munkái alapján is.

¹²⁶ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1940. november 18.

¹²⁷ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 29.

¹²⁸ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1940. november 18.

¹²⁹ Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

¹³⁰ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. június 9.

Igeolvasás. Egykori sárospataki, később szegedi évfolyamtársa, jó barátja mondta róla, hogy mindennapi olvasmánya volt a Károly Biblia.¹³¹ A legnagyobb természetességgel írta barátjának, hogy milyen felfedezésre jutott az Ige alapján: „Legutóbbi bibliaolvasásom arról győzött meg, hogy a világot nem a bölcsesség, de Isten ereje, az ígehirdetés bolondsága által tartja meg. E világ szerint bolondok is lehetünk, sőt vállaljuk is azt! Mert számunkra megtartatás forrása is lehet.”¹³²

Természetesen a Sátán minden eszközzel meg akarja akadályozni, hogy Isten Krisztus által megváltottai Uruk élő szavát, Igéjét hallják, olvassák, tanulmányozzák. A Kísértő legfőbb célja, hogy elvágja az összeköttetést Isten és gyermeke között. Ezért a Gonosz „mindig ott van: hogy ‘most ne olvassál Bibliát, hisz még ezt kell tenned, azt kell tenned, most nem érsz rá’; de mikor nyugodtan lebzseli az ember tétlenül az órákat, akkor nincs ott, akkor rettenetesen örül.”¹³³ Amerikában két egyházköziség templomában is elmondott beszédében szólt Kiss Sándor arról, hogy szegedi egyetemista korában társaival együtt a Bibliából vezették le a demokrácia és az egész társadalomra vonatkozó átfogó szociális egyenlőség és felelősség elvét.¹³⁴

Imádkozás. Hitbeli próbáiban, gyengeségeiben az Istennel való beszélgetések során nyert segítséget, kapott bűnbocsánatot, felszabadulást Isten tetszése szerinti cselekvő engedelmességre. Az imádság mindig harc, de éppen ezáltal ad, enged átélni Isten nagy győzelmeit. „Bizony, az imádság erő. Patakon annak idején imaközösségünk volt. Éjszaka osontunk ki a folyosóra, sokszor egy egész órára, de csodálatos egy állapot volt az. Három hónapig tartott - márciustól év végéig - de az SDG-s avatáson lányok, fiúk előtt az egész intézet jelenlétében mondta el 6 fiú a csodálatos bizonyosságtevést, hogy mit jelentett nekik Krisztus! Csodálatos volt, ahogy az egész intézet megbolygott alatta. Emberileg az egyik legzüllöttebb fiú jött utána hozzánk, hogy vezessük őt, nem tudja, mi van vele és hullott a könnye.”¹³⁵

Kiss Sándor szégyenkezve vallja meg egyik barátjának, hogy jóllehet tudja, az imádság a hitben élő ember lelki lélegzetvétele, ő mégis sokszor kudarcot vall a buzgó imádságot illetően. „Az én legfájóbb pontom mégis az imádságom. Bizony, olyan sokszor nem tudok imádkozni, pedig egy negyedóráig is mindig mozog a szám. Mert ugye az imádság - beszélgetés. Akkor

¹³¹ Fodor József tanítóképző főiskolai főigazgató-helyettes beszéde Kiss Sándor emléktábla avatásakor. Bp., 1991. szeptember 07. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kisgazdapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január hó. 15. p.

¹³² Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 28.

¹³³ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. március 16.

¹³⁴ Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban. I.m. 2. p.

¹³⁵ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. február 17; Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. június 2-án: „Amikor Sándor megtért, én még kislány voltam. „7 év korkülönbség volt közöttünk és akkor benéztem a nagyszobába, és akkor látom, hogy az én testvérem térdepel, leborulva imádkozik. És akkor úgy nem tudtam hozzászólni, majd aztán csak később... Mondom, hát te miért térdepeltél...? Hát nem vagy te katolikus... Óh nem - azt mondta - húgom, imádkoztam és nagyon magamba vonultam. És akkor ennyi volt. És én úgy éreztem, hogy más lett. Még másabb lett... Ő nem hangoztatta, hogy én ilyen vagyok vagy így hiszek, hanem ő élte a megkapott kegyelmet.”

pedig Isten is szól hozzánk! Világosan. Ezt az Isteni szót sokszor elnyomja az én fecsegésem és cikkázó képzeletem.”¹³⁶

Megtapasztalásai nyugtázásaként jelentette ki, milyen következményei vannak annak, ha nem Isten akarata szerint imádkozik, és mivel jár az, ha hűséges az imaharcban: „Sokszor éreztem, illetve mindig, ha Istennel nem leszek beszélő kapcsolatban, egész napom tönkremegy. De ez is így van jól. Jó, hogy van feszengés, kínlódás, mert emlékeztet a hiányra. Az egész világ minden porcikájában bizonyoságtétel. Még az istentagadás is. És még egy. Az imádság a leghősiesebb tett.”¹³⁷ Ezt példázza egyik 1938-ban küldött levelezőlapja is, amelyben buzgó könyörgésre szólítja fel barátját az SDG-ben folytatandó lelki munkára, ugyanakkor példa ez arra is, hogy szívvel-lélekkel azonosult a szegedi ifjúsági misszió munkájával: „A legfontosabb, amiért felkereslek: Már készülünk jövőre a munkára. Már ne felejtsek el soha a napi imádságainkban, igénkben érte tusakodni hittel. Néhány napja én is ezt cselekszem az ő erejéből, és hiszem, erős hittel..., hogy jövőre csodálatos dolgok lesznek Szegeden. Hogy hogyan, mi módon - nem tudom. Ha rágondolok, megijedek a sok közönyös arctól és mástól is. De hiszem!!! A múlt évben mi akartuk - nem lett. Most ő akar és lesz, de minket is fel akar használni a szolgálatban. Írok a többi negyedikesnek is.... Soha ne felejtsd el az imádkozást, tusakodást Szegedért.”¹³⁸

Szegeden igen érezte a pataki *bibliakörök* és imaközösség hiányát. S amikor 1939-től ez is megadatott, nagy örömmel közölte Domokos barátjával: „Amikor leveled írtam, tudott leborulni kis közösségünk igazán az Isten előtt. És a közösségnek meglett az áldása. Másnap a két bibliakörömben csodálatos megindulás támadt. A múlt pénteken pedig egyik fiútestvérem azt mondta, hogy jöjjünk össze minden reggel, akik óhajtunk imaközösségre. Pedig több helyen lakunk, szétszórta.”¹³⁹

A kis közösség hit szerint is fejlődött, erősödött. Hetenkénti összegyülekezésük Krisztus által egyre mélyült. Március közepén már nyilvánvaló volt: „a belső, magunk közti válaszfalak hullanak, omlanak és hisszük, hogy lassanként felpattannak lelkünknek azon titkos rácsai is, amiben mindenki legféltettebb énjét őrzi, amelyet elhallgat, pedig lehet, nem is tud róla. Most már kegyelmi erőnkől imádkozunk egy-egy előnkbe adott emberért is.”¹⁴⁰ Év végére a bibliaköri közösség szépen megerősödött. Már arra is képesek voltak, hogy másokat is megnyerjenek az Úrnak. E nagy lelki nyereséget folyamatában ábrázolja a főiskolás SDG-s bibliakör vezetője. „Hetenként egyszer összegyűlünk. Van beszélgetés, imaközösség. Az év elején egy jogász is megjelent így, aki soha sem szólt hozzá. És egyéb jelekből is egy tartalmatlan, szürke embernek képzeltem, aki csak úgy unalomból, közömbösségből vesz részt mindenben. Egyszer négy szemközti beszélgetésre kért. Csodálatosan mélyen érző és kérdésekkel vívódó lélek tárult fel előttem. Mikor elmondott mindent, csak úgy feltört belőle: én még sohasem imádkoztam! (Az igazi imádságra gondolva.) És ez annyira fájt, a lélek olyan mélységben átrázta őt, hogy keservesen zokogott. Ez imádság volt, igazi imádság. Elszégyelltem magam. Mélyebb lélek, mint én!”¹⁴¹

¹³⁶ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

¹³⁷ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. június 9.

¹³⁸ Közli Kiss Sándor levelét Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 3.p.

¹³⁹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. február 17.

¹⁴⁰ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. március 16.

¹⁴¹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. november 8.

A szolgálat volt Kiss Sándor lelki életének harmadik alappillére. Sokféleképpen törekedett keresztyén életfolytatása kiteljesítésére Megváltója iránti elkötelezettségből. Készséggel, önzetlenül, teljes szívvel abban buzgólkodott, hogy környezetében minél többeket megnyerjen Jézus Krisztusnak. Sokrétű hitvalló tevékenysége közül az iratmissziói szolgálatról, legációiról, a főiskolás csendesnapokról, a R.I.M. munkáról és lelkigondozói munkáiról legyen szó.

A templomi iratterjesztést 1939 elején kezdték el. Minden vasárnap délelőtt kirakodtak a templom elé és lelki könyveket árultak. A begyűlő jutalékból könyvtárakat szerveztek a szórványok számára.¹⁴²

Legátusként sokszor szolgált szülőföldjén és a beregi falvakban. Kölcsönkerékpárral járt istentiszteleteket tartani. Több alkalommal helyettesítette Szabó Gyula tiszaszalkai lelkipásztort. 1940-ben két Munkács melletti gyülekezetben töltött legációjáról írta: „Hiszem, hogy az élő Krisztust hirdetem - kegyelemből, utána odahaza töltöttem másfél hetet szüleim és rokonaim körében. Egy áldott megtapasztalás erősödött, amikor órák hosszat arról beszélgettünk, hogy mit jelent az, hogy Krisztus az életünk. Az élet teljes területén láthattam a felragyogó szemekből az út utáni sóvárgást. Az élő Krisztus után vágyakozik a mi népünk. Igen, ez a feladatunk:... lelki Magyarország, hitvalló és szolgáló élet, imádkozó kapocs Isten és közöttünk... Mi a fedezet? Csak annyi, amennyire Jézus Krisztus él bennünk.”¹⁴³

1942 nyarán, amikor Horthy István kormányzó-helyettes lezuhant repülőgépével az orosz fronton, a vásárosnaményi református templomban Kiss Sándor hirdette az ígét és szólt prédikációban a kormányzó-helyettes hősi haláláról is.¹⁴⁴

A főiskolás csendesnapok sokrétű és felelősséggel járó előkészítő munkáit, a szervezést, a hívogatást lelkiismeretesen vállalta és teljesítette. Nem könnyen viselte viszont e téren sem - mint máshol és máskor sem - a közönyt, az érdektelenséget. Az 1939 kora tavaszán tartott alkalomról írja barátjának: „Most volt főiskolás csendesnap is. Nem sokan jöttünk össze, de Krisztusban voltunk együtt. Új nekilendülések keletkeztek, de komoly formában. Egyéni látogatás és gondozás. E nélkül nem is megy a főiskolás munka.”¹⁴⁵

Kiss Sándor főiskolásként a Református Ifjúsági Mozgalomban (R.I.M.) is tevékenyen részt vett. A R.I.M. fő célkitűzése volt, hogy az SDG-t és a KIE-t egységbe tömörítse. A Mozgalom központja a szilicei volt pénzügyőr laktanya, ahol konferenciákat tartottak. Jelvényük: fémszív, benne lángocskával.¹⁴⁶ Kiss Sándor egyik 1939-ben kelt levele szerint: „A R.I.M. munka belsőleg mélyül. Hetente van egy R.I.M. ének- és dalest, persze itt is legfontosabb az Ige és közös találkozás önfeledten a Krisztusban. Ezen kívül a telepi missziót is csináljuk. Lányok és fiúk (KIE-sek is) jönnek és gyűjtik a fiatalságot, hogy megnyerjék Krisztusnak.

¹⁴² Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. március 16.

¹⁴³ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1940. január 18.

¹⁴⁴ Ruddy Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 5.p.

¹⁴⁵ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 28.

¹⁴⁶ Denke Gergely közlése. 2001. augusztus 1.

Csodálatos munka ez. Minden vasárnap délután azt csináljuk, de én minden alkalommal egyheti erőt nyerek. A családlátogatás, házi áhítat még csodálatosabb.”¹⁴⁷

Lelkigondozói szolgálatában Kiss Sándor karizmatikus egyéniség volt. Kevesen rendelkeztek olyan lelkigondozói attitűddel, mint ő. Isten gyöngéd, türelmes, alázatos lelkiséggel, szeretetteljes készséggel ajándékozta meg az egyes személyek Krisztusnak való megnyerésére, de a közösség lelki formálására, gazdagítására is. Nem hallgatta el soha sem azt, hogy mindez Istentől kapott ajándék a felebarát, a közösség építésére. Talentumait ennek megfelelően kamatoztatta nem a maga, de környezete javára, Isten dicsőségére.

Lelkigondozói személyiségére is fényt vet az alábbi történet. Egyik gimnazista társával beszélgetve megkérdezte, hogy szokott-e a maga szavaival mások hallatára imádkozni. Ő így emlékszik vissza erre: „Meghökkenem, zavarba jöttem, de ő nem várta meg, hogy én majd valami kitérő magyarázkodásba kezdjek, hanem csendes-kedves szóval tanítgatott: Tudod, ez egy ‘küszöb’, vagy talán inkább ‘lépcsőfok’, amelyen feljebb lehet, de kell is lépni, meg kell tanulnunk a másokkal való együtt imádkozást is, hogy a többiek is veled mondhassák, amit te mondasz, a te erősítésedre; most mindjárt kipróbálhatod ezt, velem... Ezt kell az SDG-ben is tanulnotok, tennetek. - Így léptem én át ezt a ‘küszöböt’, kaptam egyben egy életre szóló tanítást arra nézve, hogy milyen felelős figyelemmel kell ügyelnünk a másik, a mások lelki ‘lépteire’ is, nem szabad ‘botorkálni’ hagyni, hanem segíteni kell a másikat, másokat átlépni azon a ‘küszöbön’.”¹⁴⁸

Egyik levelében beszámol arról is barátjának, hogy rábíztak két fiút. Nagyon gyötrődött hitetlenségük miatt. Az egyikről írja: „És mégis. A múltkor csendesnapon éppen ez a fiú jött hozzám és teljes lelkében megújulva kezdett el beszélni kérdéseiről. Ő, aki azelőtt még a hit-tant sem tanulta meg, s egyáltalán ‘becsületesen’ (nem képmutatva) került minden ilyen alkalmat. Most még mellette kell állani az erősítésben, de a csíra mindenesetre megindult.”¹⁴⁹

A családlátogatást is missziói elkötelezettséggel és felelősséggel végezte diáktársaival. Így számol be barátjának erről a tevékenységükről: „Meg kell újulni népünknek, s nincs ennél nagyobb kérdésünk. Igen örülök tudod, hogy ennek is munkásai lehetünk. Képzeld, mintegy 10 település tartozik az újszegedi missziói egyházközséghez, s most vasárnapról vasárnapra sorra látogatjuk ezeket, ahol ébredést, evangéliumot akarunk szolgálni. Evangéliumi magyar és népi alapokon folynak az összejövetel, gyerekek és felnőttek részére és a családlátogatások. Tulajdonképpen eddig is meglévő munkánk kiszélesítése ez sokkal tágabb körre.”¹⁵⁰

Testvéri-baráti közösségében Kiss Sándor felelősségérzettől áthatott figyelméből fakadóan kiterjedt levelezése folyamán aktív lelkigondozást is végzett. Már „1939-ben az SDG diákújságában /Református Diákmozgalom/ felvetette a nagyvilágban szétszóródott magyarok ‘levelező gondozásának’ ötletét. Elgondolásával megelőzte korát, hiszen egyetemes nemzeti tudatunk, felelősségérzetünk csak a legutóbbi időkben kezd e tekintetben megerősödni.”¹⁵¹

¹⁴⁷ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. február 17.

¹⁴⁸ Denke Gergely: „Az út csak előre visz”. I.m. 3k.p.

¹⁴⁹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. március 28.

¹⁵⁰ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1940. november 18.

¹⁵¹ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 6.p.

Egyik levele elején Kiss Sándor örömmel számolt be arról, hogy „legációban megismerkedtem egy igen kedves parasztfiú-testvéremmel, aki Tarcalon jár szőlészeti és borászati szakiskolába. Most vele is levelezek. Igyekszik elindulni a Krisztus szerinti élet útján. Jövőre Budafokra kerül, ahol meg szeretné alakítani az SDG-t, vagyis diáktársai felé is kiterjeszteni munkáját.”¹⁵² Egyik testi-lelki jó barátja szerint: „Kiss Sándor lelki szolgálatának s egyéb mozgalmi tevékenységének egyik közvetlen szemlélője lehettem éveken át, s a további időben végzett munkájáról pedig baráti levelezésünk révén kaphattam tájékoztatást. Így a nekem írt levelei - inkább levelezőlapjai ‘magvas’ fogalmazású soraiban rejlő szolgálati, mozgalmi adatokból, bár vázlatos, de hiteles képet lehet utólagosan is felrajzolniuk.”¹⁵³

Az SDG 1944. április 2-i virágvasárnapi konferenciája végén arra kérte Kiss Sándor a konferencia egyik résztvevőjét: „Levezzünk!”. Ő évtizedek távlatában így emlékezik erre a testvéri levelező lelkigondozásra. „Biztos, hogy Kiss Sándor sok barátjával levelezett, lelkeket vigasztaló, reménységre bátorító, jó ügyekért vitatkozó, Krisztus-szellemű tanítóként. Velem is. A kora nyártól, a szomorú őszig. Amikor is katonának besorozva, kivittek bennünket az országból, leveleztünk. Nehéz volt versenyben maradni vele. A sokszor bizony verejtékesen megfogalmazott levelemre, szinte azonnal válaszolt. Könnyed, szárnyaló stílusával válaszolt felvetett problémáimra. Nem volt tabu, mindenről írt, tisztán, igazán és szépen. Azt tartotta, hogy mindenről lehet és kell beszélni, de az evangélium és az igazság szabályai szerint.”¹⁵⁴

Családtagjai is számíthattak szeretettel, türelemmel elmondott, szívbeli jó tanácsaira. Amikor lánytestvére megosztotta vele 1944-ben, hogy egy fiatalember komoly szándékkal gondol rá, és messze idegenbe vinné feleségül, azt tanácsolta neki: „Nem akarok beleszólni az életedbe, de gondold bele, hogy ha itt hagyod a szüleidet..., aztán pedig ő más vallású, nem fogod megszokni. Próbáld meg ezt másképp látni... Olyan szeretettel vett körül, hogy akkor én eldöntöttem, hogy nem megyek.”¹⁵⁵

Konferenciák. Az SDG országos konferenciáit virágvasárnapkal kezdődően általában három napig tartották. Mindegyik konferenciára 3-4 népi írózt hívtak meg. Részt vett többek között Veres Péter, Sinka István, Tamási Áron, Móricz Zsigmond, Németh László, Gulyás Pál és sokan mások. A népi írók felvázolták a konferencia résztvevői előtt a magyar helyzetet. A konferencia programjainak megszervezésében Kiss Sándornak az volt a legfőbb szándéka, hogy mielőbb ‘megteremtsék’ az ‘újarcú’ magyar református értelmiséget.¹⁵⁶

Balatonszárszón egész nyáron különböző korcsoportoknak rendeztek táborokat. A programokban valamilyen formában mindig jelen volt a magyar sorskérdés. A konferenciákon 100-250 fős létszámmal vettek részt fiúk és lányok, s az alkalmakra mindig igyekeztek megnyerni a népi írókat is. A korabeli szellemi élet két mértékadó egyénisége - Veres Péter és Németh László - is nyilatkozott szárszói tapasztalatairól. Veres Péter szerint a fiatalok olyan erkölcsi magaslaton állnak, amelynél feljebb kíváncsozni sem kell. „Úgy éltek és viselkedtek, mint a

¹⁵² Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1939. május 4.

¹⁵³ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 2. p.

¹⁵⁴ Kövy Zsolt: Emlékeim Kiss Sándorról. I.m. 2. p.

¹⁵⁵ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. június 2-án.

¹⁵⁶ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 6.p.

szellem és a jóság katonái. Íme, gondoltam, ilyennek kellene már az egész magyar fiatal-ságnak lenni, és végül ilyen emberekből kellene már az egész magyar népnek állania.” *Németh László* pedig az egyik szárszói konferenciái élményeként ezt írta a ‘nemzet-látomást’ szívükben hordozó fiatalokról: „Megéreztem, hogy rokon hitű, rokon véleményű emberek közelléte mily nagy segítség a magunk lelke kibontásában. Egy nemzet ideája idéztetett itt meg a maga létezéséről.”¹⁵⁷

A főiskolásoknak rendezett konferenciákat 1938-tól kezdődően öt éven át nyaranta az SDG Református Szövetség balatonszárszói konferenciák titkáráként Kiss Sándor *szervezte és vezette*. Eközben lett a református megújulási folyamat megbecsült személyisége.¹⁵⁸ „A hitélet döntő fontosságára igyekezett ráébreszteni a fiatalokat, előadásokat tartott nekik a hívő értelmiség társadalmi, nemzeti elkötelezettségéről.”¹⁵⁹ Kifejtette, hogy a keresztyénség életünk leglényegesebb kérdése. Szolgálatával jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a konferenciák légköre hasonlóan ‘magasztos és emelkedett’, lelki-szellemi hatékonyságában is megközelítően olyan legyen, mint az ‘alapozó’ években - különösen Töltéssy Zoltán páratlan lelkületű munkássága idején - volt. „¹⁶⁰

A szárszói főiskolás konferenciák szervezésével és vezetésével sokoldalú tevékenységet fejtett ki Kiss Sándor. Levelei arról tanúskodnak, hogy a konferenciákról a legnagyobb szervezői, vezetői elkötelezettséggel gondolkozott. Az 1939-ben megrendezett főiskolás konferenciáról írta, hogy már az előkészítésnél teljes csődöt lehetett várni. A konferencia kezdése előtt két héttel dr. Kiss Sándor elmondta, hogy úgy kimerült, hogy semmit sem tudott előkészíteni. Másnap a közösségben azt az ígét olvasták: „Semmi felől ne aggódjatok!” Nem lehetett mást tenni, mint imádkozni és hinni. Aztán úgy tűnt, hogy igen kevesen jönnek el, mivel sok főiskolás vékonypénzű. S ekkor kéréseket küldtek konferenciasegélyért. Nem a senioroknak, hanem főleg egyetemi tanároknak, intézeteknek, akik az ifjúsággal foglalkoznak. Míg korábban az ilyen levelekre a címzettek 12-20%-a válaszolt, akkor majdnem mindenkitől választ kaptak és összegyűlt 500 Pengő.

Drámai képekkel ábrázolta azt a megrendültséget, ami annak nyomán történt, hogy a konferenciázókat szíven találta Isten Igéje. „Egyetlen főiskolás fakultás sem hiányzott. Hétfőtől szerdáig összeomlott minden. Voltak, akik kétségbeesetten haza akartak menni. Az úrvacsora misztikája, halál és örökélet, útban az üdvösség felé kérdések döbbenetesen összekavarták a résztvevők nagy részének lelkét. Volt több lány, aki kétségbeesetten sírt, hogy ő nyugodtan jött ide, de most tele van remegéssel. - Tudniillik az történt, hogy az emberek észrevették és rádöbbenek arra, hogy a keresztyénség nem dísz, nem póz, nem mutogatás kifelé, de életünk leglényegesebb kérdése, mert az fordul meg rajta: élünk-e vagy halunk. Nagy keresés indult meg. Az egész konferencián csak beszélgető csoportokat lehetett látni. Nem volt elég az előadás, a bibliakör, azon kívül is szinte minden percben keresték az egyéni beszélgetést. És mind több ember állott oda úgy, ahogy van egyedül az Isten elé, hogy a megváltásban

¹⁵⁷ Denke Gergely közlése. Vásárosnamény, 2000. március 15.

¹⁵⁸ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 325.p; Neve ugyan nem található az SDG országos vezető testületének névsorában, de a főiskolás konferenciák szervező-vezetői munkák mellett sok konferencián vett részt év közben is. „Valójában SDG utazó titkári feladatokat is ellátott, állandó jellegű hivatalos ‘beosztás’ nélkül is.” Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 7. p.

¹⁵⁹ Denke Gergely: A bibliai politikus - Kiss Sándor. I.m. 7. p.

¹⁶⁰ Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott.” Református Egyház 2001. 68. p.

részesüljön és csak ott tisztázódott minden, amit a bizonyágtételek is mutattak... egy bizonyossá vált: Isten keresi a magyar főiskolás diáklelket!”¹⁶¹

Nagy felelősség hárult a konferencia előadóira, főképpen a tábor vezetőjére, hiszen a konferencia résztvevői - leendő mérnökök, tanárok, jogászok, orvosok - az új magyar értelmiség tagjai lettek. A korszak fiatal értelmiségének jelentős része döbbsen rá arra, hogy a magyar társadalom válsághelyzetben van. Változásra van szükség lelki és társadalmi vonatkozásban is. Csak az Istennek odaszánt életből fakad áldás egy közösségben, de egy nép életében is.

1944. április 2-án, virágvasárnap a Lónyay Gimnáziumban tartották az SDG konferenciáját. Az előadók között volt Soos Géza és Vatai László is. Mivel az amerikai bombázók egyre gyakrabban repültek át az ország légtérét, a légiriadók idején a pincében hallgatták tovább az előadásokat. A résztvevő Kövy Zsolt szerint „a sok nagyszerű ember között volt egy szerény, sovány, diákos, fiatalos ember, kis bibliaolvasó közösségünk vezetője, Kiss Sándor. Percek alatt barátok lettünk. Közvetlensége utánozhatatlan volt. Amikor Jézusról beszélt, azt kellett éreznünk, hogy itt valóban a Mester van jelen... Sokkal többet kaptam, mint amire számítanom lehetett. S ez a több az volt, amit Kiss Sándortól hallottunk.”¹⁶²

Lobetalban. 1939 nyarán Ravasz László püspök a zsidóvédelem lehetséges megszervezése érdekében Kiss Sándort (és Kádár Gézát, későbbi politikai munkatársát is) „német szeretetotthonba küldi ki szolgálatra, hogy hiteles tájékoztatást hozzon a nácik szándékairól. A tapasztalatok ijesztőek voltak.”¹⁶³

Több mint két hónapot töltött Kiss Sándor a Németországban a Hitvalló Egyház vendégeként. A háború közeledésekor az evangélikus egyháznak már száztól is több tagját hurcolták el koncentrációs táborokban. Azon a nyáron hat hitvalló lelkész halt meg. Koporsóikat kiadták ugyan, de a család nem nyithatta fel a lezárt koporsókat. Kiss Sándor élete egyik legnagyobb élménye volt a hitvallókkal való találkozás, akik közül sokan az egyház mártírjai lettek. Személyesen győződött meg a III. Birodalom lényegéről.

Lelki magatartását meghatározta, hogy minden Magyarországon megjelent könyvet elolvasott a német tervekre vonatkozóan a Dunántúl leszakításával kapcsolatban. Hívó keresztyénként már Bécsben megdöbbsentették a pályaudvari szórólapok. „A keresztyénség legvéresebb átkozódó gyalázása volt rajta és felhívás: ‘állj be az új német vallásba, őseid hitébe!’”¹⁶⁴

1938-ban egy magyar evangélikus teológus volt a német egyház vendége, egy évvel később Kiss Sándor is baráti kapcsolat révén jutott ki Németországba. Ez volt az első külföldi útja, mely során rendkívüli élményekkel gazdagodott. A Hitvalló Egyház vezetője előbb Martin Niemöller volt, majd pedig az ifjú Boderschwinn. Ezt írja róluk: „A Bekenntniskirche, a hitvalló egyház nem volt külön egyház. Úgy keletkezett, hogy nem engedett a náci nyomásnak, mikor az megfogalmazta követeléseit, hogy az ótestamentum alapján nem lehet prédikálni. A hitvalló egyház lelkészei ennek rögtön ellentmondtak. Aztán különböző nácista nyomások ellenére olyan prédikációk hangzottak el a hitvalló lelkészeknek a szájából, amely szövegekről eleve kritikus elítélése volt mindannak, amit a náciizmus a zsidókkal szemben

¹⁶¹ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

¹⁶² Kövy Zsolt: Emlékeim Kiss Sándorról. I.m. 1.p.

¹⁶³ Havas Gábor: Hinni és cselekedni. I.m. 5.p.

¹⁶⁴ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

elkövetetett. Ez idő tájt már 46 lelkészük volt koncentrációs táborban, többek között már Niemöller is. Én is ezen a vonalon értesültem állásfoglalásukról, és ez számomra vallási szempontból is nagy élmény volt. Ezek mélyen hívő emberek voltak, az alapállásuk nem politikai volt, hanem az Isten Igéje vezette őket.”¹⁶⁵

Lobetalba, a hitvallók egyik Berlintonól 25 km-re fekvő munkatelepére (‘Betelanstalt’) érkezett meg Kiss Sándor, „ahova befogadják a hazátlanokat, a koldusokat, és ott gondjukat viselik. Nyugodtan, békességben, megbecsülésben és szeretetben élnek. Mellette van Friedensköke, ott pedig öregek, dolgozni nem tudó emberek laknak. A telep gyönyörű, a berendezése, gazdagsága nagyszerű, mégis hiányzik valami: az embereknek minden tekintetben gondját viselik, csak lelkileg nem. A német belső misszióban kitermelt Brüder-intézmény gépezetté teszi a missziót. Kivétel persze van...”¹⁶⁶

A hitvallók evangéliumi alapon helyezkedtek szembe Hitlerrel. Egyik lelkészük korábban pilóta, repülőkapitány volt. Megtérése, újjászületése az evangélium alapján történt. Otthagytva állását, majd elvégezte a teológiát és lelkipásztor lett. Lobetalban az ő segítségével értette meg Kiss Sándor a német hitvalló egyház belső életét is. Az emberek kiábrándultak a keresztyénség régi formájából, a racionalizmussal beszennyezett, lélektelen és sivár egyházból. S miközben a keresztyénség új formáját keresték, pogányságba estek. A hitvalló egyháznak 150-200 ezer tagja volt, tűzben megpróbált emberek, akik vállalták a börtönt, üldözést Krisztusért és az evangéliumért. 1939 nyarán 500 tagjuk - főleg lelkészek - volt börtönben vagy koncentrációs táborokban. Július 17-én halt meg Joseph Schneider evangélikus lelkész 42 éves korában, akinek a koporsóját családtagjai kérésére sem engedték felbontani. A hitvallók iránti szívbeli elkötelezettséggel írta egyik barátjának: „Ma csak felfele néző, Istennel naponta érintkező emberek lehetnek hősök, akik megérik, mi a kegyelem. És elindulnak Istentől küldve... Németországi utam után még jobban látom ezt.”¹⁶⁷

Elszomorító dolgokat tapasztalt Kiss Sándor a Magyarországra vonatkozó német tervekkel illetően is. Országunkat „csak német élettérnek ismerik el, amelynek előbb-utóbb, de nem sokára vissza kell kerülni Németországhoz. Óriási propagandával készítik elő a Dunántúl Anschlussát és egész Magyarországot. Mi csak érdektelen, cigánynemzet vagyunk a szemükben, akik ‘nem birtokolhatják’ a Duna völgyét. A legvadabb történelmi hamisításokat csinálják. A Dunántúlra 3 millió németet akarnak betelepíteni és az összes nagybirtokot felosztani. Már azt is kidolgozták, hogy egy-egy dunántúli német faluba hány német fog betelepülni.”¹⁶⁸ Kiss Sándor ifjúsági ellenállási, majd a politikai közéletben való elkötelezettségét feltétlenül és döntően meghatározták németországi negatív élményei.

2.4. A magyarságért

Haza- és népe szeretete. Kiss Sándor hazaszeretét ékesen példázza 1968. március 15-én New Brunswickban, New Jerseyben mondott beszéde. Ennek bevezető szakasza így hangzik: „Kevés olyan sorsverte népe van a világnak, mint a magyar. 500 évvel ezelőtt még annyi a

¹⁶⁵ Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 308k.p.

¹⁶⁶ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

¹⁶⁷ Kiss Sándor levele Denke Gergelynek. H.n. 1939. szeptember 19. Közli Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 4. p.

¹⁶⁸ Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. Szeged, 1939. szeptember 18.

számunk, mint az angol népé, a legnagyobb nemzetek sorában foglalunk helyet. Míg az angol nép azóta két világbirodalmat hozott létre, és saját országán kívül megteremtette az Amerikai Egyesült Államokat is, a világ jelenleg leghatalmasabb államát, addig mi folytonos küzdelemben elvéreztünk a Duna-Tisza táján, Kelet és Nyugat választóvonalán, legtöbbször Nyugat védelmében. Testünkkel tartottuk fenn a keletről és délről folyton megújuló támadásokat. Hullott, veszett a magyar, romba dőltek templomai, városai, üszkös romokká lettek felégett falvai, lemészárolt férfiai keselyűk és sasok ették a csatatereken, rabszíjra fűzött asszonyait, leányait és gyermekeit elnyelte a hatalmas oszmán birodalom. Ez utóbbiakból nevelte fel legvitézebb, legbátrabb katonáit, a janicsárokat... Történelmünk szakadatlan küzdelem nemzeti létünkért, függetlenségünkért, szabadságunkért, belső és külső elnyomók ellen. Forradalmaink legtöbbször szabadságharcokká váltak, sorsszerű kényszerrel, tragikusan. Utolsó ötszáz évünk csupa nagy fellángolás és hulló tragédia.”¹⁶⁹

Kiss Sándort diáktársai, majd munkatársai közül nagyon sokan éppen hazaszeretetéért szerették és becsülték. Ködöböcz József Kiss Sándorral a Bethlen Gábor Körben 1938-tól közös munkájukról ezt írta: „Igyekeztünk a tagságot közösséggé formálni, s bennük a magyarság, a nép iránti felelősséget erősíteni... Kiss Sándor pedagógiai képzettsége, erős hite, a közösségért, magyarságunkért, egyházunkért érzett felelőssége segítették, biztosították a Kör munkájának eredményességét, nagymértékben emelték tevékenységének értékét s vonzó hatását.”¹⁷⁰

Kovács Károly - aki a Parasztszövetségben volt Kiss munkatársa, 1945 nyarára is emlékezve - így ír róla: „Tudta, hogy ugyanazzal a gondolkodással és nézettel rendelkezem, mint ő. Örömmel vállaltam a munkát, mert ahogyan Kiss Sándor jellemét, közvetlenségét, magyarság szeretetét ismertem, öröm volt vele dolgozni... Hivatása a magyar parasztság felemelése volt, és a magyarságtudat fejlesztése.”¹⁷¹

„Magyar élet és szellem az egyetemen” címmel jelent meg Kiss Sándor egyik írása a Szegedi Híd hasábjain. Ebben egyrészt kritikát gyakorol a gentry jellegű - mulató, könnyen élő, éjszakai, szerencse- és szoknyavadász - egyetemi életstílus felett, és ezzel szembeállítja Tolnay Lajos, Vajda János, Reviczky Gyula, a fiatal Ady, Móricz és Szabó Dezső életszemléletét. Méltó példák nyomába léphet az egyetemi ifjúság: „vannak tények, amikre támaszkodhatunk. Először is jártak már előttünk. Előttünk jár a népünk, amelyik évszázadokon át gazdagon és teljesen hordozta s ösztöneiben ma is hordja az élet magyar formáját. Ő az első tanítómester. Észjárásaival, dalával, nyelvével, művészetével, világnézetével, hitével, társas életével, szelleme gazdagságával az első útmutató.”¹⁷² Eszméltető jelleggel kérdezi Kiss Sándor a diákság egyik vezetőjeként társaitól: „Ismerjük-e a magyar földet... HAZA-e nekünk ez a föld? Miért nem keressük fel sorra az ország vidékeit, hogy ez a föld ezer személyes élmény láncával HAZÁNKKÁ legyen s ez a szó ne a frázisainkban, hanem bennünk éljen.”¹⁷³

¹⁶⁹ Kiss Sándor: Március 15. New Brunswick, New Jersey, 1968. március 15. A Beregi Múzeum Adattárában. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.

¹⁷⁰ Ködöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. I.m. 2k. p.

¹⁷¹ Kovács Károly közlése. Poroszló, 2000. június 15.

¹⁷² Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

¹⁷³ Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.

A népi írók könyvei, a Magyar Út, Magyar Élet folyóiratok, Püski Sándor mozgalma, a Bolyai-kollégium alakulása Boross Lajos vezetésével - amely Györffy István halála után a Györffy-kollégium nevet kapta - olyan áramlássá lett, amit vállaltak mindazok a diákok, akik hasonlóképpen gondolkodtak. Ezt segítette a népdal-kultusz is. Ezáltal középosztálybeli úri hallgatók is közel kerültek a népi kultúrához ízlésben, életfelfogásban. Ez volt az első lépcsőfok az Éneklő Magyarország Mozgalomban, amikor Kodály és Bartók szerint ismerték meg a magyar zenét. „Ez felnyitotta a szemet, szívet és a lelket arra, hogy meglássák, hogy szociális nyomorúság van Magyarországon. Hogy baj van, hogy a nép nem azon a színvonalon él, hogy régen megérett az ország a társadalmi rendszerváltozásra.”¹⁷⁴

Táj- és népkutatás. Első táborát Tiszaderzszen szervezte 1939-ben a Táj- és Népkutató Intézet. Először ez év nyarán a kiskunmajsai kutatótáborban vett részt Kiss Sándor. A táborok résztvevői általában néprajzos hallgatók, vagy szociográfiával, gazdaságföldrajzzal foglalkozó egyetemisták, főiskolások voltak Szegedről, az Eötvös és a Pázmány egyetemről. Több táborban is részt vett többek között Boross Lajos, Fehér Gyula, Kelemen Sándor, Márkus István. A táborok vezetői voltak rendszerint Mádi Zoltán a Táj- és Népkutató Intézet igazgatója, Tálasi István, Malány Mihály, Kovács Péter, Kádár Zoltán.”¹⁷⁵ Tálasi István és Györffy István vezetésével a kunok betelepülésének 700. évfordulójára, 1941-re tervezett monográfia anyaggyűjtését végezték.

Kiss Sándorra olyan mély hatást gyakorolt a táj- és népkutatás, hogy a következő években a nyári és téli kutatótáborok munkájában is részt vett. Így gondolt vissza ezekre az időkre: „Minden nyáron jártuk az országot, különböző helyeken táj- és népkutató munkát végezve, felderítve a falu szociális, népi-kulturális helyzetét. Felmérni és lefektetni.”¹⁷⁶

1940-ben Kőrösmezőre utazott és bebarangolta a ruszin földet, majd tizenötén az Őrségbe utaztak és elvégezték Őriszentpéter és Szalafő szociográfiai feldolgozását.¹⁷⁷ 1941-ben Erdélyben, majd Szolnok-Dobokán végeztek kutatásokat, aztán nyáron a délvidéki Kopácson, a baranyai háromszögben, Eszékkal szemben rendezett falukutató tábor résztvevője, ahol főként dalokat, hiedelmeket gyűjtött. Katona Imrével a táborozás után még egy ideig a faluban maradt az utómunkálatok elvégzésére, majd bejárták Zombort, Újvidéket, Óbecsét és környéküket. Fájdalommal kellett tapasztalniuk a helyi szerb lakosság magyargyűlöletét.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

¹⁷⁵ Vö. Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 323. p.

¹⁷⁶ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

¹⁷⁷ Szalafőről írta Kiss Sándor barátjának: „megkaptam a behívót a Táj és Népkutató Intézet útjára, úgy hogy július 29-én el is jöttem hazulról. Előzőleg még, mivel volt szabadjegyem, felmentem Kőrösmezőre s így „meglovagoltam” a Ruszin földet. Most pedig Magyarország legősiabb települési vidékén vagyok az Őrségben. Két községet dolgozunk meg: Őriszentpétert és Szalafőt. Még úgynevezett ‘szeres’ településben laknak az emberek, ahogy a honfoglalás idején megszállták a dombhátaikat. Így van Templomszer, Papszer, Pityerszer, Gyöngyös - Csergő, stb. Szer. Egy szerben 3-4 család telepedett le annakidején. Nagyon érdekes ennek a vidéknek a népe, kultúrája. Reformátusok teljesen és igen ősi életformában élnek. Az ősi kultúra sok minden hagyománya él még közöttük... A társaság vegyes... Evangéliumról alig lehet szó, bár van pár fiú, mondhatnám mindegyik, akivel lelkileg igen meg lehet magunkat érteni.” Kiss Sándor levele Varga Domokosnak. H.n. 1940. augusztus 9.

¹⁷⁸ Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 9k.p.

Magyarságismereti Munkaközösség: A Szegedi Egyetemi Ifjúság diákközösségén belül azzal a politikai céllal hozták létre a Magyarságismereti Munkaközösséget, hogy ne a fenyegető németbarátság, hanem a haladás és hazafiság formálja az ifjúság szellemiségét. 1940-ben Kiss Sándort választották a munkaközösség vezetőjének,¹⁷⁹ aki szerint „a népi szemlélet bevonulását jelentette a magyarságismereti munkaközösség megalakítása, amelynek vezetője lettem. Itt foglalkoztunk a magyar sorskérdésekkel, földreformmal, a társadalom átszervezésének fontosságával, a népi kultúra alapján az új magyar kultúra kialakításával.”¹⁸⁰ Meg voltak győződve arról, hogy demokratikus átalakulásra, társadalmi rendszerváltozásra, népi Magyarországra van szükség. Tudták, hogy a népet, a munkásságot be kell emelni a hatalomba. Ennek feltétele a földreform és demokratikus átalakulás, alapja az a szellemi múlt, amely Magyarországot és magyar kultúrát jelent. Ezért olvasták Adyt, Móriczot, Szabó Dezsőt, Német Lászlót, az egész népi irodalmat.

1942 márciusában a Szegedi Híd című folyóiratban számolt be a közösség működéséről a munkaközösség elnöke. Az 1941/42 iskolai tanévben 60 fő jelentkezését követően végül is 25 egyetemista vett részt rendszeresen a munkában. A munkaközösség tanárelnöke Bartucz professzor úr volt, akinek széleskörű érdeklődése és tudása az antropológiára, fajbiológiára és a hungarológia ágaira is kiterjed. A munkaközösség hármas célt tűzött ki maga elé: 1./ A magyarság minél szélesebb körű megismerése; Hetenként előadásokat hallgattak. Bartucz professzor „Magyarságismeret - magyarságtudomány” címmel tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást, majd pedig Bálint Sándor egyetemi magántanár Szeged történetéről, szerepéről, szellemiségéről beszélt. Balla Péter pedig a népdalról tartott előadást; 2./ A második cél: hungarológiai szakkutatás szemináriumokon és csoportos kiszállásokon. Az első félévben Ortutay Gyula egyetemi magántanár vezette a tápéi gyűjtőmunkák elméleti előkészületeit; 3./ A harmadik cél pedig: falusegítés és nevelés. E feladat betöltését a népfőiskola jelentette. A második félévben vitaesteket rendeztek, Tápén kutatásokat végeztek és előkészítették a gyűjtött anyag publikálását is.¹⁸¹

Néprajzi és magyarságtudományi előadások. Kiss Sándor a főiskolai előadások mellett Apponyi-kollégistaként hallgatta az egyetem néprajzi és magyarságtudományi előadásait is. Ennek előadói voltak: Bálint Sándor, Ortutay Gyula és Tálasi István. Ugyanakkor Kiss bekapcsolódott Ortutay Tápai szemináriumába is. Mivel Ortutay Budapesten élt, Kiss Sándort bízta meg szemináriumának vezetésével.

Tápé monográfiája. Kiss Sándor a Délvidéki Szemlében részletezi és elemzi az eddigi Tápéval foglalkozó irodalmat, főbb néprajzi munkákat: Kistétényi Walther Zoltán Tápéről készített disszertációját, Tomori Viola, Fekete Béla, Irmédy Molnár László, Kistétényi Walther Zoltán, Reizner János dolgozatait. Ez Kiss Sándor 1942-ig megjelent írásai közül ez első tudományos igénnyel készített tanulmány.¹⁸²

¹⁷⁹ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 10.p.

¹⁸⁰ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 26.p.

¹⁸¹ Kiss Sándor: Magyarságismereti Munkaközösség. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 9.p.

¹⁸² Kiss Sándor: Mit tudunk Tápéről? Délvidéki Szemle. 1942. 6. sz. 251-254. p.

A Magyarságismereti Munkaközösség tizenkét diákja két évig tartó aprólékos munkájáról a Délvidéki Szemle 1942. júniusi számában jelent meg beszámoló. Eszerint „a munkaközösség hivatalosan bejelentheti, hogy két éves, aprólékossáig tervszerű néprajzi és szociográfiai feladatmegosztással 12 vállalkozó kedvű és szakképzett fiatal egyetemi tudósjelölt elkészíti a Szegeddel szomszédos Tápé teljes monográfiáját, az első effajta falutanulmányt a magyar irodalomban. Az elhatározás olyan biztató, hogy alkalmat kerestünk beszélgetést folytatni Kiss Sándor Apponyi-kollégiumi hallgatóval, az egyetemi magyarságismereti munkaközösség lelkes és fáradhatatlan vezetőjével a tápéi kutatómunkáról.”¹⁸³

Tápéval néprajzi szempontból először Bálint Sándor, az egyházi néprajz országos hírű szegedi mestere foglalkozott. A csoport kutatási munkája főleg a tápéi néplélek meghatározó jellegének, másrészt a történeti kialakulás felderítésére irányult. A szellemi néprajz minden területén gazdag kincset találtak. Az interjú bizonyosságát adja annak, hogy a munkaközösség vezetője a néprajz szakterületének kiváló elméleti és gyakorlati ismerője. A falukutatásban Bibó István, Ortutay Gyula, Baróti Dezső voltak Kiss Sándor példaképei. „Sinka Istvánnal, Tamási Áronnal, Gulyás Pállal és Móricz Zsigmonddal szervezték a falusi estéket. Barátság fűzte Györffy Istvánhoz, akivel szorgalmasan járták a magyar falvakat.”¹⁸⁴

Népfőiskola. A népfőiskolákat Szeged környéki fiatalok számára szervezték. „Tudatosították a társadalmi kohézió, a gazdasági növekedés, a politikai stabilitás és az ország szuverenitásának céljait és elérhetőségük útját.”¹⁸⁵ Tehetséges parasztfiatalok felkarolására kezdeményezték a népfőiskolai mozgalmat igényes, magas minőség létrehozására képes parasztvezetők és polgárok képzése céljából. „Ennek előzményeként fogalmazódott meg a dán Grundtvig-féle művelődéspolitikai gondolata: a maga szerepkörében művelté tett nép önmaga erejéből nagy tetteket vihet végbe. A népfőiskolában az élet számára akartak tanítani. Észak prófétája, Grundtvig püspök azt tanította, hogy a népnevelést élővé kell tenni.”¹⁸⁶ 1942 januárjában Kiss Sándorék nagyszerű népfőiskolát hoztak létre a szegedi és szeged-környéki parasztfiatalok számára. Szeged vidékén a falukutató munkaközösség néprajzi és szociológiai felmérő munkát végzett.

1941 decemberében az egyik magyarságismereti munkaközösségi ülésre meghívták a SZEI tanárelnökét, Koch Sándor professzort, Bartucz Lajos professzort, Kogutovitz Károly rektort, Kanyó Béla, Sík Sándor, Tettamanti Béla professzorokat, Wagner Richárd adjunktust és Hunya Benedeket, a KALOT délkerületi titkárát. Nyikos Gyula szerint „az ő tanácsaikkal beszéltük meg ezen, s egy következő heti munkaközösségi összejövetelen az első népfőiskolai tanfolyam munkatervét. Persze csak az alapvető vonalait. Jellemző volt, hogy mindkét megbeszélést a munkaközösség elnöke, Kiss Sándor vezette, aki diák... és ezt a professzorok is természetesnek találták.”¹⁸⁷

¹⁸³ T.I. „Szeged híres város, Tápéval határos.” I.m. 7. p.

¹⁸⁴ Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétó. I.m. 40.p.; Ha Kiss Sándor nem csatlakozik a politika irányvonalába, ma bizonyára a kiváló lelkigondozó, a magyar nép ébredéséért síkraszálló egyházi szakember vagy néprajzos portréja előtt tisztelegnénk.

¹⁸⁵ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 3.p.

¹⁸⁶ Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétó. I.m. 2k.p.

¹⁸⁷ Nyikos Gyula: A SZEI népfőiskolai tanfolyamáról. Nevelésügyi Szemle 1942. 5-6. sz.

Az első népfőiskolai tanfolyamon 1942. január 7-től 22-ig 30 parasztszármazású fiatalember vett részt. Hungarológiai tájékoztatásuk során tudatosították bennük mindazt, ami magyar a gondolkozásban, észjárásban, nyelvben, lélekben, társadalomban. A népfőiskola vezetője szerint „arra vállalkoztunk, hogy 30 magyar parasztfiúban megindítsuk a tudásszomj kielégítését, utat mutatunk bizonyos magasságok felé, amelyre mind a falu, mind a magyarság eljövendő életében törekedni kell.”¹⁸⁸

Délelőtt előadásokat tartottak, majd az ezeket követő vitákban a résztvevők is elmondták véleményüket, gondolataikat. Délutánonként tapasztalatszerző utakra indultak, meglátogattak intézményeket: a mezőgazdasági kísérleti állomást, az egyetemi közegészségtani, meteorológia, növényteni intézeteket, Népjóléti Hivatal, Közjóléti Szövetkezetet, közbiztonsági hidat. A hallgatók demokratikus nevelését szolgálta, hogy maguk is önkormányzatot hoztak létre, azaz bírót, jegyzőt, képviselőtestületet választottak. Mivel gyűléseiken a magyar falú kérdéseit tárgyalták meg, szükségszerű volt az öntevékenység fokozása. „A falubeli viszonyokkal egyik résztvevő sem volt megelégedve. Keveselltek a kultúrát, a könyvet. A kulturális elmaradottság mellett a civilizáció áldásai is messze elkerültek a magyar falut. Kevés a jó út, a víz. A legények vallomása szerint az istenhit is eléggé gyenge lábon áll falujukban. ‘Nem félnek az Istentől, káromkodások’ - írja az egyik. Kevés az összetartás, - mondja a másik. Vallomásaikból kitűnik, hogy a falvakban nagy a társadalmi tagozódás.”¹⁸⁹ Minden este verseket is hallgattak Erdélyi, Ady, József Attila legszebb költeményeiből. A vidám nótaszó, játék 10 óráig tartott, Majd imára hajtották fejüket, így adták hálát Istennek a nap örömeiért, áldásaiért.

Az egyetemi ifjúság számára életszükségletnek bizonyult a népfőiskola, hogy a résztvevő parasztszármazású fiatalokban tudatosuljon, az új értelmiségnek ők is alkotó részesei. „Megérették, hogy a kézfogás, ha csak kevesek részéről is, őszinte. Szándékaink egyek, s ha így maradnak, nem pusztíthat el bennünket semmi vihar. Felnyílt a szemük a magyar parasztság és a magyar falu bűneinek, hibáinak, elmaradottságának, de értékének és lehetőségeinek a vizsgálatára is... mind gazdasági, mind társadalmi és lelki téren látják a megoldandó feladatokat”.¹⁹⁰ Az utolsó három estén Kiss Sándor a résztvevőknek a tanfolyam utáni tennivalókat tudatosította.¹⁹¹ Egyértelművé tette, hogy a „népfőiskola nem záródik le itt, csupán elkezdődik és virágba is ott borul, ahol szövetkezetek, falukönyvtárak alakulnak, magyar színjátszás, életerős magyarság gyökerezik s a falu élete, képe és lelke változik meg.”¹⁹² A népfőiskola keretében működő színjátszó csoportnak Shakespeare előadásai is voltak akkor, amikor az hitvallást jelentett.

Beregszászban is beindították a népfőiskolát Kiss Sándor vezetésével. Ez a ma működő Balázs Ferenc Beregi Népfőiskola elődje. Sok beregi településen színjátszó csoportot alapítottak. Előadásaiikkal járták a vidéket.

Kiss Sándor 1943 nyarán kerékpárral ment Vásárosnaményből *Munkácsra*, hogy közbejárjon testvérének, Menyhértnek és Góczy Józsefnek - fiatal vásárosnaményi gazdáknak - a Magyar Királyi Téli Gazdasági Iskolába, lényegében a népfőiskolába való felvétele érdekében. Azt akarta, hogy testvére és földije képzett gazdasz legyen. 1943/44-ben el is végezték a

¹⁸⁸ Kiss Sándor: Népfőiskolánk. Szegedi Híd 1941. decemberi sz. 7.p.

¹⁸⁹ Kiss Sándor: Képek a népfőiskoláról. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 10.p.

¹⁹⁰ Kiss Sándor: Népfőiskolánk. Szegedi Híd 1941. decemberi sz. 7. p.

¹⁹¹ Nyikos Gyula: A SZEI népfőiskolai tanfolyamáról. I.m.

¹⁹² Kiss Sándor: Népfőiskolánk. Szegedi Híd 1941. decemberi sz. 7.p.

tanfolyamot. Lelki oktatójuk a gergelyiugornyai lelkész fia, Rácz István volt. Kiss Menyhért emlékezett „Karácsony Sándor, Veres Péter, Szabó Pál előadásaira. Arról is szép élménye volt, amikor 1943/44 telén Munkácson, a moziban tartott előadást Kiss Sándor a népfőiskolások és a helyi előkelőségek előtt. Erre az útjára elkíserte Kiss Sándort Szabó Dezső is.”¹⁹³

A KIE és a KALOT a népfőiskolán. A népi írók többsége protestáns volt. A felekezetiileg elfogult közösségek hajlamosak voltak arra, hogy az írókat vallásuk szerint osztályozzák. A modern katolikusok ezt a korlátolt szemléletet elutasították. Különösen a piaristák és Szegeden Sík Sándor irodalomprofesszor példaadása volt e téren előremutató.¹⁹⁴

Az első népfőiskolára 1940-ben a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Titkársága /KALOT/ és a Keresztény Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetsége /KIE/ vállalta a tagok toborzását. Intézkedtek, hogy a jól működő parasztszövetségek maguk válasszák ki küldötteiket a szegedi népfőiskolára. 1941-ben is e két szervezet hozta létre a Népfőiskolai Tanácsot. Ennek első elnöke a sárospataki Szabó Zoltán lett. „A KALOT célja világos volt: krisztusibb ember, műveltebb falu, életerős nép, önérzetes magyar”.¹⁹⁵ A KALÁSZ, azaz a Katolikus Leányegyletek is többnyire helyet adtak a népi íróknak, a népi mozgalomnak. Ennek egyik pozitívuma, hogy Illyés Gyula és Tamási Áron is katolikus vallású volt.

Békés Géza - akivel Kiss Sándor a sárospataki tanítóképzőben tanult 1932-1939-ig, s aki a Katolikus Népfőiskola Országos Elnöke volt 1990-1994-ig - levele szerint: „Kiss Sándornak a KIE-ben való tevékeny munkásságát hallottam, de személyesen nem láttam. Ő református volt szívvel-lélekkel, én több társammal katolikus voltam szintén szívvel-lélekkel, s abban az időben még az „ökumenikus mozgalom” nem volt divat, egymás istentiszteletein nem kellett megjelennünk.”¹⁹⁶

A Szórványkaláka Szolgálat - előzményeihez tartozik, hogy a Bethlen Gábor Kör a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával közösen igyekezett segíteni a Szegedet körülvevő tanyavilág elesettjein. A Bethlen Gábor Kör ifjúsága 1928. március 20-án vitaest keretében hallgatta meg Gesztelyi Nagy Lászlót, a Duna-Tisza közti Mezőgazdasági Kamara igazgatója előadását. „‘A jövő magyar intelligenciája és a tanyakérdés’ címmel megdöbbentő adatokkal ecsetelte a magyar alföld, különösen a Szeged környéki tanyavilág ‘szaharai állapotait’, majd cselekvésre szólította fel a munkára leginkább elhivatottakat, az egyetemi ifjúságot... A korabeli magyar reformátusság egyik legkiemelkedőbb személyiségére, mélyen hívő atyánkfíára Kiss Sándor mint inspiráló példaképére is tekinthetett, éppen a hitből következő lelki és nemzeti közszolgálat együttes vállalása szempontjából.”¹⁹⁷ Gesztelyi írásait, könyveit rendszeresen a főiskolai, egyetemi ifjúság figyelmébe ajánlotta.

1942 őszén lett Horváth János Kiss Sándor munkatársa, amikor néhányan megalakították a Szórványkaláka Szolgálatot, hogy könyvek tízezreit juttassák el a szórványokba. Az össze-jövedeleken Kiss Sándor a Táj és Népkutató Intézetbeli munkájáról beszélt, de a Szegeden folytatott lelki és szellemi munkája mellett a város hatalmas tanyavilágának szétszórtságban

¹⁹³ Rudda Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 7.p.

¹⁹⁴ Vö. Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 307.p.

¹⁹⁵ Gombos Gyula: Eszmélet (Emlékezések és elmélkedések). Püski Kiadó. Bp., 1999. 228. p.

¹⁹⁶ Békés Géza közlése. Nyíregyháza, 2000. 06. 20.

¹⁹⁷ Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 5.p.

élő reformátusságára is kiterjedt a figyelme.¹⁹⁸ Denke Gergelynek írt levelében közli: „A szórványmisszió most már annyira megizmosodott, hogy az egész tanyavilágra ki fog terjedni a jövő évben. Ez pedig azt jelenti, hogy mintegy 40 km körzetben minden reformátushoz el tudunk jutni.”¹⁹⁹ A Szegedi Református Egyházközség városkörnyéki református szórványaiban, látogatásukban, lelkigondozásukban Kiss Sándor egyik legnagyobb munkabírási munkatársa volt Pándy-Szekeres László.²⁰⁰

Katonának 1942 őszén vonult be Kiss Sándor. Szolgálati ideje alatt is nyomon követte a diákmozgalmi eseményeket a sajtóból és baráti kapcsolatai révén. Ott és akkor is igyekezett társai közül híveket szerezni a keresztyén és hazafias mozgalmaknak.

Szerkesztő. Kiss Sándor széleskörű szegedi sajtó-tevékenységében elsősorban nemzeti, de ugyanakkor lelki értékek közlését is vállalta. Havas Gábor szerint: „Kiss Sándor kálvinista elkötelezettsége, közéleti bátor és szívós magyarságmentési elkötelezettségében elsőrendű motiváció a hit, ez azonban megmaradt írásaiban ritkán manifesztálódott, és így valószínűtlen, hogy elegendő anyagot találjunk kötődésének manifesztálására.”²⁰¹ Publikációinak nagy része főiskolás, egyetemista éveire tehető. A. Varga - Patyi: A Népi Írók Bibliográfiája című összeállításban a 'Szerzőink' rovatban 'szegedi tanár'-ként szerepel Kiss Sándor. A kötet nyolc írására utal.

/a./ A Magyar Út /1934-1944/ az SDG, majd az SDG és a Szegedi Fiatalok közéleti folyóirata volt. Kétszer jelent meg havonta, 12 oldal terjedelemben. Alapítója és első szerkesztője Pap Béla volt, a vezér- és irányadó cikkeket ő írta. Elsősorban a közéleti kálvinizmusnak adtak teret a folyóirat hasábjain. Más szerkesztőket is vett maga mellé. Kiss Sándort is, aki közéleti, falu és parasztkérdésekről írt legtöbbször. Ez természetesen abból is következhetett, hogy vallási kérdésekkel többnyire a főszerkesztő és a lelkész cikkírók foglalkoztak. A szerzők között található többek között: Pap Béla, Fónyad Dezső, Esze Tamás, Kovács Imre, Matolcsy Mátyás, Sz. Weress Jolán, Gulyás Pál, Veres Péter, Csaba Rezső, Németh László, Makkai László, dr. Kiss Sándor.

/b./ A Szegedi Híd a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) lapja volt. 1941-ben felelős szerkesztő Szabolcsi Gábor, főmunkatárs Nyikos Gyula. A szerkesztő munkaközösség tagjai: Borbély László, Dömötör László, Eözlös Zoltán, Éliás Rozália, Fodor József, ifj. Gregus Pál, Jankó Géza, K. Kiss Ilona, Kiss Sándor, Kiss Ottó Miklós, Kristó-Nagy István, Szász Károly, Szendrey Attila, Sztachó Lajos.

¹⁹⁸ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 2.p.

¹⁹⁹ Közli Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 5.p.

²⁰⁰ Kiss Sándorné közli: „Sokat dolgozott Sándor Pándy-Szekeres Lászlóval, aki joghallgatóként együtt járta a református szórványokat Szeged környékén vele, ha jól emlékszem, még kis imaházak is építettek valahol, ahová Szabó Dezsőt is elvitték. Pándy-Szekeres László is elvégezte a teológiát és Kanadában volt pap, a tavaly augusztusban halt meg.” Kiss Sándorné közlése. Washington, 2000. szeptember 23; Egyik korábbi közlése szerint: „Sándor sokat dolgozott a Szeged környéki református szórványokban. Erről felvilágosítást talán Pándy-Szekeres László, nyugalmazott lelképásztor tudna írni, aki munkatársa volt akkor.” Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 1998. február 4.

²⁰¹ Havas Gábor közlése. Budapest, 2000. május 24.

3. AZ ELLENÁLLÁSI MOZGALOMBAN

„...álma a tudomány volt, sorsa a politika lett...”

„...Isten dicsőségére az ember ügyért a megalázottak oldalán...”

Amikor 1945 decemberében Németh László azon gondolkozott, hogy a különböző pártokból és politikai torzszalkodásokból felülemelkedve „kik lehetnének képesek az egyetemes magyar és emberi értékek képviselésére, akkor a kisgazdapártból Kiss Sándor jutott eszébe, aki - mint írta - ‘a mi neveltünk.’”²⁰²

Nagy Ferenc így emlékezett rá: „Kiss Sándor a paraszt és értelmiségi képviselők körében egyaránt megbecsült ember volt. Becsülték tudását, politikai éleslátását, puritanizmusát és hatalmas munkabírását. Néhányan azt is tudtuk, hogy a kommunisták több ízben próbálták megkörnyékezní őt is, meg Vatai Lászlót is. Nagy nyereség lett volna számukra ez a két kiváló ember; Kiss Sándor szegényparaszti származásával és népszerűségével, Vatai László pedig elismert filozófiai tudásával. Mind a ketten határozottan visszautasították a kommunisták közeledését, s nyíltan hitet tettek a magyarsághoz és a keresztyénséghez való ragaszkodásukról, s nem csináltak titkot abból sem, hogy a marxista ideológiát idejétmúltnak tekintik.”²⁰³

3.1. Tevékenysége - munkaterületei

Kiss Sándort 1943 őszén gyomorfekélye miatt ideiglenesen leszerelték és „JAN”-nak, azaz „jelenleg alkalmatlan”-nak minősítették. Egy évig tartó katonai szolgálatát követően Budapestre ment. Nem ismeretlenül, hiszen aktív tagja volt a falukutató mozgalomnak, a népkutatásnak, szervezője és vezetője a szárszói táborozásoknak, oszlopos tagja a Soli Deo Gloria Szövetségnek és a Szegedi Egyetemi Ifjúság megalakulásától kezdve ifjúsági vezetőként is számon tartották. A Magyar Ifjúság Nagybizottságát alkotó hét szervezet egyike a SZEI volt. „Kiss Sándort szervezeti kapcsolatok is kötötték a Fitos Vilmos köré tömörült ellenzéki fiatalokhoz, annál is inkább, mert a Magyar Ifjúság Nagybizottsága az eredetileg Szegeden, Kiss Sándorék által kezdeményezett Diákegység Mozgalom szervezeti formáját valósította meg.”²⁰⁴

3.1.1 Az egyházi életben

Kiss Sándor Szórványkalákában végzett szolgálatának egyenes folytatására került sor Budapesten. Amikor Kiss Sándor a Pozsonyi úti templomban előadást tartott, s megismerkedett az ottani Szórványkaláka Szolgálat munkájával, ehhez az egyházközséghez csatlakozott. Később a Református Szórványkaláka Szolgálat csoportjának - Bereczky Albert védnöksége alatt, Szíj Rezső irányításával - a Pozsonyi úti egyházközségben Kiss Sándor lett a vezetője.

²⁰² Németh László levele Veres Péterhez. Közli Domokos Mátyás. Látóhatár, 1990. 7-9. Vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 3.p.

²⁰³ Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. Bp., 1990. II. 44.p.

²⁰⁴ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 18k.p; Vö. M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. Kiadja az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága. Bp., 1993. 44-45.p.

A Szolgálat munkáját Szij Rezső, akkori sárvári szórványelkész, B. Rácz István és Horváth János kezdték el. A csoporthoz tartozott Imre Lajos és Ibrányi Éva is.²⁰⁵ Horváth János szerint: „A szándékunk az volt, hogy a szórványban lévő emberekhez könyveket juttassunk el. Azon túl, hogy gondolkodunk róluk, emlékezünk rájuk, meglátogatjuk őket, de kézenfekvő könyveket is juttatunk a kezükbe. Úgy éreztük, hogy ehhez van lehetőségünk. Tudtuk, hogy mik a jó könyvek. Nem volt nehéz tudni, hiszen mindnyájan ismertük ezeket. Pénz kellett hozzá, megvenni és eljuttatni. A pénzt különböző adományokból szereztük. Egyik fő adománygyűjtő jótékonyunk volt Zsindelyné Tüdös Klára, a Kegyelmes Asszony. A biblia-körünkben nem egyszer ült és beszélgettünk, Bibliát olvastunk.”²⁰⁶ A Kaláka Szolgálat Szij Rezső lelkipásztor vezetésével főleg magyar könyveket juttatott el az elcsatolt területekre, amíg lehetett.²⁰⁷

Denke Gergely írja erről a szolgálatról: „A Pozsonyi úti református gyülekezetben „Kaláka” néven szervezett csoportban az igetanulmány és imaközösség után a magyar sorskérdések felmérésére nyitogatta társai szemét, amit nemsokára a közben kibontakozó szervezkedés, a német megszállás után a földalatti ellenállási mozgalom akcióiban való részvétel követett.”²⁰⁸

Ibrányi Éva - aki később Kiss Sándor felesége lett - közvetlenül is tanúja volt a Kaláka Szolgálat munkatársaként Kiss Sándor Pozsonyi utcai gyülekezetbe való betagozódásának. Levelében így emlékszik erre: „1944-ben Bereczky Albert, aki fiaként szerette Sándort, presbiterré választotta. Hárman tettek esküt egyszerre, mint új presbiterek: Karácsony Sándor, Kiss Sándor és Ibrányi Gyula, az édesapám.”²⁰⁹ Bereczky Albert Kiss Sándort zsinati tagnak javasolta 1946-ban, majd a Zsinati Tanács tagjának is megválasztották.²¹⁰

A háborúból való kiugrás előkészítésének egybehangolása érdekében Bereczky Alberttől kapott tájékoztatást Kiss Sándor 1944. áprilistól a Magyar Frontban végbemenő eseményekről. Rendszeres információcserék révén Bereczky Albert pedig a Magyar Frontot tájékoztatta a diákfrontban történetektől.²¹¹

²⁰⁵ Szij Rezső közlése. Budapest, 2000. november 14.

²⁰⁶ Pótor Imre: Interjú dr. Horváth Jánossal Kiss Sándorról. Kézirat 3k.p. Bp., 2001. augusztus 22.

²⁰⁷ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27; A könyvek eljuttatásáról így beszélt Horváth János: „Szerveztük SDG, KIE konferenciákat, minden konferenciára elmentünk, valaki elment, ahol lett legyen bármilyen KIE, KALOT, Szárszó, Gazdakör, Parasztszövetség, ahol valamennyi ember összejött, arról igyekeztünk tudni, és oda valahogyan elmenni, eljuttatni, ha többet nem, de egynéhány dobozzal, vagy bőrönddel. Aztán a nagyvonalú, könnyelmű eljuttatás... Dálnoki Veres Lajos vezérezredes volt a magyar hadsereg parancsnoka, akihez különböző utakon eljuttattunk könyveket, és ő elvállalta, hogy hadseregének tisztjei vagy csoportjai, elvisznek könyveket, és ott hagyják magyar falukban és házaikban. Ez volt a cél. Könyvek kerüljenek a Küküllő és Homorogd völgyébe és Beregszászba, és mindenhova.” In: Pótor Imre: Interjú dr. Horváth Jánossal Kiss Sándorról. I.m. 5k.

²⁰⁸ Denke Gergely: A bibliás politikus - Kiss Sándor. „Az igaznak emlékezete áldott”. Reformátusok Lapja 2000. 04. 30.p.

²⁰⁹ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

²¹⁰ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27; 1979-ben Kiss Sándor arról is szólt, hogy „megválasztottak a Magyar Református Egyház Zsinati Tanácsának tagjai közé is.” In: Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban. I.m. 3.p.

²¹¹ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

Jó kapcsolatban állt Kiss Sándor Sréter Ferencével, a Bécsi-kaputéri evangélikus lelkésszel is, egyházi ifjúsági konferenciákon sokszor találkoztak egymással. Ő tájékoztatta 1944. március 19-én reggel a német megszállás részleteiről.

Kiss Sándor többször tartott előadást a Pozsonyi úti gyülekezetben irodalomról, szociológiáról, politikáról. Mindig úgy beszélt, mintha prédikálna. Megragadta, magával ragadta hallgatói figyelmét. Úgy beszélt hitéről, a hit dolgairól, hogy a magyarságról is leckét adott. Barátai egymás között „Sámán”-nak hívták azért, mivel tudták, hogy elkötelezettségének transzcendens gyökerei vannak. Kiss Sándor minden porcikájában hívő ember volt, akit ténylegesen jellemezhetünk így: hitből élt (Gal 3,1).²¹² Nyeste Zoltán emlékbeszédében a „Sámán” szóval kapcsolatban hangsúlyozta: „ebben a gúnynak nyoma sem volt, még a tréfának sem. Lehet, hogy néhány tapasztalatlan kívülálló annak vette; mi a bennfentesek tisztelettel ejtettük ki a „Sámán” szót. Emlékszem a Sándor távollétében lezajlott diákvitákra. Némelykor a csendes szavú Majsai Emil pár szóval el tudta dönteni a vitát. Csak elkezdte, hogy ‘a Sámán úgy gondolja...’, mire az önálló gondolkozásáról híres Jónás Pál is elcsendesedett: ‘az más...’”²¹³

Az 1951-1956 közti, próbákkal és nehézségekkel tele esztendőkből is megkereste és megtalálta Kiss Sándor családjával azt a gyülekezeti, egyházi lelki közösséget, ahol hitében, megpróbáltatásai elhordozásához hétről hétre erőt meríthetett. Ezekről az évekről írja többek között Kiss Sándorné: „Minden vasárnap templomba jártunk, vive a két leányunkat is, előbb Dobos Károlyhoz, majd amikor őt a Fasorból kitették, akkor Joó Sándorhoz a Pasarétre mentünk. Bereczky Alberttel magánlakásban találkoztunk, s az ő titkárnője, Tildy Jolánka néni járogatott hozzánk, hogy elmondhassa Berci bácsinak, mi van velünk. (Bereczky Albert egy ideig anyagi támogatást is adott akkor, amikor Sándort letartóztatták és én beteg gyermeket vártam. Számomra ő második apám volt.)”²¹⁴

3.1.2. Prefektus - a Diákok Házában

Kiss Sándor Budapesten előbb a Hársfa utcai diákkollégiumnak, az Evangéliumi Keresztény Diákszövetség kollégiumának prefektusa lett, s fél időben a Fery Oszkár utcai tanítóképzőben tanított, fél időben a Táj- és Néprajzkutató Intézetnél dolgozott. Teljes körű munkaideje mellett végezte ezt a lelkigondozói szolgálatot. Maga írja erről az 1943 őszén kezdett lelki tevékenységéről: „Elvállaltam a Hársfa-utcai Diákok Háza kollégium ‘prefektusi’ megbízatását, a nagy múltú diákotthon szellemi, lelki vezetését.”²¹⁵

Magával ragadó egyénisége itt is, mint Sárospatakon és Szegeden, hamar népszerűvé tette. Nyeste Zoltán, egyik barátja ilyen emlékeket őrzött meg erről az időszakról: „A Diákok Házában a bibliaóra diákközössége csak akkor duzzadt fel, ha a kollégium portása, Nagy Czirok Imre, a nevéhez illő hatalmas bajusz mögül bejelentette: ma pedig prefektus Kiss Sándor tartja a bibliaórát.”²¹⁶

²¹² Vö. Havas Gábor: Hinni és cselekedni. I.m. 4.p.

²¹³ Közli Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 18.p.

²¹⁴ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

²¹⁵ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 32.p.

²¹⁶ Közli Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 18.p; Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 1.p.

A kollégium diákjainak szellemi-lelki vezetője, tanácsadója volt. Az Isten Lelkétől szívébe oltott „szent hevület” tartósan, véglegesen meghatározó jegyvé lett. Erről így számolt be Denke Gergely barátjának megtérése után csaknem 8 évvel később, 1944 februárjában írt levelében: „Mellettem emberek élnek, akik várják, hogy mondjam nekik: Térj meg, higgy az Úr Jézus Krisztusban... Bénák, akiknek kellene mondani: Kelj fel és jár, poklosok, sánták, elesettek... Mondom?”²¹⁷ - S bizony, mondta. Mikor ő tartotta a bibliaórát, az ifjúság zsúfolásig megtöltötte a termet.

A kollégiumból sokan részt vettek Kiss Sándor vezetésével a hódmezővásárhelyi diák-találkozón, később pedig ez az ellenállásnak mintegy várává alakult és a legfőbb törzsgárdáját adta a Görgey-zászlóaljnak is.²¹⁸

Gyenes Antal, a Győrffy Kollégium egyik vezetője így emlékezik Kiss Sándorra és diákjaira: „Kapcsolatban voltam a Diákok Háza (Hársfa utcai Kollégium) fiataljaival, akiket még az SDG-ből ismertem, Kiss Sándorral (szegedivel) és Vatai Lászlóval. Kissék igyekeztek aktívan kivenni részüket az antifasiszta mozgalmából. Amikor 1944 nyarán Hegedűs András és Balyó Mária lebukott, Kiss Sándorék gyorsan kiadták a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma lapját Szabad Élet címen, feltehetőleg a rendőrség nagy megdöbbenésére.”²¹⁹

3.1.3. Tudományos munkatárs - a Teleki Pál Tudományos Intézetben

Kiss Sándor Huszár Tiborral folytatott beszélgetésében fejtette ki az Intézetbe kerülése részleteit. Abban, hogy hosszabb katonai szabadságolást kapjon, az ellenállási mozgalomnak is része volt. Szolnok-Doboka megye katonai parancsnoka Told nevű tábornok volt, aki katonai parancsnokként hatalmas, nem rendszerezett nyersanyagot gyűjtött össze Szolnok-Doboka múltjáról. S mivel a tábornok megbetegedett, majd meghalt, 1943-ban az anyag hagyatékká vált. A Táj- és Népkutató Intézet a katonai szolgálatot teljesítő Kiss Sándort ajánlotta az anyag feldolgozására. Leszerelték és 1943 őszén bevonult a Táj és Népkutató Intézetbe, hogy ezt az anyagot feldolgozza. Természetesen ez katonai mentesítést is jelentett.²²⁰

A Teleki Pál Intézetet Mályusz Elemér, Győrffy István, Teleki Pál és Magyary Zoltán népiségtörténeti, táj- és népkutató tevékenysége nyomán alapították. Az általuk képviselt csapásirányt tartotta követendőnek Kiss Sándor tudományos kutatóként. Mályusz Elemér indította el a magyar etnikum településtörténetének és változásainak felmérését. A neves budapesti professzort tartják a népiségtörténet és kutatás atyjának. Győrffy István részben elmélyítette, részben új utakra vezette a néprajzkutatást. Majd Teleki Pál földrajz, és Magyary Zoltán közigazgatási professzorral kidolgozták a „táj- és népkutatás új módszerét, amelyben a földrajz, a néprajz, a történelem és szociográfia fogott össze a magyar valóság tüzetesebb megismerésére. A budapesti Táj- és Népkutató Kiállítás betiltását ugyan Teleki sem tudta megakadályozni, pedig ő volt a kultuszminiszter. A munka azonban nem szűnt meg, mert létrejött a Táj- és Népkutató Intézet, amely Teleki halála után Teleki Pál Tudományos Intézet

²¹⁷ Közli: Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” I.m. 1.p.

²¹⁸ Vö. Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

²¹⁹ Gyenes Antal visszaemlékezése. In: „Sej, ami lobogónkat fényes szelek fűjják”. Bp., 1977. 115.p.

²²⁰ Vö. Beszélgetés Kiss Sándorral. In: Huszár Tibor: Beszélgetések. I.m. 323k.p.

néven folytatta működését.”²²¹ A magyarság-kutatásoknak újabb és modernebb módszerei honosodtak meg a Kolozsváron alapított Erdélyi Tudományos Intézetben.

Kiss Sándor a Szolnok-Doboka-i anyag feldolgozása mellett más jellegű feladatot is kapott, mint ifjú tudományos kutató: pályamunkák bírálatával bízták meg. A Teleki Pál Intézetben dolgozott Morvay Péter néprajzkutató, aki a Magyar Cserkészszövetség vezetőségének is tagja volt. Kiss Sándor intézeti munkája kezdeteit így dokumentálta: „A cserkészcsapatok számára táj- és népkutató pályázatokat írtak ki és Péter bevont a beérkezett pályamunkák bírálatába. Számomra is rendkívüli meglepetést jelentett, hogy a középiskolás cserkészek érdeklődése, tudása, felkészültsége a nép megismerésében mennyit fejlődött. Visszakerültem hát a tudományos kutatómunkába.”²²²

Kiss Sándor álma a tudomány volt, sorsa a politika lett. Álma hamar, egy esztendő alatt véget ért. Mivel 1944. október 15-én elfogató parancsot adtak ki ellene, illegalitásba kényszerült. Később, amikor az East Europe szerkesztői állására pályázott, a konzervatív pályázókkal szemben hihetetlen előnyként minősítették, hogy a Teleki Pál Tudományos Intézetben dolgozott.²²³

Padányi-Gulyás Béla - Kiss Sándornak, mint a Szabad Magyarország Nemzeti Képviselőte főtitkárának New Yorkba, 1957-ben írt - levele szerint: „A Szabad Magyarország Nemzeti Képviselőte tegye programjává - még pedig első helyen - a Magyar Tudományos Intézet megalapítását. Az intézetnek szellemi örökösének és utódjának kell lennie a Teleki Intézetnek. Azt a szerepet kell betöltenie, mint a cseheknél a Masaryk-Intézetnek, vagy az angoloknál a British Councilnek. Fel kell kutatnia a szabad földön élő magyar tudósainkat, művészeinket és okos kultúr-szervezéssel koordinálni tevékenységüket. Erre a célra kell a várhatóan rendelkezésre álló pénz jelentős részét felhasználni. A külföldre szorult magyar főiskolások kiválóságait magába kell szívni, és tudományos vagy művészi pályájukon támogatni. E célra meg kell nyerni nagy amerikai alapítványok támogatását. A Magyar Intézetnek kollaborálni kell a dunai államok hasonló létesítményeivel.”²²⁴

3.1.4. Főiskolai tanár - a Fery Oszkár úti Tanítóképzőben

Kiss Sándor 1943 júliusában kapta meg tanítóképzői tanári diplomáját.²²⁵ Állami tanítóképző-intézeti helyettes tanári kinevezése 1944. június 30-án történt. A kinevezést az 1944. március 22-én megalakult Sztólyai-kormány igazságügyi és kultusz minisztere, Antal István írta

²²¹ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 28.p; Teleki Pál gróf (1879-1941) földrajztudós, politikus, a két világháború közti korszak meghatározó személyisége volt. Első miniszterelnöksége idején /1920. július-1921. április/ jelentős eredményeket ért el a konszolidálódásban. Földrajztudósi munkásságát, különösen az ‘emberföldrajz’ terén a revízió szolgálatába állította. Vállalta az ifjúság vallásos és hazafias nevelését, fizikális állóképessége javítását szolgáló cserkészmozgalom vezetését. A jobboldal előretörésekor Horthy ismét miniszterelnöknek nevezte ki /1939. február - 1941. április/. Politikáját az ország semlegességét őrző, történelmi területének helyreállítására törekvés jellemezte. Jugoszlávia német megtámadásakor nem vállalta a látható következményekkel járó döntés felelősségét, ezért inkább az öngyilkosságot választotta.

²²² Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 32.p.

²²³ Kiss Sándor levele. /Családi név nélkül/ Istvánnak. Washington, 1971. június 2.

²²⁴ Padányi-Gulyás Béla levele Kiss Sándornak. Genf, 1957. november 10. Ráday Levéltár. C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. 1945-1982. VII. doboz. Levelek A-Z-ig (221-257 lapig.)

²²⁵ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 33.p.

alá.²²⁶ Az okmány tartalma: „Kinevezem Tekintetességedet az állami tanítóképző-intézeti tanárok létszámába állami tanítóképző-intézeti helyettes tanárrá. Erről örvendetes tudomásul vétel végett azzal értesítem, hogy szolgálattételre ideiglenes további intézkedésig a budapesti XII. kerületi állami tanítóképző-intézethez osztottam be. Felhívom, hogy hivatali esküjének letétele végett az intézet igazgatójánál haladéktalanul jelentkezzen. Illetményeinek utalványozása iránt esküjének letételéről szóló jelentés beérkezése után a Magyar Királyi Illetményhivatal fog intézkedni.”²²⁷

Horváth János mondta el Kiss Sándor tanárságára emlékezve: „A Budai Tanítóképző Intézetben, a Fery Oszkár utcában - most Kiss János altábornagy utca - tanított. Ott ő félállásban volt. Tanított filozófia, pedagógia tárgyakat. Ezekből a szakokból diplomázott Szegeden. Szeretett diákjairól, osztályáról, tanári munkájáról sokszor beszélni. Arról, hogy milyen kevesen tudják, hogy milyenek a diákok. Mert hiszen a diákok szeretnek diákok lenni, ha érdemes diáknak lenni. Kiss Sándornál érdemes volt diáknak lenni. Erről ő mondott eseteket.”²²⁸

Nem végezhetette sokáig tanári szolgálatát illegalitásba vonulása következtében. 1945. június 15-i keltezéssel két tanú - Vatai László és Giday Endre - hitelesítésével az alábbi nyilatkozatot készítette: „Hivatkozással a 6.254/1946. eln. számú rendeletre, melyet VKM a 15.675. P.M. sz. rendelkezés szerint közalkalmazottak illetménylapjának pótlására vonatkozólag adott ki, fegyelmi és büntetőjogi felelősségem tudatában kijelentem, hogy havi fizetésem a tanítóképző-intézeti helyettes tanári fizetésnek megfelelően 293 pengő volt. Mint a Magyar Diákok Szabadságfrontja ellenállási mozgalomnak vezetőségi tagja, az illegális mozgalom katonai és sajtófrontjának vezetője 1944. október 15-én illegalitásba mentem, mivel a rendőrség elfogató parancsot adott ki ellenem. 1944. december 14-én a Nemzeti Számonkérés nyilas nyomozó csendőrkülönítmény fogságába estem, kivégzésemet csak Budapest körülkerítése és a szökésem akadályozta meg. Így, mint illegalitásban élő személy illetménylapot és azóta fizetést nem kaptam.”²²⁹

Kiss Sándor álmai beteljesülését látta abban, hogy a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa lett. Eddigi életében tanításra és tudományos munka végzésére készült. Mindkettő megadatott számára. Igaz, egészen rövid ideig.

3.2. A diák-ellenállási mozgalom élén

Kiss Sándor emberi jellemzését, erkölcsös, Isten Igéjéhez ragaszkodó, hitvalló személyiségét ábrázolják M. Kiss Sándor és Vitányi Iván a magyar diákok szabadságfrontját bemutató munkájukban. Életútja rövid bemutatása után közlik: „Az sem ártott a hírének, hogy

²²⁶ A kormány tagjai: miniszterelnök és külügyi tárca: Sztójay Döme, miniszterelnök-helyettes: Rátz Jenő, belügy: Jaross Andor, igazságügy és kultusz: Antal István, pénzügy: Reményi-Schneller, honvédelem: Csataj Lajos, földművelésügy: Jurcsik Béla, kereskedelemügy: Kunder Antal; iparügy: Szász Lajos.

²²⁷ Kiss Sándor tanítóképző-intézeti helyettes tanári kinevezése. Bp., 194. június 30. A 93.147/1944/VIII-3. számú ügyiratot a Budapest VII. Hársfa u. 59/b házszámra címezték. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.

²²⁸ Pótor Imre: Interjú dr. Horváth Jánossal Kiss Sándorról. I.m. 12.p.

²²⁹ Kiss Sándor: Nyilatkozat. Ráday Levéltár C/243 Kiss Sándor (1918-1982) iratai. I. doboz. Személyes iratok 1945-1982.

köztudottan erkölcsös, mélyen vallásos személyiség volt, s a rá jellemző puritán vallásosság-nak 'osztályíze' volt. Elveiben kissé az őskeresztyén ideológiára, annak naiv osztályszemléle-tére emlékeztetett. De ez a naiv vallásosság hagyományos, tudatos kisparaszti radikalizmussal párosult: a földreform követelésével, sőt a magyar társadalom átformálásának szándéká-val.²³⁰

3.2.1. Isten dicsőségéért - ember ügyéért a megalázottak oldalán

A mondottakból is nyilvánvaló a hitében és emberségében kiteljesedő keresztyén személyiség, a mártíromság vállalására is kész, az Isten dicsőségét és ember ügyét szolgáló élet bizony-ságtétele. Emberséget, Krisztus szerintit tanúsított természetes egyszerűséggel a megalázottak oldalán. A hitleri időket nemcsak megélte, de szólt is róluk 1981-ben a Davidson College tanárainak és diákjainak: „Nem úgy beszélek, mint aki ezt csupán tudja, olvasmányai vagy kutatásai alapján, hanem mint aki átélte mind a kettőt. Amikor 1944 márciusában a hitleri Németország megszállta Magyarországot, éppen csak kikerültem az egyetemről. Tudományos intézetben dolgoztam, de kötelességemnek éreztem, hogy most már életre-halálra harcoljak a fasizmus ellen. Így lettem a földalatti Magyar Diák-ellenállási Mozgalom vezetője... Az embertelenség, a megalázás, a kínzás, az emberi méltóság megfosztása soha sem absztrakt, mindig vért és valóságot jelent. Örülünk annak, hogy olyan világban élhetünk, ahol ez csak a bűnözők világában fordulhat elő. Nem kell feltétlenül megtapasztalnunk, anélkül is átérezhetjük a kínzottak, üldözöttek, megalázottak, eltiportak helyzetét. Az emberiség arra kötelez bennünket, hogy mindig az ő oldalukon álljunk. Ha csak tehetjük, segítsük emberibbé tenni a világot.”²³¹

Mi ösztönözte Kiss Sándort, hogy az ellenállás meghatározó vezetője legyen? Mi sarkallta az evangéliumi lelkiség által meghatározott nagy reményű tanárt, aki néprajzusként biztosnak vehető tudományos karrier előtt állt, hogy az egyház iránt elkötelezett evangéliumi munkás helyett politikai pályára lépjen?

Erről is beszélt 1979-ben az Mt. Vernon metodista és presbiteriánus Meeting House templomokban. Kifejtette, hogy diáktársaival érzékelték azt a veszélyt, amit akkor a fasizmus ideológiája jelentett. Ez propagandájával megtevesztette az ifjúság egy részét. Kiss Sándor szerint: „Késhegyre menő harcot kezdtünk ellene a lelkek megmentéséért. Azoknál, akiknek a vallás élő valóság, Krisztus a Megváltó volt, nem volt nehéz dolgunk. Azoknál azonban, akik nem voltak hívők, csupán egyháztagok, vagy közömbös 'langymelegek', nagy csábítást jelentett Hitler és Mussolini kezdeti nagy győzelme. Viszont mi tudtuk, hogy keresztyénellen-es, ezért elfogadhatatlan. De ugyancsak veszélyezteteti kisebb népek, nemzetek függetlenségét, sőt létét, fennmaradását. Harcolni kell ellene minden erővel, mint keresztyénnek és mint magyarnak is. Ezért lettem az ifjúsági mozgalom szervezője, majd amikor Hitler csapatai megszállták Magyarországot, a földalatti ellenállási mozgalom vezetője is.”²³²

²³⁰ M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságharca. Kiadja az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága. Bp., 1983. 69.p.

²³¹ Kiss Sándor: Kommunizmus és fasizmus: Akkor és Most. A Magyar Forradalom története és más próbálkozások a szabadságért. Kézirat. 5k. Elhangzott a Davidson College-ben, 1981. május 8-án. R. L. C/243.

²³² Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista templomban és Meeting House presbiteriánus templomban. I.m. 3.p.

Mivel Kiss Sándor 1939-ben két hónapot Németországban töltött, közvetlen közről szembesült a német keresztyénségnek a hitlerizmus elleni harcaival. Hitler azt követelte a német keresztyén egyháztól, hogy vessék el az Ótestamentumot és csak az Újszövetséget tanítsák. Azzal akarta igazolni az antiszemitizmust, hogy mivel nem fogadta be Krisztust a zsidóság, ezért ezt a népet el kell pusztítani. Voltak, akik áldozatai lettek ennek az eszmének és voltak, akik nyíltan szembeszálltak vele. A német Hitvalló Egyház tagjai voltak ezek az ellenállók. Felemelték szavukat a hitleri ideológia ellen, vállalták az üldözést, a börtönt, a koncentrációs táborokat is. A háború kezdete előtt a német lutheránus egyháznak már több száz tagja volt koncentrációs táborokban. Kiss Sándor élete egyik legmeghatározóbb élménye volt a hitvalókkal való találkozása, akik közül sajnos, kevesen éltek túl a háborút.

A korabeli itthoni állapotokat Kiss így jellemzi: „A hívő keresztyén magyar fiatalok előbb az uralkodó rendszer ellen küzdöttek szellemileg, követelve a mélyreható reformokat a szegénység felszámolására. A német megszállás után viszont (1944. március 19.) nem volt más út, mint a földalatti mozgalom és fegyveres ellenállás. Ennek természetesen egyre több áldozata volt. Engem választottak a földalatti diákellenállás vezérének és 9 hónapon át sikerült kimenekülnöm mindig a Gestapo és magyar bérenceik harapófogóiból.”²³³

A Soli Deo Gloria Szövetséggel Budapesten is szoros kapcsolatban állt Kiss Sándor. A Szövetség belső életét jól megvilágítja Sóvágó Gábor visszaemlékezése. Őt kérte meg 1944. januárjában Soos Géza az SDG Szövetség Üllői út 25. sz. alatti főiskolás internátus vezetésére. Szolgálatának kezdetén felkereste Bognár István alelnök és felhívta a szövetség vezetőivel való szoros együttműködésre. „Ez elsősorban a hetenként egyszer tartott ‘elnöki imaórán’ való részvételt jelentette. Ez az imaóra igen különös napirendű, szinte politikai természetű volt. Soos Géza gyakorlatilag eligazítást adott a politikai és katonai helyzetről, ez kb. félóra volt; majd ő vagy mások imádkoztak, hogy a magyar népet minél kevesebb szenvedés sújtsa... A március 19-i német megszállás lehetőségét Soos Géza velük már két héttel korábban tudatta.”²³⁴ Általában az alábbiak vettek részt az ‘elnöki imaórán’: Soos Géza miniszteri titkár, a Szövetség elnöke; Bognár István tanár, a Szövetség alelnöke; Barcza Gedeon tanár, sakknagymester; Vatai László egyetemi magántanár; Balla Péter énektanár, a népdalmozgalom lelkes vezetője; Kiss Sándor egyetemi lelkész; Morvay István református lelkész; Naszády Zsófia, a Szövetség titkárnője, Kiss Sándor tanár, a Parasztszövetség későbbi igazgatója; Kádár Géza szövetségi szervező.

A Szövetség kettős célt tűzött ki maga elé: egyrészt hatáskörükben igyekeztek megóvni a főiskolás és egyetemista ifjúságot a jobbratulódástól, ugyanakkor bújtatták az üldözötteket, mentésükben közreműködtek. Sóvágó írja erről a szolgálatról: „Volt rá eset, hogy soha addig nem látott embereket kellett elkalauzolni Berczky Albert református lelkészhez a Pozsonyi úti református templomba, s megmondotta Bognár István, hogy azok ott fognak rejtőzni, mert üldözöttek. Ennek a megbízásnak eleget tettem. Maga Berczky Albert ‘vette át’ az embereket, akiket azóta nem láttam. Nekem annyit kellett mondanom, hogy ők azok, akiket István

²³³ Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista templomban és Meeting House presbiteriánus templomban. I.m. 3.p.

²³⁴ Közli Denke Gergely: Az SDG kapcsolata a népi írókkal, a népi mozgalommal, a Márciusi Fronttal és az ellenállással. /Továbbiakban: Denke Gergely: Az SDG kapcsolata/. In: Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok különös tekintettel az SDG Szövetség történetére. Szerk.: Tenke Sándor. Bp., 1993. /Továbbiakban: RIEMM/ 432.p.

küldött. Bereczky mosolygott és azt mondta, hogy üdvözli Istvánt...²³⁵ Szabó Imre visszaemlékezése szerint az SDG néhány tagja részt vett a Gömbös-szobor elleni merénylet előkészítésében.²³⁶

3.2.2. A Diákegység Mozgalom országos találkozója

- Hódmezővásárhely, 1944. március 3-5. -

Hódmezővásárhelyen 1944. március 3-án gyülekeztek össze a nemzeti megújulást munkáló fiatalok a Diákegység Mozgalom országos találkozásán. Ez a diákszervezkedés az ellenállási mozgalom 'előjátékát' jelentette. Ennek idején Kiss Sándor már a népi-nemzeti törekvésű új magyar értelmiség egyik vezetője volt. Így vett részt akkor a társadalmunk teljes újjáépítését munkálni akaró országos találkozón is.

A találkozóra az öt egyetem és diákszervezetei vezetőit hívták meg. A Diákegység Mozgalom részéről Fitos Vilmos volt a vezetője. Kiss Sándor nem szándékozott részt venni ezen az alkalmon. Júliusban megkapta tanári diplomáját, és mindig is ellenezte a kiöregedett diákvezéreket. „Hagyjátok a diákpolitikát a diákokra!” - hangsúlyozta. Fitos Vilmos és Kristó Nagy István azonban felkeresték és meggyőzték arról, hogy helye van a találkozón. Az ifjú tanár szerint így érveltek: „Először is: még alig száradt meg a tinta tanári diplomádon, másodszor: élet-halálkérdésről van szó. Nem mindegy, hogy Magyarország hogyan kerül ki ebből a háborúból. Ezt nagyon jól tudtam, hisz voltaképpen legfőbb felelősségemnek éreztem. A meghívást nem tudtam visszautasítani. Az 1944. március 3-5. között rendezett találkozón nemcsak ott voltam, hanem egyre jobban belemelegedtem a vitába. Ennek az lett a következménye, hogy a találkozó állásfoglalása megfogalmazásában fontos szerepem lett.”²³⁷

Kiss Sándor „kovász-ember” volt, aki körül pezsgett az élet. Lelki élete fejlődése vizsgálása során úgy tűnt, hogy a Magyarországi Református Egyház egyik legkiválóbb nevelő-tanító lelkigondozója lesz. Aztán Budapestre kerülve a diákellenállás központjába került. Elhivatottság, elkötelezettség alapján történt ez abban az 'országmentő' kihívásban, hogy evangéliumi magatartását politikai téren érvényesítse, az országot sújtó német hatalom ellenében, hazánk és népünk érdekében. Ez a végérvényes, egész életét meghatározó döntés Hódmezővásárhelyen történt. Kiss Sándor ettől kezdve is az maradt, aki eddig volt. Nem voltak kompromisszumok az életében, jóllehet a politikáról azt mondják, hogy az a kompromisszumok mestersége, nincs jó politikus kompromisszum-készség nélkül. Ő ezzel szemben végig következetesen hűséges maradt Jézus Krisztushoz. Isten kegyelme volt, hogy nem került olyan helyzetbe, hogy megalkudjon Szentírás alapján alapuló elveivel. Kiss Sándornál a hangsúlyváltás azt jelentette, hogy ugyanazon a sínpáron, Isten és haza szolgálata nyomvonalában maradt, csak éppen a haza szolgálatában teljesedett ki aztán az élete.

A hódmezővásárhelyi diáktalálkozó megszervezésében részt vett Fitos Vilmos, Kristó Nagy István, Nyikos Gyula is, Gyenes Antal, Szűcs Ferenc, Horváth Antal, Sipos Gyula is. A Hársfa utcai kollégiumból Kiss Sándor több diákkal érkezett Vásárhelyre. A találkozót azért szervezték meg, hogy felmérjék az ország akkori helyzetét, közösen keressenek belőle kiutat,

²³⁵ Közli Denke Gergely: Az SDG kapcsolata. In. RIEMM. 433.p; Az SDG ellenállásban betöltött szerepét részletezte Soos Géza az 1946. évi közgyűlésen elnöki beszámolójában. Vö. SDG közgyűlési iratok. Zsinati levéltár. 24.f. fond.

²³⁶ Vö. Szabó Imre levele Tenke Sándornak. 1986. január 2. Confessio irattára/1986. Co.

²³⁷ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 33.p.

deklarációban juttassák kifejezésre, hogy mit lát követendőnek a magyar diákság. Ezek között találjuk a következőket: földreform, függetlenség, népi Magyarország, a Habsburg-restauráció visszautasítása, azaz a két világháború közti Magyarország társadalmi szerkezetének továbbfolytatásának elutasítása.

Azt vitatták meg, hogy a jelenlegi helyzetben mi a Diákegység Mozgalom feladata. Először is felmérték az ország jelenlegi helyzetét. Olyan kormány került az ország élére - a Sztólyai-kormány -, amelyik magyarellen és kifejezetten németbarát. Programjában is a németek kiszolgáltatását vállalja. Az ország veszélyes zsákutcába került. Eddig bombatámadás sem ért bennünket. Értékelték a magyar politikai törekvéseket, hogy kiléphessen az ország a háborúból, de a kormány németek iránti elkötelezettségével az ország német csatlóssá vált.

A huszonéves főiskolások és egyetemisták ilyen kérdésekre kerestek választ: Hogy lehet kikerülni ebből a helyzetből? Lehet-e küzdeni ellene? Hogyan kerülhetne ki az ország a legkisebb veszteséggel a II. világháborúból. Szisztematikusan átgondolták a kérdéseket. Megvitatták, hogy a diákság köréből kikre lehet számítani, kik alkothatják az ellenállás bázisát. Hiszen széles összefogásra volt szükség. Célmegjelölésük világos volt: Magyarország mielőbb kerüljön ki a háborúból. Elkötelezték magukat a független, demokratikus és szabad Magyarország alapjainak lerakására. A találkozó résztvevői tudták, hogy szándékaik végrehajtásában a radikális jobboldali, nyilas diákokra nem számíthatnak. A diákság nagy többsége viszont ezen a fronton a harmadik utasok voltak, a népi mozgalom hívei.

Célul tűzték ki, hogy adott lehetőség szerint elő kell készíteni az ország háborúból való kiugrását. Meg kell győzni a diákság tömegeit, hogy az ország érdeke ezt kívánja. S ezt a tevékenységet döntő módon a diákkollégiumokban, diákkörökben, szemináriumokban, egyetemi intézetekben kell végezni. Kiss Sándor kijelentette: „Én is ezt csináltam a Diákok Házában, a Felvidéki-kollégiumban, a Teleki Pál Diákotthonban.”²³⁸

A diáktanácskozás tízpontos határozatának a hetedik pontja lett március 19-e után a legfontosabb célkitűzése: „Az értelmiségi ifjúság a jövőben minden erejével harcol a magyar nép szabadságáért és a magyar nép függetlenségéért.” Ennek értelmében jelentette ki Kiss Sándor: „Számunkra a kérdés a háború alatt sem így tevődött fel, hogy Hitler vagy Sztálin, hanem sem Hitler, sem Sztálin, hanem Kelet és Nyugat között a magyar függetlenség.”²³⁹

Kiss Sándor 1983-ban megjelent, „A magyar demokráciáért” című írásában így értékeli és összegzi a korszak jelentős eseményét: „A vásárhelyi találkozó hitet tett a független, szabad Magyarország mellett. Az országnak becsülettel és tisztességgel kell kikerülni a háborúból és utána meg kell valósítani a régen esedékes társadalmi reformokat. Ez a program lényegében a Márciusi Front programjának az adott helyzetben alakított újrafogalmazása volt.”²⁴⁰ Vásárhelyen az ifjúság „hitet tett a Kelet és Nyugat közötti nemzeti sorsközösség, a magyar társadalom teljes újjáépítése mellett. A főiskolások, egyetemisták különböző szervezeteinek mintegy nyolcvan jelenlevő képviselője körében meghatározó személyiség volt Kiss Sándor, visszaemlékezésében ő maga írja, hogy a közösség állásfoglalás meghatározásában fontos

²³⁸ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

²³⁹ Török Bálint: Minden magyar felelős minden magyarért. Tíz éve halt meg Kiss Sándor. Heti Magyarország 1992. szeptember 2. In: Evangéliumot Magyarországnak. Soos Géza emlékkönyv 1912-1953. Szerkesztőbizottság készítette. Bp., 1999. 325.p.

²⁴⁰ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 33.p; Felesége szerint: „1944-ben a hódmezővásárhelyi diáktalálkozón ő fogalmazta meg a kiáltvány szövegét, amellyel a németeket elítéli a magyar ifjúság.” Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

szerepe lett. Ekként - feltehetően - a 10 pontos határozat utolsó kitétele az ő hatására szövegeződött így: 'Minden kérdésben a végső eligazítást Krisztus tanítása, megoldást annak megvalósítása jelent'²⁴¹

A hódmezővásárhelyi diáktalálkozó szellemében 1944 áprilisában jelent meg az első helyzetfelmérés és sokszorosított irat, amit kiáltványok, plakátok követtek. Majd németellenes röpcédulák ezreivel akarták elárasztani Budapestet és az egyetemi városokat. A terv azonban kitudódott, és sikerült a már nyomdába adott szöveget megsemmisíteni. Jóllehet a lebukást elkerülték, de egy jól átgondolt terv meghiúsult.

A Felszabadítási Bizottság - amely az összes demokratikus erő összefogásával jött létre azzal a céllal, hogy előkészítse és irányítsa a németek elleni szabadságharcot - is bocsátott ki röplaplapokat.²⁴² A Számadás című írást akkor jelentette meg, amikor Speer miniszter Budapestre érkezett, hogy megszervezze a magyar ipar Németországba szállítását, amikor Dunántúlon már 4000 vasúti kocsival több volt, mint amennyit az állomások fogadni tudtak. „A Bari-i rádió adása szerint: Budapest kiürítése újabb mérföldkő Magyarország elpusztulásának útján. Ha engedünk a felhívásnak, még sok magyar nemzedék fogja emlegetni. Magyarország szívének népe megindult az Ausztriába való menekülés útján.”²⁴³

A röplap arra vonatkozóan is megrázó szavakkal eszméltet, hogy mi köszönhető a „hagyományos németbarátságnak”? A nép akarata ellenére véres háborúba kényszerítettek, hazánkat Németország védelmében hadfelvonulási területté tették, pusztítják nemzeti vagyonunkat és minden mozdíthatót teherautókon elhordanak tőlünk. „Belekergettek az öngyilkos orosz háborúba, prédára dobták hazánk védelmére, munkád, verejtéked és mérhetetlen szenvedéseid árán felszerelt kicsiny, de jó hadseregünket... Magyarországot a földdel akarják egyenlővé tenni, csak azért, hogy néhány heti haladékokat kapjanak... Honvéd és minden fegyverviselő! Fordítsd fegyveredet a gazok ellen, mert ezt követeli hazád és családod élete! Elmúlt és jövőendő magyar évszázadok várják, hogy teljesítsd feladatodat!”²⁴⁴

Vörös János vezérkari főnöknek a magyar néphez intézett felhívása is olvasható a röplapon. A kormányzó nevében, hazánk megmentése, a további haszontalan vérontás meggátolása érdekében elrendelte: A csapatok teljes fegyverzettel álljanak át az oroszokhoz; Budapestet ne védelmezzék, ellenkező esetben a főváros romhalmazzá válik; A lakosság és a hadkötelesek ne tűrjék, hogy a németek elhajtsák őket; A rendőrségség és papság maradjon a helyén és folytassa hivatali működését; A zsidóüldözésnek haladéktalanul véget kell vetni. A vezérkari főnök kijelenti: „Felhívom a magyar munkásokat és mérnököket, akadályozzák meg, hogy a németek elpusztítsák a magyar gyárakat és üzemeket. Felhívom a magyar gazdákat, akadályozzák meg, hogy a németek kivigyék az országból a mezőgazdasági terményeket. Az

²⁴¹ Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott...” Református Egyház 2001. 68.p.

²⁴² A Nemzeti Felszabadító Bizottságot 1944. november 9-én Budapest V. Nádor utca 21. sz. alatt a Nitrokémiai Ipartelepek Rt. hivatali helyiségében, - Makay Miklós volt a házigazda - alapították meg: Kállai Gyula (KP), Kovács Imre (Parasztpárt), Soos Géza (Függetlenségi Mozgalom), Hám Tibor (ifjúsági szervezetek), Dudás József (Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége), Pénzes Géza (SZUBME). Az elnökké választott Bajcsy-Zsilinszky Endre helyett a kisgazdapárt képviselőjében Csorba János elnökölt. Az SZDP képviselője csupán technikai okok miatt volt távol. Vö. Gazsi József: Felszabadító Bizottság. In: Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerk.: M. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó Bp., 1994. 185.p.

²⁴³ Számadás. Röplap. Hely és évszám nélkül. 2.p. Zsinati Levéltár 24.i. II.b/1. Kt.d. 5423.

²⁴⁴ Számadás. Röplap. Hely és évszám nélkül. 1.p. Zsinati Levéltár 24.i. II.b/1. Kt.d. 5424.

élelmiszereket ássák el, az állatokat pedig hajtsák ki az erdőbe, mert különben Magyarországot éhínség fenyegeti.”²⁴⁵

Az egyetemeken és a diákkollégiumokban is olyan légkör uralkodott el, hogy a kultusz-minisztérium bezáratta az egyetemeket, és a hallgatókat munkaszolgálatra irányították Erdélybe, ahol a közeledő szovjet csapatokkal szemben védvonalakat kellett építeniük.

3.2.3. A diákellenállás vezetője

1944. március 19-e után Kiss Sándor aktívan dolgozott a németek magyarországi megszállása ellen a diákszervezkedésekben, amelyek a kialakuló nemzeti ellenállás kezdeti akciói voltak. Előbb a földalatti Magyar Diák-ellenállási Mozgalom, majd ennek utódja, a Szabad Élet Diákmozgalom, a nyilas puccs után pedig a Magyar Diákok Szabadságfrontja vezéralakja lett. Sajnos, mind a fiatalok, mind az idősebb nemzedék, a nemzeti érzésű katonai vezetők Magyar Front nevű közös szervezetét, az ellenállás minden próbálkozását a nyilasok és német megszállók túlereje eltaposta.

Ellenállási mozgalmi vezetőként Kiss Sándor egy erdélyi pap irataival, Tóth Gábor néven dolgozott. Felesége közlése szerint: „Egyszer a Pozsonyi úton voltam talán leánykori gyűlésen, amikor a Duna felől az ablakon keresztül jött be, hogy az utcai bejáratnál nehogy meglássa valaki, s nekem írógépbe diktált valamilyen ellenállási szöveget.”²⁴⁶

Kiss Sándor mély humánuma nyilvánult meg akkor, amikor a zsidó-törvény kihirdetése után a diák-ellenállás vezérkarában azt javasolta, hogy a megalázó rendelkezéssel szembeni tiltakozásul és zsidóság melletti kiállásként varrják fel a diák-ellenállás tagjai is a sárga csillagot. A tervet csak azért nem valósították meg, mivel egyrészt ezzel a zsidóságon nem segítettek volna, másrészt felhívták volna a figyelmet a szervezkedő diákellenállásra.

Nyikos Gyula az amerikai Magyar Baráti Közösség lapjában írt arról, hogy Kiss Sándor és csoportja az ellenállási mozgalomban 1944. október 20-30. között terveket készített elő merész mentőakciók végrehajtására is. Nyikos közli: „Igazolhatom a megbeszélések komolyságát, mert három napig én is részt vettem bennük. Kiss Sándor, Horváth János letartóztatása lehetetlenné tette a tervek kivitelét. Valószínűleg ez volt az oka, amiért Kiss Sándor tartózkodott attól, hogy leírja a terveket *A magyar demokráciáért* (1984) című könyvében. Kiss Sándor ellenállás-mozgalmi csoportjának életmentő terveire vonatkozóan azt is hozzá kell tennem, hogy 1944. október húszas napjaiban tartott megbeszéléseiken részt vett több, Kiss Sándorék rejtegette üldözött is. Köztük volt a szegedi Szt. Imre Collégium-i és a Sik Sándor vezette cserkésztsztképző csapatbeli barátom, Stein István is.”²⁴⁷

Mivel a Nemzeti Ellenállás Mozgalma, amelyet a Györffy-kollégisták alkottak, nem tartotta elfogadható tárgyalófélnak a Szabad Élet Diákmozgalom vezetőjét, Fitos Vilmost korábbi nézetei miatt, „ezért az eredményes tárgyalások, a diákellenállás egységének megteremtése érdekében a SZÉD /Szabad Élet Diákmozgalom/ úgy döntött, hogy Kiss Sándor képviselje a tárgyalásokon, amelynek eredményeként még 1944 októberének második felében megalakult a Magyar Diákok Szabadságfrontja.”²⁴⁸

²⁴⁵ Számadás. Röplap. Hely és évszám nélkül. 4.p. Zsinati Levéltár 24.i. II.b/1. Kt.d. 5423

²⁴⁶ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

²⁴⁷ Nyikos Gyula: A magyarság fejlődő arculata. Itt-Ott Magyar Baráti Társaság lapja 1995. 2. szám. 23k.p.

²⁴⁸ Salamon Konrád. Erkölcs és politika. I.m. 21.p.

3.2.4. Magyar Függetlenségi Mozgalom, Magyar Diákok Szabadságfrontja, Szabad Élet Diákmozgalom

A Magyar Függetlenségi Mozgalom és Magyar Diákok Szabadságfrontja rövid ismertetését követően azért írok részletesebben a Szabad Élet Diákmozgalomról, mivel Kiss Sándor ebben fejtette ki ténylegesen magyarságot, nemzetet mentő tevékenységét.

A Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) 1944 áprilisában alakult meg az első olyan földalatti szerveződésként, amely a német megszállókkal és a hazai nemzeti szocialistákkal kívánt szembeszállni. Az ellenállási mozgalom egyik legjobban szervezett, legtevékenyebb csoportja volt. Háttérében a Magyar Közösség állt, vezetői és szervezői többségükben tagjai közül kerültek ki. Vezetője Szent-Iványi Domokos - Teleki Pál egyik bizalmas embere - volt. Az MFM-nek két szervezési és tevékenységi ága volt. A civil ág irányítója a Külügyminisztériumban dolgozó Soos Géza volt /helyettese Bognár István/, a katonai ágot pedig Szent-Miklós István vezérkari őrnagy irányította /helyettese Tóth István vezérkari százados/. Hozzájuk csatlakozott Mikó Zoltán százados is, a Görgey alakulat szervezője és vezetője. „A legelső s egyben legeredményesebb katonai akcióra még júliusban került sor, amikor Koszorús Ferenc vezérkari alezredes páncélosaival körülfárta Budapestet s ezzel megakadályozta, hogy nyilas csendőrtisztek egységeikkel deportálják a főváros zsidóságát.”²⁴⁹

Az MFM ülései nagy részét az SDG Szövetségnél tartották, majd később Mistéth Endre lakásában. Soos Géza volt a mozgalom tényleges irányítója. Neki voltak legbiztosabb kapcsolatai a külügyminisztériummal és Szent-Iványi Domokossal, aki mellett dolgozott. Szent-Iványi Teleki Pál egyik bizalmasa volt, s a miniszterelnök privát politikai irodáját vezette. Az úgynevezett Kiugrási Iroda vezetője, a Magyar Függetlenségi Mozgalom meghatározó alakja volt.

Hitler nyilaskeresztes csatlósainak uralmával szemben hozták létre a Magyar Nemzeti Függetlenségi Mozgalmat. Ennek vezérkarába tartozott Kiss Sándor is.²⁵⁰ Ő volt a vezetője a Szabad Élet Diákmozgalomnak, ami a Magyar Diákok Szabadságfrontja és a Magyar Ifjúság Szabadságfrontja magját képezte. Horváth János - az ellenállási mozgalomban is Kiss Sándor egyik legközvetlenebb munkatársa - hangsúlyozta Kiss Sándorról tartott emlékező beszédében: „Siettetni kívántuk a háborúból kilépést, hogy az ország ne váljék hadszínterré és kevesebb legyen az emberáldozat és anyagi veszteség. Létre hoztuk a nemzeti ellenállás Görgey-zászlóalját. Hetenként megírtuk, kinyomtattuk és terjesztettük 6-8 oldalas újságunkat a Szabad Életet, rölapokat, sőt mások írásait is nyomtattuk.”²⁵¹

A MFM tagjai különösen értékelték azoknak a katonáknak, vezérkari tiszteknek, kulcspozíciót betöltő személyeknek a munkáját, kapcsolatát, akikről azt remélték, hogy jelentős szerepük lesz a kiugrásban. Szent-Miklós István, Tóth István, Mikó Zoltán személyesen is részt vettek

²⁴⁹ Gombos Gyula: Eszmélet. I.m. 364. p.

²⁵⁰ Ezt írja egyik levelében az MFM-ről: „1945 után a Magyar Függetlenségi Mozgalom arra törekedett, hogy a kommunista hatalomátvételt megakadályozva, a magyar demokrácia fejlődését és megmaradását biztosítsa. A régi illegális csoport tagjai részben képviselői lettek a Kisgazdapártnak, részben fontos állami és társadalmi pozíciókba kerültek. Tevékenységük a politikai és állami élet nyílt porondján folyt, sokszor nagyon kemény harcokban. A csoport baráti közösséget is jelentett és harcuk stratégiáját, taktikáját rendszerint egyik barátunk lakásán időről-időre átbeszéltük.” Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. V. doboz. Levelek 1966-1971. /128-156. lapig./

²⁵¹ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 2.p.

a diákgyűléseken. Nem volt ugyan személyes kapcsolatuk a tábornoki vonalból Dálnoki Veres Lajossal, de a jövő nagy reménységeként számoltak vele a diákok.

Kapcsolatok kiépítésére törekedtek a kiugrás érdekében a budapesti, a nagyvárosok és bányavidékek munkásmozgalmaival. A kiugrás csak a Kommunista és Szocialista Párttal, a Szociáldemokrata Párttal, a legkülönbözőbb ifjúsági szervezetek egybehangolt módon mehetett volna végbe. A Győrffy Kollégiumból Gyenes Antallal és Szűcs Ferencsel vették fel a kapcsolatot. A legszélesebb ifjúsági front, azaz a diák- és munkásifjúság létrehozásán fáradoztak már április óta. A parasztfiatalsággal szervezetlenségük miatt nem számolhattak.²⁵²

A Magyar Diákok Szabadságfrontja (MDSZF) az 1944. október 15-i Szálasi-puccs után hat diák-ellenállási csoportból jött létre. Ennek Végrehajtó Bizottsága tagjai voltak: Kardos László, Zimányi Tibor és Kiss Sándor, aki összekötő szerepet vállalt a Felszabadulási Bizottság katonai csoportja és más ellenállási szervezetek felé is. 1944 őszén időszerűvé vált az ellenállás diákerőinek összefogása, az antifasiszta értelmiség nemzeti frontjának megszervezése. A Magyar Front utasítása nyomán hozták létre a Magyar Diákok Szabadságfrontját a Magyar Ifjúság Szabadságfrontja részeként.²⁵³ Ezt az eseményt 1944. november 7-én kiáltványban tették közzé. Ennek az 'ifjúsági frontnak' a Szabad Élet Diákmozgalom, a Magyar Ifjómunkások Szabadságfrontja és a Magyar Ifjúparasztok Szabadságfront is tagja volt.

Ebben saját szervezetét Kiss Sándor képviselte, majd a héttagú vezetőségének és háromtagú végrehajtó bizottságának is tagja lett. A Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottsága katonai albizottságában szintén Kiss Sándor képviselte a Magyar Diákok Szabadságfrontját. Nagy Jenő ezredes és Soos Géza között is ő tartotta a kapcsolatot. Elvileg a Magyar Diákok Szabadságfrontja csatlakozott a Magyar Fronthoz, később pedig utódjához, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságához. A kutatók megjegyzik, hogy saját csoportja képviselésében személyes ismeretségét kihasználva Kiss Sándor külön is tartotta a kapcsolatot a Magyar Front néhány vezetőjével, elsősorban Tildy Zoltánnal.²⁵⁴ 1944. szeptember és december 12. között az alakuló megbeszélésen kívül négy vezetőségi ülést is tartottak, ahol a

²⁵² Vö. Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

²⁵³ A Magyar Front népen alakult politikai tömörülésben minden antifasiszta erő - a Békepárt, az SZDP, az FKGP, az NPP és a Kettős Kereszt Vérszövetség - is tagja volt. A háborúból való kiugrást és a németekkel való szembefordulást tekintette a Front fő feladatának, a fegyveres harcot a Magyar Front tagjai közül 1944 májusában még csak az illegális kommunisták néhány partizán-csoportja vállalta. A normadiai partraszállást követően /1944. június 6./ egyértelművé vált, hogy nem az angolok, hanem a Szovjetunió csapatai érik el előbb Magyarországot, tehát a szovjetekkel kell tárgyalásokat kezdeni. Erre Horthy a románok háborúból való kiugrása után /1944. augusztus 23./ szánta el magát. De mikor október 15-én felolvasta a rádióban kiáltványát a háborúból való kilépésről - mivel ez a hír a katonai vezetést és a harcoló egységeket is váratlanul érte -, nem nyitották meg a frontot az oroszok előtt. Ezzel szemben a németek gyorsan cselekedtek, az alkalomra régóta váró nyilasokat segítették hatalomra. Horthy kinevezte 1944. október 16-án Szálasi Ferencet miniszterelnöknek, maga pedig lemondott kormányzói méltóságáról. A nyilasok a németek oldalán totális háborúra mozgósítottak.

²⁵⁴ A Szabad Élet Diákmozgalom történetének vázlata. Az eredeti példány helye: Hadtörténeti Intézet és Levéltár partizánanyagában van. Közli: M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. I-m. 211.p.

csoportok tevékenységét értékelték. Az alakuló megbeszélésre a Szilágyi Dezső téri KIE helyiségben került sor.²⁵⁵

A Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD) 1944. április végén azok közreműködésével jött létre, akik a diákegység-mozgalmat az egyetemeken és a vásárhelyi találkozón szervezték. Ezek többek között: Fitos Vilmos, Kristó Nagy István, Nyikos Gyula.²⁵⁶

A SZÉD a Magyar Függetlenségi Mozgalom civil ágának ifjúsági vonala volt. Budapesten a kollégiumok vezetőit vonták be a vezetésbe vagy sejtet szerveztek a kollégiumokban. Hosszas vita eredményeként vette fel a közösség a Szabad Élet Diákmozgalom nevet. Legfőbb céljának azt tartotta: az ország mielőbb lépjen ki a háborúból a diákság szervezetei és mozgalmi támogatásával. Minden ellenállási fronttal kapcsolatba léptek.²⁵⁷

A SZÉD központi sejtjét Fitos Vilmos vezetésével Kiss Sándor, Kristó Nagy István, Majsay Emil, Szávuly Lajos, Takácsy Miklós és Vatai László alkották.²⁵⁸ Ők a SZÉD Budapesten történt megalakításától kezdve keresték és fel is vették a kapcsolatot más ellenállási szervezetekkel és a nemzeti ellenállási mozgalom központi vezetőivel. Kiss Sándor és Vatai László a SZÉD képviselőitében már szeptember elején érintkezésbe lépett a Magyar Front - a demokratikus pártok 1944 májusában alakult antifasiszta szövetsége - vezetőségi tagjaival, Tildy Zoltánnal és Bereczky Alberttel.²⁵⁹

A SZÉD szervezetének 1945-ben közzétett névsorában református identitásúak a mozgalomban többek között: az SDG-ből ismert Mádi Szabó Gábor; Hamza András, a később Amerikába került református lelkész; Nagy Gyula, aki szervezetileg ugyan nem volt a SZÉD tagja, de így kevesebb kockázattal segíthetett az iratbeszerzésekben; Bodolay Géza, a Pápai Református Kollégium diákja, Vitányi Iván, a Sárospataki Református Kollégium diákja.

²⁵⁵ Vö. Denke Gergely: Az SDG kapcsolatai. In: RIEMM 437. A szerző hozzáfűzi: „Itt már akkor - a háborús állapotok miatt - egyházi összejöveleteket nem tartottak, de a helyiség eredetileg egyházi jellege még némi legális fedezéket jelenthetett az ellenállóknak. Megszervezésében Kiss Sándornak, Vatai Lászlónak szintén része lehetett.”

²⁵⁶ Kiss Sándor 1944. április végére teszi a Bokor Péterrel készített interjúban a SZÉD alapítási dátumát. Korom Mihály szerint a mozgalom 1944. májusában keletkezett. Vö. Korom Mihály: A Magyar Frontban részt vett politikai erők és tevékenységük főbb jellemzője. In: Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerk.: M. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 171.p.

²⁵⁷ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

²⁵⁸ „Az illegális szervezkedés alapját megadó szellemi munka éveken át folyt ezekben az egyesületekben, a sejt alapon való szervezkedés 1944. nyarán indult meg, az egész országra kiterjeszkedni szándékozván.” Közli a Szabad Élet Diákmozgalom 1946. februárban kiadott igazoló jelentésében. In: M. Kiss Sándor - Vitányi Iván. A magyar diákok szabadságfrontja. I.m. 64; „A szervezetet az új központi sejt irányította, mely 1944 júliusában Budapesten ült össze. Az összejövetelen a következők vettek részt: Fitos Vilmos, Kiss Sándor, Kristó Nagy István, Majsai Emil, Szávuly Lajos, dr. Takácsy Miklós, dr. Vatai László, a központi sejt és szervezkedés vezetője Fitos Vilmos volt.” In: A Szabad Élet Diákmozgalom /SZÉD/ történetének vázlata. Közli: M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. I.m. 210.p.

²⁵⁹ A Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD) történetének vázlata. RIEMM 210.p; Vö. M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. I.m. 64; 66.p.

A csoport munkájának első fázisában sejtalapon való megszervezésére törekedtek a németellenes, baloldali fővárosi és vidéki, egyetemi és főiskolai hallgatók. Október közepéig Budapesten mintegy 250, vidéken mintegy 100 diákot szerveztek be az illegális munka szabályai szerint. A diákok az egyre általánosabb bevonulási parancsok szabotálása miatt teljesen illegálisba vonultak, majd pedig a szervezet által létrehozott fedőalakulatba, a Görgey-zászlóaljba, majd pedig az Egyetemi Kisegítő Karhatalmi alakulatba (KISKA) tömörültek.²⁶⁰

A KISKA egyetemi zászlóalj volt. Vezetője, Vásárhelyi József megállapodott a Görgey-zászlóalj, mint katonai vonal vezetőségével, hogy a KISKA ifjúsági vezetősége alárendeli magát a katonai vonal utasításainak. A KISKA-ban 250 diákot helyeztek el. 1944 karácsonyán egy Rákoshegy melletti akciójukkal lehetővé tették a Vörös Hadsereg csapatainak a fronton való gyors áttörését.²⁶¹

Az egyetemek kitelepítését és az erdélyi munkatáborok felállítását a kormány azzal indokolta, hogy a közeledő szovjet csapatok ellen erődítményeket, védvonalakat kell építeni. Ezt követően lehetőség nyílt a szervezkedések megkezdésére a munkatáborokban is, hogy a katonák és diákok együttműködése esetén átszakíthatnák a frontot, és az ország nagyobb veszteség nélkül átkerülhetne a másik oldalra. Ezért a munkatáborok vezetőit - lehetőség szerint - az ellenálló diákok közül választották. Ezek a vezetők rendszeresen tájékoztatták Budapesten a diákszervezeteket a munkatáborokról. A hallgatók felfegyverzését azonban nem tudták megoldani.

A sajtócsoport munkáját 1944. október közepéig Vatai László, majd pedig B. Rácz István irányította. A csoport tagjai voltak: Horváth János, Szávuly Lajos és Hamza András.²⁶²

Első kiadványuk Szabad Élet címmel jelent meg. A hat oldal terjedelmű diáklapot 500 példányban sokszorosító berendezésekkel állították elő. Majd különböző, a magyar diáksághoz intézett felhívásokat tettek közzé. „A Szabad Élet című lapnak még két száma jelent meg 1000 és 1500-as példányszámmal. Budapest kiürítése ellen két nyomtatott röpcédulát is készített a sajtócsoport 10000-nél is nagyobb példányszámban. A Sztójay-kormány 1944. április közepére tervezett egyetemi kitelepítései ellen szintén több ezer röpcédula készült.”²⁶³ A röplapok egy részét a posta által kézbesítették, a többit kézből kézbe adták a beszerezett és

²⁶⁰ Vö. Denke Gergely: Az SDG kapcsolata. RIEMM 436.p.

²⁶¹ Vö. A Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD) történetének vázlata. RIEMM 212.p; Benkő Zoltán idézett művében szól arról, hogy tervezték a Görgey-zászlóalj Bimbó úti egységével és a KISKA mintegy 150 emberével együtt a pestvidéki törvényszéken lévő politikai foglyok kiszabadítását, majd a rózsadombi frontszakasz átvételét. Így Buda és a Vár bevételével alig lett volna további esély a főváros további védelmére. In: Benkő Zoltán: Mikó Zoltán és Görgey-zászlóalj. I.m. 291.p.

²⁶² Szabó Sándorné Kulinyi Erzsébet feljegyzése részleteiben is fényt derít a sajtócsoport ellenállásban kifejtett tevékenységére: „1944 májusában Borvető Béla megkért ‘valami kis sürgős és titkos gépelésre’. Édesapám akkor éppen balatonszárszói házacskánkban tartózkodott, így otthon láthatunk munkának. Béla táskagépet, stencilpapírt, stencillakkot hozott.... Részben gépelt, javarészt pedig kézírásos szöveget tettünk át stencilre... A szöveg az Egyetemi Ellenállási Mozgalom propagandaanya volt - éjszaka dolgoztunk és szegedi Kiss Sándor ötször-hatszor is megfordult éjjelente, hogy apródonként elvigye a kész stencilt. Tudomásom szerint az Egyetemi nyomda sokszorosítóján húzták le, Béla elárulta, hogy az előző két kiadványszámot Vatai László SDG-s lelkész barátunk állította össze... Mindketten lebuktak és Vatait a Gestapo kegyetlenül összeverte, félig-meddig belesiketült.” SDG iratok. Zsinati Levéltár 24.i/2.

²⁶³ A Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD) történetének vázlata. I.m. 210k.p.

a szimpatizáns diákok között. A sajtótermékek terjesztését a sajtócsoporthoz tartozók és az akciócsoporthoz tartozók végezték rendszeresen. Iratokat, állásfoglalásokat készítettek és sokszorosítottak. Ezekben elemezték az ország helyzetét. Kifejtették, hogy Magyarország a németek csapdájába került, az egyetlen kiút, ha a magyarság kiugrik a háborúból. A németek vesztesen kerülnek ki a háborúból. A németek utolsó csatlósaként visszavett területeinket újból elveszítjük.

Az iratbeszerző-csoport megfelelő iratokkal - katonai behívó, bevonulási menetrend, stb. - látta el a fenyegetett főiskolai-egyetemi ifjúságot. Ebbe kaptak hathatós segítséget Nagy Gyula református lelkészől. A csoport tagjai a lengyel és francia illegális mozgalommal is kapcsolatban álltak. Kiss Sándor a Magyar Ifjúság című folyóirat szerkesztését is végezte.

A SZÉD tevékenységének egyik legfontosabb dokumentuma az „Igaz szó az igaz magyarokhoz” című röpcédula.²⁶⁴ Számunkra ez azért is fontos, mivel megfogalmazója bizonyosan Kiss Sándor. Az 1944. november végén készített írás politika-történeti szempontból tekinti át a sztálingrádi vereségtől a német megszállás közti időszakra vonatkozó legfontosabb eseményeket 15 pontba tömörítve.

A tények és események rövid magyarázata után a szerző reménységet ébreszt olvasóiban: Akkor van jövője a magyar nemzetnek és népnek, ha tagjai hűségesek maradnak a hazához. A 15. pont így kezdődik: „A kilátástalanságnak, kétségbeesésnek, sötét szándékoknak és a nemzet végleges és teljes pusztulásának e határmezsgyéjén hallgasd meg kiáltó, buzdító és bizakodó szavunk, magyar testvér!... Ez a föld, ahol születted, ez a föld az, ahol felnőtted, magyarnak nevelkedted és ez a föld az, amely neked, nekem és mindnyájunknak Magyarországot jelenti! Ez a föld az, amelyiken élni, és ha kell, meghalnunk kell! Ezt a földet magyar ember élve nem hagyhatja el!... Maradj itt! Akadályozd meg a további pusztítást!”²⁶⁵

Parlamenti interpellációjában 1946-ban a Független Kisgazdapárt képviselőjeként Kiss Sándor elmondta, hogy nem csupán létszáma volt számottevő a SZÉD-nek, de tevékenységének erkölcsi súlya is. Majd kifejtette, hogy „a Szabad Élet Diákmozgalomnak oroszlánrésze volt az értelmiségi ifjúsági ellenállás megszervezésében. Tagjai emberileg jól vizsgáztak, vállalták a magyar függetlenség gondolatát, akár életük kockáztatása árán is... A SZÉD erejéhez képest mindent megtett annak érdekében, hogy a magyar nép a felszabadulás útjára lépjen. A diák-ellenállási mozgalom aktívan 1944. március 19. után indult és annak legszámasabb csoportja a Szabad Élet Diákmozgalom volt. Az áprilisi mozgólódások során a magyar néphez intézendő kiáltvány illegális nyomtatóit a Gestapo elfogta, s a magyar diákságot a székelyföldi munkatáborokba hurcolták.”²⁶⁶ A letartóztatásokra 1944 májusában került sor.

3.2.5. A Görgey-zászlóalj

1944. október 15-én a németek SS különítményesei elrabolták ifj. Horthy Miklóst. Másnap Horthy lemondott Szálasi javára, aki miniszterelnökként és ‘nemzetvezetőként’ új kormányt alakított. Elrendelte a 12-70 éves férfitlakosság mozgósítását, és november 14-én megállapodás történt a német kormányval a magyar javak kiszállításáról. Fegyveres csoportok alakultak

²⁶⁴ Teljes terjedelmében közli: M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. I.m.: 180-191.p.

²⁶⁵ Igaz szó az igaz magyarokhoz. Illegális sajtótermék. 1944. december. In: M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. I.m. 188k.p.

²⁶⁶ Vö. Denke Gergely: Az SDG kapcsolata. RIEMM 439k.

- pl. Marót-, Szír-, Gidófalvy-féle csoportok -, és több vidéki városban - pl. Miskolc, Pécs, Salgótarján - ellenállási fegyveres akciók is voltak.

A Görgey-zászlóalj szervezése terve Mikó Zoltán vezérkari századostól származott. Mikó eljutott a Tér és Forma Horánszky utcai szerkesztőségébe, melynek gyakori vendégei voltak Somogyi Miklós, Vitányi Iván, Kiss Sándor is. Mészáros István javasolta, hogy Kiss Sándor és társai segítségével be lehetne építeni az antifasiszta fiatalokat legális alakulatba.²⁶⁷ A Görgey-zászlóalj a Magyar Diákok Szabadságfrontjának egyik fegyveres alakulata volt, amely hivatalosan az oroszok elleni partizánharcra készülő Prónay-különítmény egyik részeként szerepelt, de valójában Mikó Zoltán alá rendelték. A Magyar Front adott utasítást az MDSZF-nek az alakulat megszervezésére. „Létrehozásában döntő szerepe volt... Kiss Sándornak, a Parasztszövetség későbbi vezetőjének és kispapja képviselőnek. A Görgey-zászlóalj a Tér és Forma szerkesztőségében Kiss Sándor és Mikó Zoltán között létrejött személyes kapcsolat eredményeként alakult meg 1944. október végén.”²⁶⁸ A zászlóalj létrehozásával kapcsolatban mondta Kiss Sándor: „Mikó Zoltánnal az MFM-ben álltam kapcsolatban. Egy hosszú éjjeli tárgyalás után, valamikor október végén ő jött elő a Görgey-zászlóalj szervezése és a diákoknak a KISKA-ba való bevonulása, és ott egységeknek a kiképzése tervével.”²⁶⁹

Mikó azt javasolta, hogy külön zászlóaljat szervezzenek az ellenállásban részt vevő diákságnak. A név is - Görgey-zászlóalj -, hosszas latolgatás után akkor született meg. Kivitelezhetőnek tűnt a diákkollégiumokból beküldeni embereket a KISKA-ba, illetve közvetlenül a Görgey-zászlóaljba. Mikó Zoltán azt kérte a SZÉD vezetőitől, hogy minél több embert küldjenek a zászlóaljba. A diákvezetők határozatot hoztak, hogy mindenki minden kapcsolatát igénybe veszi, és akit lehet, aki megbízható, azt küldje be a Görgey-zászlóaljba.

Mikó azt ígérte, hogy megkeresi azokat az alakulatokat, ahol a ‘front védelmét’ nagyobb szakaszon a Görgey-zászlóalj emberei vehetik át. S miután a Pest körüli gyűrűben minden alakulathoz biztosítják, hogy ellenállók kerüljenek, egy megadott jelre felszakad a front. Közben bizonyos egységek a hidakat biztosítják, hogy gyorsan áthaladjon ezeken a front. S reménység szerint ez olyan felfokozott mértékben történik, hogy a front meg sem áll a határig.

A zászlóalj megszervezésében Horváth János is részt vett. Kijelentette: „jól emlékszem az első megbeszélésekre, ahol kialakult egy olyan önkéntes zászlóalj alakításának a gondolata, amelynek hivatalos célja Budapest védelme a szovjet támadás ellen, a valódi azonban az, hogy megakadályozzák a katonák harcbevételét. A terv szerint több száz embert kellett egy katonai egységbe összefogni, hogy aztán a Budapesthez közeledő Vörös Hadsereggel kapcsolatot keresve, azzal együttműködve, a lehető legkisebbre csökkentsék az emberi életek és a város pusztulását. Mikó Zoltán és Tóth István vezérkari századosok titokban támogatták a tervet és Bodor Vilmos főhadnagyot nevezték ki hadtáptisztá. A parancsnokságot három jó barát -

²⁶⁷ Vö. M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. I.m. 120.p.

²⁶⁸ Benkő Zoltán: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In: Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerkesztette M. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 289k.p; Vö. Nazarov: Jelentés a „Szabad Élet” Diákmozgalom katonai csoportjának működéséről. Nagyborzsöny, 1944. XII. 28. In: Szabad Élet Diákmozgalom igazolási kérelme 1946. február 14-én. Eredeti példány: Hadtörténeti Intézet és Levéltár partizánanyagában. Közli M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. I.m. 215-218.p.

²⁶⁹ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

Csohány Endre, Nagy Károly és Drozdy Károly - gyakorolta. Egy sor más beosztásba a Szabad Élet Diákmozgalom által ajánlott személyek kerültek.”²⁷⁰

A Felszabadító Bizottság vezérkarának - Kiss János és Bajcsy-Zsilinszky Endre - 1944. november 22.-én történt lefoglalása után a katonai ellenállás két még szabadlábban lévő vezetője - Mikó Zoltán és Bondor Vilmos - vette át örökségüket.

Mikó Zoltán vezérkari repülőszázados 1944-ben a Magyar Függetlenségi Mozgalom katonai részlegének egyik vezetője volt. Főhadiszállása a Bimbó utca 52-ben, a volt Argentín követ-ségen volt. Tagja a Magyar Közösségnek. Bajtársaival megpróbálta megmenteni Budapestet és lakosságát a nyilas terror borzalmaitól. Üldözött zsidóknak és lengyeleknek, művészeknek, íróknak, politikusoknak adott menlevelet. Raul Wallenberg munkáját is segítette. Szovjet-unióba hurcolták és 1945. augusztus 15-én Odesszában végezték ki.

Bondor Vilmos főhadnagy lett Mikó Zoltán helyettese. Végigharcolta a háborút a szovjet fronton, helytállásáért többször kitüntették. Tapasztalatai nyomán jutott arra az elhatározásra, hogy hazáját minden áron ki kell vonni a háborúvesztés pusztításai és következményei alól.

A Görgey alakulat szervezése népfrontos alapon történt. Mikó Zoltán javaslatára Csohány Endre tartalékos hadnagy kapta feladatként, hogy vegye át zászlóalj irányítását. A SZÉD vezetősége kívánságának megfelelően az egyik helyettes-parancsnok Nagy Károly tartalékos tiszt, a másik pedig Kelemen Béla zászlós lett. A megbízást Mikó Zoltán közölte ki. A zászlóalj „belső politikai irányítója és szervezője Bodolay Géza bölcsészhallgató volt, az adminisztrációt Székács Zoltán képzőművészeti főiskolai hallgató vezette. A tisztikart alkották a parancsnokon kívül Kelemen Béla és Nagy Károly zászlósok. A század vezetői állandó kapcsolatban voltak a katonai csoport vezetőjén keresztül a Sz.É.D. vezetőségével és így a Magyar Fronttal, s azok utasításait következetesen végrehajtották.”²⁷¹ Az alakulat keretében öt szakaszt szerveztek. December elejére már körülbelül 180 tagja volt a Görgey-zászlóaljnak. A fiatalokat felfegyverezték, a többség régi típusú francia Lebel-puskát kapott, a többiek modern Mauser és Mannlicher-rendszerű revolvert kaptak. Ellátták őket kézi gránáttal és géppisztolyokkal is. December elejéig a Szentkirály utcában állomásozott az alakulat, felsőbb utasításra aztán az Üllői útra, a Horthy Kollégiumba költöztek.

A Görgey alakulat funkciója az volt, hogy a már illegalitásban működő ellenállókat, diákokat és értelmiségieket és a katonai behívásokat megtagadó fiatalokat szervezett egységbe gyűjtse. Az alakulatba csak a jelszóval küldötteket vették fel, ha valaki más módon jelentkezett, akkor a Kaplony utcába küldték, ahol valóban jobboldali zászlóaljba került.

Sokan kerültek a Görgey-zászlóaljba a Hársfa utcai kollégiumból - Kiss Sándor prefektusuk közbenjárására -, a Felvidéki Diákotthonból, amelynek a vezetője Füzesi István volt, és a Teleki Pál Diákotthonból is. Ahol a SZÉD emberei voltak a vezetők, onnan küldték be a diákokat a Görgey-zászlóaljba. Az egység feltöltéséhez megbízható diákok és ifjúságmozgalmak érkeztek a Kaláka-mozgalomból és a Tutaj utcai inasszállóból is. Horváth Jánosék tucatjával adták ki a hivatalos SAS-behívókat. Így oszlatták el ideig-óráig a nyilasok gyanúját. Olyan színben tüntették fel a zászlóaljat, mintha szélsőjobboldali elemek gyűjtőhelye volna, amit a baloldali ellenállási mozgalom támad. „Miközben Kiss Sándor Mikó Zoltánnal a Görgey-

²⁷⁰ Horváth János: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalomról. Történelmi Szemle 1986. 3-4. sz. 442.p.

²⁷¹ Nazarov: Jelentés a „Szabad Élet” Diákmozgalom katonai csoportjának működéséről. In: M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. 215k.p.

zászlóalj megerősítésén dolgozott, azt tervezte, hogy kimennek a frontra, erősítve annak megnyitását, ugyanakkor a fővárosban is tartanak annyi fegyverest, hogy azok megakadályozhassák a Duna hídjainak felrobbantását.”²⁷²

November közepén már arra törekedtek a diákfront vezetői, hogy elegendő létszámú diákság maradjon a diákotthonokban a védelmére. E reménytelen vállalkozásra számos tervet és variációt készítettek. Mikó sokszor tárgyalt Somogyi Miklóssal is, hogy biztosítsanak embereket erre a feladatra.

A zászlóaljba menekült néhány munkaszolgálatos is, akiket november végén egy nyilas razzia során elfogtak és kivégezték őket. Ez az eset ráterelte a gyanút a nyilas Nemzeti Számonkérő Szervezetre és a Gestapóra is a Görgey-zászlóaljra. Öt főből álló nyilas különítmény szállt ki az eset kivizsgálására. Ekkor került sor félrevezetésül egy gyanúelhárító akcióra.

Színlelt támadást szerveztek saját őrszobájuk ellen. Három diák - Zimányi Tibor, Derecskey Károly és Bodolay Géza - kézigrántót dobott az épület bejárata elé, így színlelve a zászlóalj kommunista ellenességét. A Szabad Élet következő száma közölte, hogy ez volt az első támadás a Szálasi-párti Görgey-zászlóalj ellen. A nyilasok lanyhuló figyelméből lehetett arra következtetni, hogy a megtévesztés eredménnyel járt.

Mindez azonban nem sokáig használt, mivel december 6-ra beidézték a Gestapóra a zászlóalj tisztjeit. Természetesen kerültek be a zászlóaljba olyan emberek is - a Prónay-különítmény is ott volt -, akik a nyilasok és jobboldaliak kémei voltak, gyanút fogtak a Görgey-zászlóaljra. Az alakulat megmentése érdekében ezért december 5-én Mikó Zoltán parancsára a Görgey-zászlóalj 22 tagja a Bimbó u. 51. alatti fegyverraktár őrzését látta el, 140 főt pedig útnak indítottak a Börzsönybe, hogy Vámosmikolán foglaljanak védőállást és teljesítsék azt a parancsot, amit eredetileg Budapesten kellett volna teljesíteni. A Börzsönyben december végéig biztonságban működtek együtt a szovjetparancsnoksággal és tájékoztatták őket a németek terveiről és csapatmozgásairól. 1944. december 28-án érdemeik elismeréseként igazoló papírokat kaptak a velük szemben álló oroszfront parancsnokától, Nazarov őrnagytól.

A Görgey-zászlóalj tevékenysége nem merült ki katonai akciókban. Bár több hőstettet hajtott végre, azt a feladatot, amelyre szerveződött - fegyveres felkelés a fasiszták ellen - csak részben tudta végrehajtani. A fegyveres akciók mellett vállalták az ellenálló magyar írók és a szellemi élet elitje megmentését is. „Meggyőződésük volt, hogy az írókra nagy feladat vár majd az újjáépítésben, a megkezdett reformok, a közgondolkodás kialakításában. Ez volt a legsikeresebb akciónk!”²⁷³

3.2.6. Fegyveres ellenállás

A terror növekedésével egyre inkább szükségessé vált olyan csoportok létrehozása és működtetése is, amelyek akciókat tudnak végrehajtani a rendszer ellen. Az „akciós csoport” munkája kezdetben a fegyveres cselekményekre való felkészülésből állt, pl. robbanóanyag és fegyvergyűjtés, fegyverrejtegetés. De aztán robbantást hajtottak végre a Műegyetem aulája ellen, aztán kézigrántós akcióban támadtak a Szentkirályi utcai Prónay központ ellen, és

²⁷² Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 21.p.

²⁷³ Benkő Zoltán: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. I.m. 69.p. A Magyar Királyi Fővezérség pecsétjével és Mikó aláírásával kapott katonai mentesítést jelentő igazolást többek között: Cseres Tibor, Darvas József, Illyés Gyula, Kovács Imre, Sinka István, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Szabó Pál, Tersánszky Józsi Jenő, Veres Péter is.

német járműveket, tankokat rongáltak. Az akciós csoport közös volt a Zimányi Tibor vezette Demokrata Diákfront akciós csoportjával.²⁷⁴ Fiam István, Veres P. Károly is egy-egy akciócsoportot vezetett. Feladatuk volt a németek pszichológia megtörése, pl. tankok felrobbantása éjjelente, idegesítésük, helyzetük bizonytalanná tétele, hogy tudják: ellenállókka és néppel állnak szemben.

Az SDG-s Muharay Elemér tanár - miközben népi játékok, színdarabok tanításával foglalkozott a Kabay Márton Körben - nem csupán a színjátszás mesterségét oltotta növendékeibe, hanem nagy hatással volt társadalmi és politikai tudatuk fejlődésére is. Ennek következményeként 1944. március 19-e után Muharay Elemér köre tagjaiból fegyveres csoport alakult. Ez később szoros kapcsolatban állt a Vatai László, Kiss Sándor által vezetett Szabad Élet Diákmozgalom tagjaival.

A szervezőmunkák mellett Kiss Sándor részt vett a fegyverek beszerzésében és azok egyes csoportokhoz való eljuttatásában is. „Balogh Lajosnak a Magyar Község ellenállásban részt vett tagjának emlékezete szerint félelem nélkül hajtotta végre veszélyes feladatát, úgy rejtve el a fegyvereket nagykabátja alá, mintha csupán esernyőt vett volna át.”²⁷⁵

Havas Gábor Kiss Sándor unokatestvérétől hallotta, mert akkoriban náluk lakott a Nemzeti Bank tulajdonát képező altiszti szolgálati lakásukban, hogy „Sándor reggelként aktatáskájában tojásgránátokkal lopakodott ki az utcára, hogy náci tankokat robbantson.”²⁷⁶

Kiss Sándort hitvalló, református keresztyén hite, gerinces magatartása, a minőség iránti feltétlen elkötelezettsége és demokratizmusa vitte 1944 őszén Bajcsy-Zsilinszky fiatal ellenállói közé. Végigjárta ennek az útnak az élet és halál peremén vezető stációit a Görgey-zászlóalj tagjaival. Szóval és tettel törekedett a diák-ellenállási mozgalom élén Budapest bombázása, hidjai felrobbantása és kiürítése megakadályozásán. Természetesen nem kerülhette el ő sem a nyilaskeresztyén Számonkérő Szék kegyetlen bosszúját.

3.3. A nyilasok és a Gestapo fogságában

Kiss Sándort az ország sorsa készítette az ellenállási mozgalomba. Ennek a következményeként került a nyilas Nemzeti Számonkérő Szék és a Gestapo fogságába. Felfigyeltek rá a nyilas diktatúra besúgói, és előbb a fasizmus, később a kommunizmus börtöneibe zárták. Budapest bombázása mentette meg a kivégzéstől.

Decemberben a nyilas elhárítás a diákellenállás nyomára bukkant. Egy akciónál robbanószerek keresése közben Fiam István olyan személlyel került kapcsolatba, aki a Nemzeti Számonkérő Szék kémje volt. Befurakodott az egyik ifjúsági csoportba s megtudta a beépült kém a diákmozgalom két titkos találkozóhelye - a Széchenyi Szövetség és a MEFHOSZ központja címét. Fiam Istvánt december 13-án lebuktatták és kínzásokkal kiverték belőle a következő találkozó helyét és időpontját. Ez a Széchenyi Szövetségben a Kecskeméti utca 6. sz. alatt volt.

²⁷⁴ Vö. A Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD) történetének vázlata. I.m. 213.p.

²⁷⁵ Kelemen Sándor Bokor Bajostól hallott közlését vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 21.p.

²⁷⁶ Havas Gábor: Hinni és cselekedni. I.m. 4.p.

Kiss Sándor mondta a január 13-án tartott értekezletről: „Fitos Vilmos, Nyeste Zoltán, Rácz István, Jónás Pali volt jelen. Nekem az volt a véleményem - belső vezetés vagy sejtés alapján -, hogy nekünk ezen a helyen nem szabad többé összejönnünk. S Vilmos erőltette teljes jóhiszeműséggel, hogy még egyszer, holnap még fontos, hogy megtárgyaljunk valamit. Kierőltette, hogy ott jöjjünk össze.”²⁷⁷

3.3.1. Letartóztatása

1944 október közepén fogta el Vatai Lászlót a politikai rendőrség. Ő mondta el, hogy csak másodperceken múlt a lakásból vele együtt távozó Kiss Sándor megmenekülése. Míg az igazoltató rendőrök Vataival foglalkoztak, addig Kiss Sándor ki tudott lépni a kapun és eltűnt keresői szeme elől.

Kiss Sándor december 14-én a Diákok Házából a Károlyi tér érintésével illegális találkozóra ment a Széchenyi Szövetség Kecskeméti utca 6. sz. alatti I. emeleti helyiségébe.²⁷⁸ Így beszélt erről: „Fölmentem, égett a villany, gondoltam, valaki már megérkezett. Kopogtam, abban a pillanatban kiszakadt az ajtó és lerántottak a földre a Nemzeti Számonkérő Szék nyomozói. Rögtön elvették a revolveremet, amit mindig magamnál tartottam, nem is tudtam volna használni. Rám vetették magukat és bezárták az ajtót. Fiam István ott volt már bent, sőt akkor már Jónás Pali is. Én érkeztem harmadiknak. Harmadiknak buktam le a diákfrontból. Szólt a telefon és Fiam Istvánt diktálták oda, hogy vegye föl. Persze én is elkövettem azt a hibát, hogy nem telefonáltam előzőleg, hogy hátha van ottan valaki. De olyan korán mentem, hogy azt gondoltam, hogy még nem lesz ott senki. Természetesen Fiamot azelőtt verték és megparancsolták, hogy mit mondjon és ott állt mellette a Nemzeti Számonkérő nyomozó. A telefon túlsó vonalán Fitos Vilmos volt. De ő a válaszokból - Fiam István nagyon ügyesen válaszolt - észrevette, hogy baj van. Nem mondhatott semmit, sőt mondta, hogy itt vagyunk és gyere, de azt olyan módon mondta, amiből nem lehetett mást gondolni, mint hogy gyorsan, ahogy lehet, illanj el.”²⁷⁹

Zimányi Tibor lebukása úgy történt, hogy miközben felhívta a Széchenyi Szövetség irodáját, nem vette észre, hogy törbe csalják. Felfedezték, hogy melyik telefonfülkéből telefonál, odamentek és elfogták. December 14-én este négyen buktak le a diák-ellenállási mozgalom tagjaiból.

3.3.2. Börtönök - kínvallatások

Előbb a Margit körúti hírhedt katonai fegyházba zárták be őket. Ennek a fogháznak az udvarán végezték ki december 9-én Kiss János altábornagyot, Nagy Jenő vezérkari ezredest és Tartsay Vilmos vezérkari századost, akik a Magyar Front vezérkara tagjai voltak. December 12-én kiürítették a fogházat és a foglyokat - Bajcsy Zsilinszky Endrét és Kállay Miklóst is - Sopronkőhidára szállították. December 14-én Kiss Sándor és társai voltak az elsők a cellákban, amiket aztán gyorsan feltöltöttek.

²⁷⁷ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

²⁷⁸ Virágh Ferenc: A Kisgazdapárt rövid története. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének Kiadványa. 17. szám. Kisgazda Kiskönyvek. Bp., 1996. 41.p.

²⁷⁹ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

A Margit-körúti fogházba december 14-től 16-ig a legvegyesebb elemeket gyűjtötték össze. Ide hozták a svéd követség magyar alkalmazottait, szökött munkaszolgálatosokat, katonákat, politikai foglyokat, az ellenállási szervezetek tagjait, olyan lengyeleket, akik szintén részt vettek az ellenállásban. A diák-ellenállási mozgalom tagjait különböző cellákba zárták. Akiket elfogtak, azokat rendszeresen verték és kivítették őket találkozóra. Kiss Sándort egyszer sem vitték ki találkozóra, mert nem volt hajlandó semmit sem mondani. December 14. és 16. között a diák-ellenállási mozgalom 12 tagját fogta el a Szálasi-kormány politikai rendőrsége.

Mivel hetek óta tartott Budapest ostroma, a nyilasok kénytelenek voltak foglyaikat állandóan más és más börtönbe szállítani. A Margit körúton december 24-én hallották a fővárost ostromlók első lövéseit. Már várták a támadás megindítását. Itt tudták meg B. Rácz Istvántól, hogy másnapra ki van tűzve a kivégzésük. Horváth János emlékezetében elevenen megmaradt ennek a karácsonynak az emléke. „1944. december 24-én délután jött B. Rácz Pista, aki akkor házimunkás volt. Úgy látszik, őt valahogyan nem kínozták meg, mert engedték, hogy házimunkás legyen. Mondta, hogy nyolc halálos ítélet lesz. Abból négynek megkegyelmeznek, akinek nem kegyelmeznek meg, az Kiss Sándor, Zimányi Tibor, Horváth János és Jónás Pali. Tehát ki volt tűzve másnap reggelre a kivégzés.”²⁸⁰ Isten kegyelme mentette meg őket a haláltól.

December 25-én riadó után a Nemzeti Számonkérő Szék géppisztolyos csendőrörei fegyveres őrök között teherautón átvitték a foglyokat a Fő utcai börtönbe, ahol január 2-ig tartózkodtak. Folyton kihallgatásokra cipelték őket, de a kínzásokat már abbahagyták. A Kiss Sándorhoz tartozó csoportot együvé zárták be. Naponta közölték velük, hogy másnap lesz a tárgyalás és a csoport tagjai kivégzése. Ostromállapot volt, nem kaptak elegendő ételmet, a belővések rendszeresek voltak. A megaláztatás, szenvedés és nélkülözés is hozzájárult ahhoz, hogy a foglyok a cellákban jó barátokká lettek.

A letartóztatottak közül január 2-án elvitték a zsidó munkaszolgálatosokat. Kiss Sándorék hetekkel később tudták meg, hogy egy akció során kiszabadultak. Egy zsidó származású, nagyhangú SS orvos-örtnagy hamis paranccsal szabadította ki őket. Bizonyosan likvidáló paranccsal szállította el a zsidókat, de Pesten mindenkit szabadon engedett.

Január 2-án átszállították Kissék csoportját az Országház pincéjébe. Élelmezés szempontjából ez a hely volt a legborzalmasabb. Hat napig csak vizet kaptak, a hatodik napon egy-egy főtt krumplit adtak mindenkinek.²⁸¹ Itt találkozott csoportjuk Kudar Lajos és Nyerges Pál csoportjával s azokkal, akik korábban a kabinet-irodában dolgoztak, meg a francia követség volt alkalmazottaival. Ebben a pincében tartották fogva gróf Eszterházi Móricot, aki valamilyen ellenállási csoporthoz tartozott, Kabók Lajos szociáldemokrata képviselőt, Esztergályos és Karácsony Sándor vasas szakszervezeti vezetőket is.

Később teherautóval Budára vitték a csoportot azzal a szándékkal, hogy átadják foglyaikat a Gestapónak. De mivel a Lánchíd állandó aknatűz alatt állt, a foglyokat arra kényszerítették, hogy maguk menjenek át a hídon. Ők életüket mentve rohantak, de egy aknabecsapódás ott ölt meg két vagy három embert a francia követség volt dolgozói közül.

²⁸⁰ Pótor Imre: Interjú dr. Horváth Jánossal Kiss Sándorról. I.m. 17.p.

²⁸¹ „Hideg cementen ültek egész éjjel, még a WC-re sem engedték ki őket.” Kiss Sándorné közlése. Washington, 2002. október 25.

A budai oldalon egy másik teherautón elvitték őket Budára, a régi Országházba. Rettenetes hideg napokat, éjszakákat éltek át az épület pincéjében mintegy 60-70-en. Kudar Lajost, Nyerges Pált, a francia követség embereit az országház udvarán végezték ki.

Innen a Vérmező felé szállították Kiss Sándorékát. A Bethlen udvarnál bombatámadást kaptak. Ahogy szorult az ostromgyűrű, kihasználva a zűrzavart, a fogolyszállítások alatti bombázásokat és az őrség gyengeségét, többen megmenekültek. A bombázás miatt az őrség nem mert közbelépni. Bár veszélyes volt, mégis lehetőséget kínált a szökésre az is, hogy nyilas pártszolgálatosok bőven fogyasztottak alkoholt. Ekkor sikerült Zimányi Tibornak és hét társának megszökni. Menekülésüket a teherautóról Kiss Sándor segítette és irányította. Sajnos Horváth János komoly reumatikus bántalmakkal küszködött, ezért nem tudott elmenekülni. Kiss Sándor pedig még korábban elhatározta, hogy csak akkor szökik meg, ha utolsó lesz a csoportból. Ez később így is történt.

Aztán átvitték a foglyokat a Nemzeti Bank udvarára és átadták őket a Szent István körút 2. sz. alatt működő nyilasház embereinek. Sarlósnak hívták az V. kerületi nyilaskeresztes párt vezetőjét, aki részegen egyik esős estén zsidó származású embereket keresett közöttük. Zsidókat ugyan nem talált, de akkor ragadták ki a foglyok közül Kabók Lajost, akit kihallgatásain szörnyen megkínáltak. Ott szűnt meg a kapcsolata a diák-ellenállási csoport tagjainak Esztergályossal és Karácsony Sándorral is. Kiss Sándor mondja ezekről a félelmetes napokról: „Engemet egyszer egy részeg nyilas szintén vitt - és tudtuk, mit jelent az, ha a pincéből kiragadnak és visznek föl, jöllehet akkor természetesen nem tudtunk Duna-partról, csak később - de hát kivégzés, likvidálás bármelyik pillanatban, azt tudtuk. Megmagyarázhatatlan, már fölvitt a lépcsőn és megint azt kérdezi, hogy ‘zsidó vagy?’ Mondom, hogy nem. Belém rúgott és vissza, a szenespincébe beledobott. Miért? Ezt nem lehet megmagyarázni. Az ilyen pokoli helyzetekben mindig van ilyen. Talán így menekültünk meg.”²⁸²

A Nemzeti Bank pincéjéből átvitték őket a Városháza udvarára. Az aluljáróban tartották az egész csoportot. Itt találkoztak először orosz hadifoglyokkal. Kristó Nagy István akkorra lelkileg nem bírta tovább a meghurcoltatásokat és elhatározta, hogy beveszi a magánál tartott ciánt. Nem kis rábeszélés után adta oda Kiss Sándornak, aki megsemmisítette.

Aztán az Andrássy út 60. pincéjébe vitték át az egész csoportot. A nyilas ház még működött. Rengeteg embert zsúfoltak össze, akik tájékoztatták Kisséket a civil élet eseményeiről és a szabadulás lehetőségeiről is. Megállapították, hogy a legtöbbször részeg nyilasok bevetésre visznek elfogott katonaszökevényeket. Ekkor merült fel a már 4 főre csökkent csoportban a szökés realizálhatóságának reménysége. Elhatározták, hogy bevetésre jelentkeznek.

Végül a Skót Misszió alagsori tornatermébe vitték a csoportot. Mivel napok óta nem ettek, szörnyen éhesek voltak és kimerültek. Kiss Sándor egyházi kapcsolatai révén korábbról már ismerte a Skót Misszió épületét. A nagy zűrzavarban eljutott a misszió konyhájába, ahol társait meleg leveshez segítette. A következő reggel ismét a konyha felé indult, mikor Nagybaconi Nagy Lajos református lelkésszel találkozott. Tovább haladva meglátta, hogy a közelben Gombos Gyula merít vizet egy csordogáló vízcsapnál. Ő szervezte meg aztán a diák-ellenállási csoport mind a négy tagjának szökését.

A börtönökben a kínvallatások éjjel-nappal folytak. Természetesen nem bírta mindenki a borzalmas kínzásokat: a villanyozástól kezdődően az égetett tű szurkálásáig és a talpverésig. Talpainkon a botozás következtében két centiméter vastag alvadt vérréteg is keletkezett.

²⁸² Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

Legfélelmetesebb mégis a villanyozás volt. A kínzások olyan mértéket is elértek, hogy sokan inkább választották volna a halált, a kivégzést is megszabadulásnak tartották volna.

Társaitól is jobban megkínózták Kiss Sándort. ‘Tanár úr’-nak szólították a nyomozók, s mint vezetőnek, nagyobb felelősséget is tulajdonítottak neki. A nyilas nyomozók a ‘Tebenned bízunk’-ot énekeltek vele, s míg verték a testét, mezítelen lábbal parázson táncoltatták. Vallatásairól, kínzásairól írta: „Nekem megvan az a természetem, hogy egyszerűen nem beszélek semmit sem és megnémulok, ha arról van szó. Jóllehet mindenki tudta, hogy én vezető voltam. Engemet naponta több ízben vertek. S éppen azok, akik láttak már a kiszabadulás után, január 13-án is, legalább két centis volt az alvadt vérréteg a talpamon. Már teljesen megkeményedett akkor.”²⁸³ Összetört állapotban szembesítették Zimányi Tiborral, feltéve a kérdést: mondja meg tanár úr, érdemes-e tagadni? Mindent el kell mondani - válaszolta Kiss Sándor -, de közben rákacsintott Zimányira.

Borzalmas emlékeit így idézte Kiss Sándor amerikai diákok előtt tartott előadásában: „1944. december 14-én elfogtak és megindult a napi többórás kínvallatás. Nem akarom ennek a részleteit elmondani, mert volt benne mindenfajta rafinált eszköz. Az egyik legszörnyűbb a villanyozás, melybe voltak, akik beleőrültek. Valamivel jobb volt a talpaknak és kezeknek gumibottal való verése, aminek nyomán lábaink kezeink négy-ötszöröseire dagadtak. Még megmenekülésem után is a kőkeményre alvadt vér a talpaimon vastagabb volt, mint egy incs. A tűzparázson járás és a körmök alatti tüzes tű szurkálása sem tartozott a kellemes kínzások közé. Ezen felül jó néhányszor közölték, hogy holnap reggel kivégeznek és síralomházba zárnak.”²⁸⁴

A Davidson College-ben tartott előadásában fejtette ki Kiss Sándor: „heteken keresztül kínoztak éjjel-nappal, nem volt emberi formám, ha részletesen beszélnél róla, sokan közöletnek nem hinnék el, hogy ilyen lehetséges. Nemcsak engem, de százakat, ezreket. A kivégzéstől csak csoda, az Isten akarata mentett meg.”²⁸⁵

3.3.3. Hite, imádsága kínzóíért

„Élek pedig többé nem én, hanem él bennem Krisztus...”

Kegyetlen kínzásai során Istentől kapott kegyelmet fájdalmai elviseléséhez. Diák-társai és a többi fogoly is erőre kapott ennek nyomán. Sem árulásra, sem hite megtagadására nem tudták kényszeríteni. Hogy megalázzák, testileg-lelkileg összetörjék, gúnnyal és kárörömmel zsoltárt

²⁸³ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.; Horváth János mondta kínvallatásairól: „Még a folytak kínzások, és emlékszem, hogy többször vödörrel hoztak életre, vedér vízzel. Sándornál, ha lehetett, még kegyetlenebb volt. És érdekes, hogy a gondviselés hogy teremt, produkál párhuzamokat. Sándortól később megtudtam, ami ugyanaz, ami velem történt. Inkább hasonló. Őneki verés közben azt mondták, hogy hát imádkozz! S akkor énekelte, hogy ‘Tebenned bízunk eleitől fogva...’ És az a Balassa Bálint, aki zongoraművész volt és jogi doktor, szadista csendőr főhadnagy elvitette. Nos nálam egy hasonló eset volt. Nekem azt mondták, hogy énekelj. Én nem vagyok énekes, én imádkoztam. ‘Mi Atyánk...’ S végig mondtam. És nem fojtották belém. ‘Szenteltessék meg a Te neved, jöjjön el a Te országod.’ És a verők és ő is megállt.” Pótor Imre: Interjú dr. Horváth Jánossal Kiss Sándorról. I.m. 16.p.

²⁸⁴ Kiss Sándor: Beszéd a Mt. Vernon metodista templomban és Meeting House presbiteriánus templomban. I.m. 3.p.

²⁸⁵ Kiss Sándor: Kommunizmus és fasizmus: Akkor és Most. A Magyar Forradalom története és más próbálkozások a szabadságért. Kézirat. 5-6.p. Elhangzott a Davidson Collegében, 1981. május 8-án. R. L. C/243.

énekeltettek vele, miközben véresre verték a talpát. Kínzói nem is sejtették, hogy a legfőbb jóhoz segítik, amikor az ének-imádságban Isten jelenlétebe, segítő oltalmába ajánlhatta magát. Éppen megalázói táplálták és erősítették meg benne az Istenbe hitet azáltal, hogy oda-fordították összetöretettségében ahhoz, akiről ő is vallhatta: „Mindenre van erőm Krisztusban, aki engem megerősít.”

Felesége tisztában volt azzal, hogy férje az ifjúsági ellenállási mozgalom vezetőjeként és a felnőtt ellenállási csoportok közti összekötőként a legtöbbet szenvedte. Villanyozást, parázson járkálást, miközben énekelnie kellett a 90. zsoltárt, a ‘Tebenned bízunk’-ot. Persze ez erőt adott neki. „Veréseket kapott a legérzékenyebb pontján úgy, hogy barátai figyelmeztettek, lehet, hogy neki nem lehet gyermeke soha. Arról szólt az egyháznál tartott beszédében, hogy az életének boldog pillanat volt, amikor már tudott imádkozni a kínzóíért, amikor már azt érezte, hogy egy kicsit úgy szenved, mint Krisztus.”²⁸⁶

Az igazságért, magyarságért, a hazájáért való megaláztatást nem volt könnyű elviselni. De gyermekkorától kezdve hitben élt és erőt kapott, hogy Istenre nézzen, tőle kérjen és fogadjon el segítséget. Ezért nem csüggedt el. Olvasta naponta Isten Igéjét, a börtönben is bent volt a bibliája. Megélte a megkapott kegyelmet.

Persze voltak, akik nem bírták elviselni a kínzásokat és inkább vállaltak mindent. Istennek hála, kevesen voltak. A többiek nem tudták megtörni. Esendőségének Kiss Sándor is tudatában volt. Vállalta, nem tagadta. De keresztyén lelkisége tisztasága, kínzói iránti megbocsátása sugárzik Kiss Sándornak azokból a soraiból, amelyeket megpróbáltatásaira visszagondolva, szenvedései után 35 évvel, a halála előtti évben vetett papírra: „Volt olyan állapot, amikor már élet alig volt bennem, de bábbá nem váltam. Miért? - Ilyen körülmények között, amit nekem és másoknak át kellett élnünk, a lélek különféle állapotokon megy át. Az első a fel-fellobbanó harag és düh a kínzókkal és az ilyenfajta embereket kialakító rendszerrel szemben. De az ilyet felváltja a vallásos ember hite: mindennek van értelme! A test gyötrődik a szenvedések súlya alatt - a lélek az értelmet keresi benne. Az értelem azonban csak az embertelenség esztelenségét tapasztalja. És akkor egyszerre megérzi, hogy ott van benne Krisztus.”²⁸⁷

3.3.4. Megmenekülése

Budapestet állandó ostrom alatt tartották a szovjet csapatok. Harci gépeik szüntelenül bombáztak. A diák-ellenállási csoport vezetője ezt használta fel arra, hogy sorban megmenekítse a mozgalom 12 tagját. Utoljára ő maga menekült meg. Hogy életben maradtak, az csodák sorozata volt.

Nyolcvanhárom Gestapo fogolyból, akiket mint legszigorúbb politikai ellenségeket kezeltek, egy hónap alatt huszonegyen maradtak életben. De csak azért, mert ez volt Isten akarata. Mít tehettek ők, ha egyszer a Mindenható úgy döntött, hogy Kiss Sándor diák-ellenállási csoportjának egy tagja se pusztuljon el a Gestapo börtönében?

Kiss Sándor a Dunába lövés előtt az utolsó percekben menekült meg. Maga vallja: „Az akasztófától vagy tarkólövéstől csak csodába illő kiszabadulás mentett meg éppúgy, mint a diák-ellenállási mozgalom velem együtt lefogott tagjainak az életét is.”²⁸⁸ A tervezett kivégzés

²⁸⁶ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

²⁸⁷ Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista templomban és Meeting House presbiteriánus templomban. I.m. 4.p.

²⁸⁸ Kiss Sándor önéletrajza. 1981. február 6. I.m. 2.p.

reggele előtti éjszakán érte el az ostrom a Széna téri fogházat. Budapest bekerítése után Vatai László is megszökött a börtönből. Százhusz társával zárták be, s ekkorra csupán öten maradtak életben.

Mivel Kiss Sándor három társával szökésük érdekében önkéntes bevetésre jelentkezett, átvitték őket a Vörösmarty utcai Skót Misszió alagsori tornatermébe, ahol már teljes volt a zűrzavar. Színlelték, hogy 'katonaszökevényként' kerültek börtönbe, akikkel akkorra már tele volt Budapest. A Szálasi-kormány utasítása szerint ezért 'felkoncolás' járt, de ezt a határozatot a számos katonaszökevény miatt már nem hajtották végre. A szoruló ostromgyűrű egyre oszlatta a nyilasok német csodafegyverekbe, meg a felmentő seregekbe vetett reménységét. A pártszolgálatosok közül ekkorra már sokan egerutat kerestek.

A nyilasok a körülfogott fővárosban elvesztették a fejüket és a nagy káoszban, 1945 januárjában Gombos Gyula segítségével csodával határos módon sikerül megszöknie.²⁸⁹ Kiss Sándor így élte át szabadulását: „Átkerültünk a Vörösmarty utcai Skót Misszió alagsori tornatermébe, nyilas razziákon összeszedett katonaszökevény gyanús serege közé. Keresve a menekülés útját, nem sokat aludtunk a 13-ra forduló éjjel. Kora reggel az egyik folyosón Gombos Gyulát pillantottam meg, aki egy lassan folydogáló vízcsapnál merített egy vizesvödröt. Gyula megismert azonnal és úgy nézett rám, mintha a sírból léptem volna ki. Joggal, mert egyhónapos szakállal, minden tisztálkodási lehetőség nélkül, nagy kínzások után inkább mozgó halottnak nézhettem ki. Aztán meg azonnal értesült a lebukásomról és nem is gondolhatott másra, mint hogy kivégeztek bennünket. Gyula vállalta a nagy kockázatot: megszervezte szökésünket. Előbb engemet és Horváth Jánost vezette át, mintha vizet vittünk volna az épület másik végébe, majd megadott idő múlva Nyeste Zoltánt és Takácsy Miklóst, a Kolozsvári Egyetemi Ifjúság volt elnökét.”²⁹⁰

3.3.5. A Skót Misszió alagsorában és a Pozsonyi úti templom toronyszobájában

Gombos Gyula átsegítette társait a Skót Misszió épületének másik részébe. Oda, ahol Tildy Zoltán és Bereczky Albert családjával együtt rejtőzött. Tildyt már 1944. március 19. óta körözte a Gestapo és Szálasi titkos rendőrsége még inkább szerette volna kézre keríteni. Mint 'erdélyi menekült-lelkészek' a Skót Misszió épületében élték át Budapest ostromát.

²⁸⁹ Gombos Gyula így ábrázolja ezt az Esmélet i.m. 271k.p.-ben: „Az Andrássy út 60-ból, mely akkor a nyilasok székháza volt, letartóztatottakat hoztak át tömegesen /a Skót Misszió épületébe/, s az alagsorból nyíló tornaterembe zsúfolták be őket... Én gyakran jártam le az alagsorba, mert ott volt a folyosón az egyetlen vízcsap, amelyből még jött a víz. Az egyik ilyen alkalommal, míg a csapból lassan csorgó vizet vödrömbe eresztettem, nem messze nyílt egy ajtó, Kiss Sándor lépett ki rajta, ő vizet inni jött a csaphoz. Alig ismertem rá: görnyedt volt, ijesztően sovány, vékony arca sápadt, rajta többhetes borosta-szakáll. Suttogva elmondta, hogy bent a tornatermi fogolytömegben rajta kívül még három barátunk van: Horváth János, Nyeste Zoltán és Takácsy Miklós (az ellenállás ifjúsági vezetői közé tartoztak, december folyamán buktak le.) Pillanatok alatt elhatároztam, hogy megpróbálom megszöktetni őket. Megbeszéltük, hogy két részletben hajtom ezt végre. Pontosan tíz perc múlva én újra itt leszek két vödrrel, ő meg Horváth János szintén legyen itt; újabb tíz perc múlva a másik kettő, Nyeste és Takácsy jöjjenek ki a csaphoz. Így történt minden minutára. Kettesével vittem fel őket. Én mentem elől, ők utánam, kezükben vízzel teli vödör. A folyosó padozatán ült néhány nyilas őr, hátukat a falnak támasztva, ölükben puska, mellettük üres boros és sörösüvegek; Tökrészeg volt mind, tán aludt is. Nem érdekelte ezeket semmi. Ez nagy szerencse volt.”

²⁹⁰ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 36.p.

A szabadulás gyönyörűségéről és lelki társaival, barátaival való találkozásáról finom humorral ír a megmenekült: „Az élet fantasztikus játéka, Gombos Gyulával ahogy mentünk az épület másik részében a pincében, bemegyünk egy helyre - Tildy Zoltán, Bereczky Albert és az egész családja ott van, Csornoky Viktor és akiket csak jól ismertem és ők fogadnak ottan. A Skót Misszió épületében az egyik oldalon ott voltak a nyilasok, ugyanabban a pincében a másik oldalon ott voltak természetesen inkognitóban - valószínűleg a legjobb helyen, mert erre nem gondoltak: Tildy Zoltán, a kisgazdapárt vezére és a Magyar Front vezető tagja és Bereczky Albert.”²⁹¹

Menekülésük után megborotvátkoztak, ruhát váltottak és két erdélyi menekültlelkész igazolványával látták el őket. A Skót Misszió bal oldali kapuja elé kiment Bereczky, hogy megnézzék, mikor megy az őrség a másik irányba. Amikor ez megtörtént, jelt adott, a kaput résnyire kinyitotta, s Kiss és Horváth református palástban kiosontak.²⁹² Január 13-án szombaton, a front kellős közepén elindultak a körúton végig, a Nyugati Pályaudvar előtt a Pozsonyi úti templom felé. Hőgye Mihály lelkipásztor barátjuk fogadta őket. Kiss Sándor Horváth Jánossal hol a templom pincéjében, hol a toronyszobájában húzták meg magukat január 16-ig. Itt várták ki, hogy a német csapatok elhagyják Budapestet.²⁹³

Kiss Sándort Isten gondviselő kegyelme megkímélte barátaival együtt a kivégzéstől. Később tudták meg, hogy 1945. január 13-án halt meg Szabó Dezső. Január közepén az akna szaggatta Rákóczi tér fagyos földjét csákányozták, hogy Szabó Dezsőnek ideiglenes nyughelyet készítsenek.

²⁹¹ Bokor Péter: Interjú Kiss Sándorral. I.m.

²⁹² Horváth János így mondta el menekülésüket történetét: „A Skót Misszióban kaptunk élelmet, megborotvátkoztak és Sándor megkapta a Tildy Zoltán palástját, én meg a Bereczky Albertét, és kezünkben a Biblia, sapka és mentünk „Halottat temetünk, két pap együtt”. S mentünk a Pozsonyi úti templomba, ott voltunk még körülbelül három éjszakán át, míg aztán a náciakat kiszorították.” In: Pótor Imre: Interjú dr. Horváth Jánossal Kiss Sándorról. I.m. 18.p.

²⁹³ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27. Felesége írása szerint: „Berci bácsi borotválta le a hosszú szakállát, s ő ment ki a kapun, hogy amikor az őrk a másik irányba mentek, intsen nekik, s úgy hagyták el az épületet. Hőgye Mihály és családja is a Pozsonyi úti óvóhelyen volt, mert ő segédlelkésze volt a Pozsonyi úti egyháznak, mielőtt külföldre ment szolgálni. Mihály mamája vette le a cipőt Sándor lábáról valahogy, s másfél centis alvadt vér volt a talpán, s amikor azt kérdezte a mama, hogy milyen állatok lehetnek azok, akik ezt csinálták vele, Sándor azt felelte Mihály szerint, hogy ‘Néni kérem, sajnálni kell őket, nem szidni.’”

4. A BIBLIÁS KISGAZDA-POLITIKUS

„... erkölcs nélkül nincsen igazi élet, politika sincsen.”

„...az Úr Istennek van hatalma minden rosszat a javunkra fordítani.”²⁹⁴

Mikor az oroszok elfoglalták az egész pesti oldalt, Kiss Sándor, Horváth János és Högye Mihály református lelkész január 16-án visszamentek a Skót Misszióba. Ekkorra már Tildy Zoltán felkutatatta az orosz városparancsnokságot és részt vett a Tisza Kálmán téri Budapesti Nemzeti Bizottság alakuló ülésén is. Tájékoztatta Kiss Sándorékat a debreceni kormányról és az oroszok szándékairól is, akik nyomtatékosan sürgették a demokrácia megteremtését, a politikai élet megindítását, a fegyverszüneti szerződés végrehajtását, a fasizmus felszámolását, a németek elleni harcot és az ország újjáépítését. Kiss Sándor szerint: „az egész háború alatt az Atlanti Charta /1941. augusztus 14./ volt a reménységünk és alapunk arra, hogy Magyarországon lehet lesz majd demokráciát építeni.”²⁹⁵

Felesége közölte: „Sándor keresztyén és demokrata módon kezdte a Magyar Parasztszövetséget szervezni. Kisgazdapárti képviselő lett már az Ideiglenes Parlamentben is, majd hazájában meg is választották. De mindig és mindenütt megmaradt a keresztyén lelkülete, aminek hangot is adott állandóan.”²⁹⁶

1945 májusától az akkori gazdatársadalom legszámottevőbb érdekvédelmi és kulturális szervezetét, a Magyar Parasztszövetséget szervezte meg keresztyén, demokrata módon. Keresztyén lelkisége egész életében megmaradt s ennek mindig és mindenütt hangot adott. Nehéz időkben és próbák között is. Erről szépen vall munkatársa a Parasztszövetségben, Kovács Károly, aki ezt így fejezte ki Kiss Sándorról emlékező levelében: „Szeretetünkben, gondolatainkban, lélekben mindig velünk van. Mi is azt valljuk, amit egyik levelében írt nekünk: ‘Az Úr Istennek hatalma van minden rosszat a javunkra fordítani.’”²⁹⁷

4.1. Politika - politikus

‘A bibliás Kiss Sándorra emlékezünk’ című cikkében Virágh Ferenc a politikus egyéniség emlékét ápolva idézi a Parasztszövetség Budapest V. Báthory u. 24. sz. alatti székháza falán elhelyezett emléktáblán aranybetűkkel álló szöveget: „E házban, a Magyar Parasztszövetség egykori székházában dolgozott a szövetség igazgatójaként 1947. január 16-ig az ‘összeesküvés’ perében történt letartóztatásáig Kiss Sándor (Vásárosnamény, 1918. - Washington,

²⁹⁴ Ebben a szakaszban az 1945. január 16-1949. október 15. közötti időszak tárgyalására kerül sor.

²⁹⁵ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért I.m. 37.p; Kiss Sándor egyik utolsó előadását tartotta 1981. március 6-én „Küzdelem a magyar demokráciáért - a Magyar Parasztszövetség, 1945-1947” címmel New Brunswick, New Jerseyben a Rutgers Egyetemen a Tanúk Korukról - szóbeli történelem című szabadegyetemi sorozatban. Ennek az volt a célja, hogy lehetőséget kínáljon jelentős magyar történelmi események cselekvő, vezető részeseinek, hogy tanúságtevőkként közvetlenül mondják el élményeiket. Kiss Sándor előadását maradandó közkinccsé tette a Magyar Öregdiák Szövetség és a Bessenyei Kör, amikor „Tanúk - Korukról 5. A Magyar demokráciáért” címmel 1983-ban kiadták.

²⁹⁶ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

²⁹⁷ Kovács Károly levele. Poroszló, 2000. június 15.

1982.) a Független Kisgazdapárt nemzetgyűlési képviselője, a magyar ellenállási mozgalom kiemelkedő személyisége. Az FKGP Elnöksége és Polgári Tagozata, a Magyar Paraszt-szövetség Elnöksége, 1991.”²⁹⁸ Az emléktáblánál a budapesti független kisgazdapárti nagy demonstráció főrendezőjére évről-évre emlékeznek és ünnepelel a FKGP elnöksége.

Kiss Sándor álma a tudomány volt, sorsa a politikusé lett. Budapest ostroma után új fejezet nyílt életében. Az országot szellemileg és politikailag meghatározó személyek a legelső között tartották őt számon azok között, akik képesek lennének a népi eszme, az egyetemes magyar és emberi értékek képviselőjére. A közéletbe vetette magát az országosan ismert ifjúsági vezető. A MADISZ országos elnökeként kezdte politikai pályafutását.

1945 januárjától a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) országos elnöke. De miután felismerte, hogy a kommunisták stratégiája nem a demokrácia kiépítését, de a hatalomátvitel előkészítését szolgálja, már májusban otthagyta a szervezetet. Rádöbrent, hogy a kommunisták lépésről-lépésre építik ki az egypártrendszert, a proletárdiktatúrát. Főellen-ségüknek nem a nyilasokat tartották, hiszen azok zömét beszervezték soraikba, hanem a korábbi ellenállókat.

Nagy Ferenc kérésére Kiss Sándor vállalta a Magyar Paraszt-szövetség szervezését országos igazgatóként. Bereg vármegye képviselője előbb az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, majd a novemberi választásokon a Független Kisgazdapárt Szabolcs és Szatmár-Bereg megyei kampányát vezette. A Független Kisgazdapárt tagjaként 1945. július 1-én lett az Ideiglenes Nemzetgyűlés választott képviselője. A Kisgazdapártban 1945-ben a 32. számú párttagsági igazolványt kapta. December 7-én a politikai bizottság tagjának választották.²⁹⁹

Fő politikai törekvéseit és eredményeit így fogalmazta meg: „1946 belpolitikai küzdelmeiben a parasztegység kialakításában, az érdekképviselői és szövetkezeti törvényjavaslatok létre-hozásában és főképpen a Paraszt-szövetség országos kiépítésében vezető szerepem volt.”³⁰⁰ A fő szervezők egyikeként Isten iránti hálaadással és teljes reménységgel töltötte el, hogy az Országos Parasztnapokra több százezer gazdaember utazott Budapestre, hogy igaz hitet tegyen a demokrácia mellett. Bizonyára ez pecsételte meg a továbbiakban politikai pályafutását is, meg az ország sorsát is. 1947 januárjában az AVO ún. összeesküvés címén letartóztatta.

Már diákként Kállay Miklós miniszterelnök /1942. március 9-1944. március 19./ politikáját támogatta, amely a német győzelmek elmaradása miatt azt a látszatot keltette, hogy a németek minden igényét kielégíti, de közben megindult az óvatos manőverezés Nyugat felé.

A Kállay-kormány parlamenti bemutatkozása március 19-én történt. Kállay program-beszédében „pártpolitikán felüli nemzeti politikát hirdetett meg, s különösen a hadsereg, a közellátás és a nemzetiségek kérdését mondotta olyannak, ami nem tartozik a pártpolitika területére, hanem a kormány és az ellenzék egyesített erőfeszítéseit kívánja.”³⁰¹

²⁹⁸ Virágh Ferenc: A bibliás Kiss Sándorra emlékezünk. Kis Újság. 2001. szeptember 14. 4.p.

²⁹⁹ Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944-1947. Akadémiai Kiadó Bp., 1976. /A továbbiakban: Vida István 1976./ 126.p; Virágh Ferenc: A kisgazdapárt rövid története. I.m. 41.p. szerint: „Kiss Sándor a 9. számú párttagsági könyvet kapta.”

³⁰⁰ Kiss Sándor: Önéletrajz. 1.p. 1981. február 6-án. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.

³⁰¹ Tilkovszky Lóránt: A Kállai-kormány első időszakának politikája a szovjetellenes háború jegyében. In: Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. II. kötet. Főszerkesztő: Ránki György. Akadémiai Kiadó Bp., 1988. 1078.p.

A Doni-katasztrófa következményeinek levonása után a kormány nyitottabb lett a népi írók mozgalma felé is. Fő célja volt átmenteni a hatalmat a háború utánra, megakadályozni a német megszállást, s azt, hogy az ország a hadi események következtében szovjet befolyási övezetbe kerüljön. 1943 szeptemberében előzetes fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett az angolszászokkal. Folytatta nagy elődje Fráter György két ellenség közt szűk mezsdéjén átvívó politikáját. Kísérletet tett különbéke előkészítésére és igyekezett elérni, hogy angol és amerikai csapatok szállják meg az országot. Az angol-amerikai csapatok észak-afrikai partraszállását követően (1942. november 8.) „halvány reménysugár ébredt...”, hogy az események kedvező alakulásával talán sikerül feltámasztani a megbukott Teleki-féle koncepciót, s a kellő időben végrehajtott fordulattal struktúrális változások nélkül át lehet menteni a rendszert a háború utánra, esetleg még nagyjából az 1942. évi határok között.”³⁰² A német megszállás után Kállay a Gestapo fogságába került és koncentrációs táborba zárták. Majd amerikai hadifogságba került, s 1951-től az Amerikai Egyesült Államokban élt.

Kállay politikáját rokonszenvvel támogatta és aggodalommal figyelte minden magyar fiatal, aki a nemzeti megmaradást mindennél fontosabbnak tartotta. A viszonylag független sajtó és könyvkiadás vonatkozásában is üde szigetet jelentett hazánk Európában. A Kállay-kormány célul tűzte ki az ország kivezetését a kényszerű német szövetségből, függetlensége megtartásával.

A diák-ellenállási csoport egyik tagja, társa a szenvedésben - Zimányi Tibor - szerint Kiss Sándor politikai tevékenysége is egy szóban foglalható össze, és ez a szó a szeretet. „Szeretet minden embertársa irányában, megértés a másik, kívülálló, de szembenálló iránt is. Ugyanakkor keménységet, határozott fellépést tudott mutatni, amikor arra volt szükség, mert csak a fegyveresek nyelvén lehetett küzdeni az igazságért, az emberi tisztesség érvényesüléséért.”³⁰³

Göncz Árpád Kiss Sándor közeli munkatársaként jól ismerte politikája irányvonalait: „A Kiss Sándor-i politika egésze megőrizte a maga hitelét, egyfelől a parasztság politikai súlyának és kiemelt szerepének okán, másrészt átélte demokratizmusa révén. S mert felismerte Magyarország földrajzi helyzetéből következő érdekkapcsolatát a nyugati országokkal.”³⁰⁴

³⁰² Juhász Gyula: Kállai külpolitikája. In: Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. II. kötet. Főszerkesztő: Ránki György. Akadémiai Kiadó Bp., 1988. 1086.p.

³⁰³ Zimányi Tibor, a Magyar Ellenállási Szövetség elnökének beszéde. In: Emléktábla-avatás Kiss Sándor kisközpárti politikus tiszteletére. I.m. 14.p. Zimányi Tibor emlékbeszéde folytatásaként vetette fel azt a kérdést, ami sokakban felmerült Kiss Sándor tiszta jelleme és a politikai pálya vonatkozásában. A kérdésre adott válasz példaértékű: „Sokszor felmerült bennem, hogy mit keres egy ilyen lelkiületű ember a politika színpadán, akitől soha egyetlen rossz szót sem lehetett hallani. És mégis érvényesült a lényegében amorális politikai életben. Ellenségei meghajoltak azelőtt a tántoríthatatlan humánus előtt, amely áradt belőle. Politikai küzdőtársai feltétel nélkül elismerték felkészültségét, vezetői szerepre való alkalmasságát. Mindezeket a képességeket nem egy szűk csoport érdekében, hanem az egész magyar nép érdekében alkalmazta. Szomorú, hogy a hivatalos Magyarország ma sem adja meg azt az elismerést, melyet méltóan megérdemelne.”

³⁰⁴ Göncz Árpád közlése. Bp., 2001. október 29. Göncz Árpád, aki a Teleki Pál Munkaközösség tagja volt és ennek fiatalabb generációja egyik tagjaként lett Kovács Béla titkára. Ettől kezdve állt szoros kapcsolatban Kiss Sándorral, ő is, a Teleki Pál Munkaközösség idősebb generációjának tagjai is mind a Független Kisközpárt hangadói közé tartoztak. A volt köztársasági elnök szerint őket emlegették ‘apró szentek’ néven.

4.1.1. A MADISZ elnöke

Az ifjúsági ellenállási mozgalom tagjai felelősségüknek érezték, hogy részt vegyenek az ország újjáépítésében. Vállalták, hogy részt vesznek a népfront politikában, és tudták, hogy szükség van a demokratikus pártok összefogására. Kiss Sándor 1945. február 8-tól a MADISZ budapesti elnöke, április 23-tól az egységes ifjúsági szervezet országos alelnöke, de május végén kivált a szervezetből.³⁰⁵

Legelőször a kommunisták kezdték pártszervezeteik kiépítését. A Damjanich utcában lefoglalták a Magyar Országos Véderő Egylet /MOVE/ székházát és kiírták rá: Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség /MADISZ /. Január 20. után meghívták a Györffy Kollégiumba az ellenállási mozgalom tagjait is. A találkozó részleteit így foglalta össze Kiss Sándor: „Gyertyafénynél tárgyaltuk az új ifjúsági mozgalom problémáit. A Györffy kollégisták közül ott volt Hegedűs András, Gyenes Antal, Kardos László, Sipos Gyula, Szűcs Ferenc; a mi részünkről Jónás Pál, B. Rácz István, Zimányi Tibor, Fiam István és még mások. Ekkor tapasztaltuk először, hogy a kommunista oldalon a legfőbb ember Hegedűs András. Javasolta, hogy egységes ifjúsági szervezet legyen a MADISZ, amelynek keretében minden magyar fiatal összefog az ország újjáépítésére. A MADISZ-nak legyen egy diák-szakosztálya is. Országos elnöknek engem javasolt, a diák-szakosztályának pedig Jónás Pált azzal, hogy az ellenállási mozgalomban kialakult ifjúsági vezetők feladata és felelőssége az új, demokratikus, minden magyar fiatal magában foglaló mozgalom vezetése.”³⁰⁶

Reményt keltett az ország demokráciára irányultságában a kommunisták egyik-másik megnyilvánulása. Így különösen Rajk László nevezetes pécsi kijelentése 1945 tavaszán, amelynek kulcsmondatát Kiss Sándor is bizakodóan idézte: Magyarország fel fog emelkedni, „ha a koalíció minden pártja, a magyar társadalom minden rétege elfogadja Nagy Ferenc útmutatását és Rajk László Pécsen fogant megnyilatkozását. Nem szabad elfelejteni, hogy Magyarországon lehet több párt, de csak egy magyar nép van, s ennek az egy magyar népnek csak egy Magyarországa.”³⁰⁷

A gyűléseken aztán egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a kommunista fiatalok álcázott párt-szervezetüknek tekintik a MADISZ-t. Kiss Sándorék tisztában voltak a kommunista taktika lényegével, mégis az ország súlyos helyzetére tekintettel tudomásul vették, hogy az ország újjáépítése érdekében nemzeti összefogásra van szükség. Ugyanakkor a demokraták azért vettek részt az ifjúsági politikai életben, hogy egyrészt segítség a demokrácia szellemiségének kialakulását, másrészt, hogy megakadályozták a kommunisták proletárdiktatúráját.

Kiss Sándor a MADISZ-ban két alapelvet akart érvényesíteni: egyrészt a demokratikus szellemiség kialakítását, amely világnézeti különbség nélkül fogja össze azokat a fiatalokat, akik készségesen részt vesznek az ország újjáépítésében, másrészt az egységes ifjúsági mozgalomhoz tartozó pártok, ifjúsági mozgalmak, egyházi ifjúsági szervezetek végezzék a maguk külön munkáját is. Ne adják fel se múltjukat, se elveiket. Ezt nem is tették volna.

A Budapesti Nemzeti Bizottság főtitkára 1945. február 24-én hatalmazta fel a MADISZ-t Szabó Dezső hagyatékának rendezésével és biztonságba helyezésével. A Szövetség hatásköre kiterjedt a könyvtár leltározására, esetleges elszállítására, az író minden értékének őrizetbe

³⁰⁵ Kiss Sándor dr. In: Benkő Péter: A magyar népi mozgalmak almanachja. Budapest, 1996. 204.p.

³⁰⁶ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 40k.p.

³⁰⁷ Kiss Sándor: A pécsi beszéd. Független újság 1945. április 4.

vételére és kezelésére.³⁰⁸ A MADISZ elnökeként Kiss Sándor ezzel a munkával a diák-ellenállási mozgalom egyik tagját, Hőgye Mihály pozsonyi úti segédlelkészt bízta meg.³⁰⁹

A Kommunisták Magyarországi Pártja olyan erős befolyást gyakorolt a szervezetre, hogy Kiss Sándor nem tudta ennek a felelősségét vállalni. Így ír erről: „Megkezdtek az elpusztult ország felépítését. Az én tisztem először az országos ifjúsági mozgalom elnöksége volt. A kommunisták is rám szavaztak egyhangúlag, azzal a megfontolással, hogy ha én vagyok az elnök, akkor a magyar ifjúságot be tudják szervezni. Engem felhasználnak a saját céljaikra. Csakhogy erre én nem voltam hajlandó.”³¹⁰

A MADISZ-ban való vezetőségi munkát megnehezítette, hogy a kommunisták szóban mindent elfogadtak, de másképpen cselekedtek. Egyre világosabbá vált, hogy a „kommunista párt a MADISZ-ból fokozatosan centralizált szervezetet akar formálni úgynevezett ‘front-organizációt’, amelyen keresztül elérheti az ifjúság szélesebb tömegeit.”³¹¹ Nyilvánvalókká lettek a kommunisták tervei és módszerei is. Feltétlen és tökéletes engedelmességet követeltek párttagjaktól. Egyértelmű lett a demokratikus erők előtt is, hogy a kommunista párt közvetlenül a szovjet párt irányítása alatt áll. A MADISZ-ban is kidolgozott stratégiát és taktikát igyekeztek érvényesíteni.

Amikor Hollós Ervin, a MADISZ vezetőségi tagja megkérdezte a CK csoportja - a későbbi KGB - vezetőjét, hogy „hány év alatt valósítható meg Magyarországon a szocializmus”, azt a választ kapta, hogy ‘tíz-tizenöt év alatt.’ Kiss Sándor látta, hogy Hollós és a MADISZ kommunista vezetőinek az arcán csalódás tükröződött. Ő meg arra gondolt, „hogy a magyar nép, ha ennyi türelmi időt adnak neki, megvalósíthatja a maga vágyai, alkata és eszméi szerinti magyar demokráciát.”³¹²

Mivel a pártok felismerték, hogy a kommunisták az ő fiataljaikat akarják meghódítani, ezért a március közepétől április közepéig terjedő időszak alatt bejelentették saját ifjúsági szervezetük megalakítását. Előbb a Szociáldemokrata Párt, majd a Kiszgazdapárt és Nemzeti Parasztpárt is. A Kiszgazdapárt ifjúsági csoportja hivatalosan Debrecenben 1945. március 2-án alakult meg, amely később a Független Ifjúsági Szövetség nevet vette fel és kilépett a MADISZ-ból. Elnökének a fiatal jobboldali értelmiségiek csoportjához tartozó, a német ellenállási mozgalomban részt vett B. Rácz Istvánt választották. Ez addig történt, amíg Kiss Sándor Beregben a földreform-törvény végrehajtását irányította. Miután látta, hogy a demokrácia elveit nem tudja az ifjúsági mozgalomban érvényesíteni, visszatérve Budapestre május 10-én lemondott az elnökségről. Ehelyett a magyar gazdaságszervezésének az élére állt. Új elnöknek Szabó Zoltánt, népi íróvá választották.

³⁰⁸ Kiss Sándor iratai /1918-1982/. Ráday Levéltár. C/243 XIII. doboz. Levelek 1958-1982.

³⁰⁹ A megbízólevél szövege: A Magyar Demokrata Ifjúsági Szövetség /MADISZ/ megbízza Hőgye Mihályt, ref. lelkészt Szabó Dezső írói hagyatékának gondozásával. Budapest, 1945. február 26-án.” Kiss Sándor iratai /1918-1982/. Ráday Levéltár. XIII. doboz. Levelek 1958-1982. C/243.

³¹⁰ Kiss Sándor: Beszéd a Mt. Vernon metodista templomban és Meeting House presbiteriánus templomban. 3.p.

³¹¹ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 41.p.

³¹² Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 43.p.

4.1.2. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt képviselője

Az Ideiglenes Nemzetgyűlésre készülve a magyar politikai elit kettős célt tűzött ki az ország számára: a társadalmi haladást és a nemzeti függetlenséget. Azaz behozni a társadalmi fejlődés évszázados lemaradását és olyan politikát folytatni, hogy a nemzeti függetlenség megvalósulhasson. Ennek értelmében a Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, a Szociáldemokrata és Polgári Demokratikus Párt 1944 december elején Szegeden a Márciusi Frontéhoz hasonló programot fogadott el az Atlanti Charta szellemében, amely Magyarországon a demokrácia felépítését írta elő.

Az a párt, amelynek képviselőjeként Kiss Sándor dolgozott, a Békésen, 1930. október 12-én elfogadott program alapján alakult. A Kisgazda Párt a Horthy rendszer éveiben ellenzéki pártként működött. Nagy Ferenc, a fiatal parasztpolitikus ismerte fel a parasztság öntudatra ébredése fontosságát.³¹³ Olyan szervezeteket hoztak létre számukra, melyek művelődési hálózatokat, előadássorozatot szerveztek. Ezeken az ezüstkálászos gazdatanfolyamokon elvetették mind a marxista ideológiát, mind a nemzeti szocializmust.

Debrecenbe a Református Kollégium Oratóriumába hívták össze 1944. december 21-én a felszabadult területek lakossága küldötteit az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakítására. A 230 képviselőjéből 72 volt kommunista, 57 kisgazda, 35 szociáldemokrata, 19 a szakszervezetek képviselője, 12 a Nemzeti Parasztpárté.³¹⁴

A Kisgazdapárt választási előkészületeit Varga Béla római katolikus plébános, a párt budapesti elnöke és Kovács Béla, a párt országos főtitkára, volt belügyminisztériumi államtitkár irányították. Nagy Ferencék mindenütt igyekeztek elérni, hogy a jelölteknek legalább a fele parasztember legyen.

A budapesti helyhatósági választás (1945. október 7.) alkalmazott választási taktika jelszava a polgári egység megvalósítása volt. A budapesti „választás 50,5%-os kisgazdapárti győzelmet hozott, ami a nemzetközi megfigyelőket meglepte, az ország lakosságát pedig felbátorította a készülő országgyűlési választás előtt. A kisgazdapárti törvényhatósági helyek száma: 122.”³¹⁵ A győzelemhez nagyban hozzájárult a párt sikeres munkája mellett az is, hogy a szociáldemokrata párt közös listán indult a kommunista párttal.

A budapesti választás jelszavát felváltotta a nemzeti egység kialakításának követelése. A párt igen nagy segítséget kapott az egyházaktól. Vidéken a katolikus alsópapság csaknem mindenütt a kisgazdákat támogatta. Az országos választási küzdelemben a Kisgazdapárt a parasztság egészének megnyerését tűzte ki célul, a falu dolgozóinak egységéért szállt síkra. Az agitációban a földkérdés került a középpontba. Az FKGP vezérkara a földreform ügyét, ami a parasztság legelevenebb problémája volt, tudatosan használta fel saját céljaira.³¹⁶

³¹³ A megválasztott tisztikar tagjai: Szijj Bálint elnök, Bartolf Márton ügyvezető elnök, Tildy Zoltán, Filó Samu alelnök, Vass Sándor pártigazgató, Nagy Ferenc országos elnök, Szabó Árpád másokkal együtt választmányi tag, Szabó Pál országos jegyző. Pártvezérnek Gaal Gastont, madártani tudóst, balatonboglári földbirtokost, a Magyar Agrárpárt elnökét, az országgyűlés volt elnökét választották, aki a párt egyik novemberi értekezletén kijelentette: „a párt, amelyhez csatlakozik, semmi körülmények között se legyen osztálpárt, hanem terjessze ki működését a magyar élet minden rétegének képviselőjére.” Virágh Ferenc: A Kisgazdapárt rövid története. I.m. 30k.p.

³¹⁴ Kiss Sándor: A demokratikus kísérlet sorsa 1945-47. Kézirat. 1-43. Itt-Ott beszéd. Hely és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XVI. doboz. 24.p.

³¹⁵ Virágh Ferenc: A Kisgazdapárt rövid története. I.m. 48.p.

³¹⁶ Vö. Vida István 1976. 103-105.p.

A Független Kisgazdapárt történelme csúcspontjához 1945-ben érkezett el, amikor a budapesti önkormányzati és a nemzetgyűlési választáson abszolút többséget szerzett. Magyarország német megszállása után vezetői nagy részét elfogták, bebörtönözték, koncentrációs táborba vitték. A háború után vezetőpártként működött.³¹⁷

A november 4-én tartott parlamenti választások 4.730.409 szavazatából 2.697.503 szavazattal, azaz az összes szavazat 57,03%-ával a Független Kisgazdapárt abszolút többséget szerzett. Az SZDP a szavazatok 17,41%-át, az MKP a 16,95%-át, a Nemzeti Parasztpárt a 6,8%-át, a Polgári Demokrata Párt az 1,62%-át kapta. Ennek megfelelően a 409 mandátumból 245-öt az FKGP, 70-et az MKP, 69-et az SZDP, és 23-at az NPP és a PDP 2 -t kapott. 12 mandátumot a koalíciós partnerek megállapodása alapján neves közéleti személyiségek, írók, tudósok, művészek kaptak. Magyarország népe történelmében először választhatott szabadon, demokratikusan, titkosan és általánosan.³¹⁸ Kiss Sándor többször hangsúlyozta: „A magyar nép soha nem nyugodott bele szabadsága elvesztésébe. Mindig tisztában volt azzal, hogy szabadság és demokrácia nem képzelhető el szabad választáson alapuló parlamenti népképviselési rendszer nélkül.”³¹⁹

A Kisgazdapárt az Alföldön Szabolcsban /62,7%/ és Szatmár-Beregben /72,4%/ szerepelt legjobban. 1945 őszén a Kisgazdapárt a legnagyobb győzelmét szerezte fennállása óta. A Kisgazdapárt annak köszönhetette fölényes választási győzelmét, hogy a burzsoázia a munkásosztállyal szemben nem az erők megosztására, hanem az erők összefogására törekedett. Ebben nagy szerepet játszott a munkásosztály azonnali hatalomátvételétől való félelem. A Kisgazdapárt gyűjtőpárttá lett, mivel kettős funkciót töltött be. Egyrészt pótolta egy liberális politikai szervezet hiányát, fellépett a burzsoázia nyugatbarát szárnyának érdekeiért, másrészt megmaradt alapvetően demokrata gazdapárt, amely hangot adott a birtokos parasztság érdekeinek és az agrárszegénység kívánságainak is.

A Kisgazdapárt háború utáni első programtervezetét Kiss Sándor, Vatai László és Gombos Gyula dolgozta ki. Valamennyien az SDG Református Diákszövetség köréből kerültek ki. „Szövetkezeti szocializmusnak” nevezték koncepciójukat. A nyugati kapitalizmus és a keleti szocializmus között egy „harmadik utas kísérlet” volt az elképzelésük a magyar nép történelmi hagyományainak figyelembevételével. A tervezetnek az lett volna a célja, hogy biztosítsa a magántulajdont, az emberi szabadságjogokat, a demokrácia fejlődését, de köztulajdonba /szövetkezeti tulajdonba/ vegye a kulcsiparok üzemait, nagybankokat, bányákat. A tervezetből azonban a heterogén összetételű Kisgazdapártban nem lehetett pártprogram. A megfogal-

³¹⁷ In: Kiss Sándor: A magyar nép 1945-ben szabadon választotta meg Parlamentjét. Kézirat. 1-6. (1945-1956-ig!) Helységnév és évszám nélkül. Megjelent: The Revolution in Hungary. Free Europe Publication. 2.p. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XVI. doboz.

³¹⁸ Virágh Ferenc: A Kisgazdapárt rövid története. I.m. 49.p. „Az 1945. november 4-i országos nemzetgyűlési választáson a Független Kisgazdapárt a szavazatok 57,03%-át kapta; a most közös listán indult kommunista és szociáldemokrata párt ennek 50-50%-át. Tehát nagyon rossz alku lett volna a SZEZ elnökétől felajánlott 47%. A 245 képviselő 38%-a főfoglalkozású gazdálkodó, 2,1%-a földmunkás. Az utóbbiakra tekintettel szerepel nevük (‘földmunkás’) a párt nevében.” Vö. Vida István 1976. I.m. 113.p.

³¹⁹ Kiss Sándor: A magyar nép 1945-ben szabadon választotta meg Parlamentjét. Kézirat. 1-6.p. Helységnév és évszám nélkül. Megjelent: The Revolution in Hungary. Free Europe Publication. 2. oldal. Hely és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XVI. doboz. 1.p.

mazott 'harmadik utas' koncepció hatása azonban a Kisgazdapárt, de főleg a kisgazdák és polgárság érdekképviselője mutatható ki az 1945 és 1947 közötti politizálásban. A Teleki Pál-osok és a Soli Deo Gloriások létrehozták az FKGP tanulmányi bizottságát. Ennek keretében dolgozott ki Vatai László 1946-ban egy, az FKGP eszmei alapjait és háttérét felvázoló elméleti munkát.³²⁰

A választások után sem sikerült tehát kialakítani sem egységes politikai irányvonalat és nem sikerült megvalósítani a pártvezetés politikai egységét sem. Vatai pártideológiára vonatkozó tervezetét a fiatal jobboldali értelmiségiek, Hám Tibor, Kiss Sándor, Saláta Kálmán, Bognár József többször is megvitatták, de sem elfogadására, sem kiadására nem került sor. „A programszerkesztő bizottság hónapokig tartó eredménytelen viták után feloszlott. Az akcióprogram összeállítása elhúzódott. Mindebben nemcsak a pártvezetőség határozatlansága és tehetetlensége játszott közre, hanem mindenekelőtt az, hogy a választások után az egyes politikai áramlatok nem egyféleképpen ítélték meg a magyar demokrácia és a párt feladatait, s kiéleződtek a közöttük lévő ellentétek.”³²¹

A megújuló nemzeti újjáéledés folyamán Kiss Sándorból, a diákvezérből az országos közélet ünnepelet személyisége lett. 1945. január 16-án lett a kisgazdapárt tagja. Ezen a napon kereste fel Hőgye Mihállyal a Skót Misszió épületében Tildy Zoltánt, aki ekkor már elkezdte a kisgazdapárt újjászervezését és új pártigazolványok kiadását is. 1945 tavaszán tagja lett a párt Tanulmányi Csoportjának, amely feladata a párt programjának, ideológiájának kidolgozása volt.³²² 1945. május 16-tól október 7-ig a Budapesti Törvényhatósági Bizottság tagja volt.

Kiss Sándor független kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselői megbízólevele az Ideiglenes Nemzetgyűlésben az alábbiakat tartalmazza: „A teljesen felszabadított Magyarország legutóbb felszabadult területének népe 1945. évi június hó 24-én megtartott nemzetgyűlési képviselő-választói nagygyűléseken Kiss Sándor urat ideiglenes nemzetgyűlési képviselővé választotta. Budapest, 1945. évi július hó 1-én.”³²³ A megbízólevél aláírói a Nemzetgyűlési Függetlenségi Front képviselőiben: Tildy Zoltán (Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt), Kovács Imre (Nemzeti Parasztpárt), A Szabad Szakszervezetek Országos Tanácsa képviselőiben - olvashatatlan aláírás, Rákosi Mátyás (Magyar Kommunista Párt), Szakasits Árpád (Magyarországi Szociáldemokrata Párt), a Polgári Demokrata Párt nevében - olvashatatlan aláírás. A Nemzetgyűlés Háznagya nemzetgyűlési képviselői igazolványát az alábbi szöveggel

³²⁰ Vö. Varga József: Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós. Adalékok Magyarország és a Duna-medence kortörténetéhez. II. rész. 1939-1949. Bp., 1992. 238k; Kiss Sándor szerint: „Amikor a szövetkezeti szocializmus harmadik utas programját kidolgoztuk, javasoltuk a parasztság erős érdekvédelmi, gazdasági és kulturális szervezetének kiépítését, a Magyar Parasztszövetség újjászervezését.” In: Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 59.p.

³²¹ Vida István 1976. 126.p.

³²² Szebeni Endre, a Belügyminisztérium miniszteri tanácsosa, a közrendészeti osztály vezetője Debrecen, 1945. március 30-i dátummal írta alá magyar és orosz nyelvű igazolványát: „Kiss Sándor, aki Vásárosnaményban 1918. évi március 19. napján született, budapesti lakos, a Független Kisgazdapárt tanulmányi csoportjának a vezetője, részére a nap minden szakában a felszabadított Magyarország egész területén szabad mozgást engedélyezek. Utasítom a magyar hatóságokat és felkérem az orosz katonai parancsnokságokat, hogy fent nevezettet munkájában támogassák.” Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. Személyes iratok 1945-1982.

³²³ Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény, Jelzet nélkül.

készítette el számára: „Igazolás Kiss Sándor képviselő úr részére, aki az 1945/49. évre megválasztott nemzetgyűlésnek tagja.”³²⁴

Kiss Sándor 1945. augusztus 20-tól a Kiszgazdapárt Országos Intézöbizottságának, 1946. szeptember 7-töl a Politikai Bizottságnak lett a tagja. A pártban az úgynevezett Hám-Saláta csoporthoz tartozott. 1945-ben kinevezték a Független Ifjúság Tanácsadó Testületébe. A Magyar Parasztok Értékesítő, Beszerzési és Fogyasztási Szövetkezet egyik alapítója és igazgatósági tagja. Az 1946. szeptember 7-9-én tartott Országos Parasztnapok egyik föszervezöje.³²⁵ Majd a novemberi választáson a Független Kiszgazdapárt Szabolcs és Szatmár-Bereg megyei kampányát vezette. Programját így fogalmazta meg: „Társadalmi haladás, nemzeti függetlenség, de egyiket sem lehet feláldozni a másikért, anélkül, hogy mindkettö el ne vesszen.”³²⁶ 1945. november 4-töl Nemzetgyűlési képviselő.

A Kiszgazdapárt legbelső köréhez tartozott Kiss Sándor. Ezt erősíti meg az a meghívó is többek között, amit 1946. február 13-án küldött el Parragi György képviselő 50 példányban az alábbi minisztereknek, képviselöknek - Balla Antal, Dinnyés Lajos, Futó Dezsö, Bognár József, Saláta Kálmán, Hám Tibor, Högye Mihály, Kiss Sándor, - és újságíróknak, a március 3-án Esztergomban rendezendö Bajcsy-Zsilinszky emlékünnepre, majd az ezt követö hercegrímási fogadásra. A csoport a Kiszgazdapárt Semmelweis út 1. sz. alatti székházától indul és érkezik.³²⁷

Kiss Sándor előbb szülőföldjén, Beregben irányította a földreform-törvény végrehajtását és Bajcsy-Zsilinszky Endre temetését, aztán pedig a közoktatási minisztérium iskola-reformján dolgozott. Különbözö politikai pártok szerették volna megnyerni. Ö a Kiszgazda Párt képviseletét, egyben a Parasztszövetség vezetését vállalta. Azért szolgált, ami egész életében szívügye volt: a parasztság potenciáljának kiteljesedéséért.

A Kiszgazdapárt gazdasági szempontokat is figyelembe véve készítette el földreform-tervezetét. Nem minden föld mechanikus szétosztását, de egészséges és életképes kisbirtokrendszer kialakítását célozta. Ám a pártok között javaslatával egyedül maradt. A földreform az 1945-ben megindult demokratikus fejlődés legfontosabb tényezöje volt.

1945. március 15-én az Ideiglenes Kormány a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról rendeletet alkotott.³²⁸ Földigénylő bizottságokat szerveztek

³²⁴ Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. I. doboz: Személyes iratok 1945-1982. A Nemzetgyűlési Képviselek Lakáskönyve szerint Kiss Sándor Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében Vásárosnamény és körzete FKGP képviselője. Lakhelye: Budapest, VII. Somogyi Béla u. 25. Az 1945. május 17-én kiállított személyi-igazolványa szerint Kiss Sándor Budapesten a VII. kerületben, Károly király út 25. szám alatt lakott. A foglalkozás rovatban ez áll: ‘tanár’.

³²⁵ Kiss Sándor dr. In: Benkő Péter: A magyar népi mozgalmak almanachja. Budapest, 1996. 204.P; Vida István - Vörös Vince: A Független Kiszgazdapárt képviselői 1944-1949. Életrajzi lexikon. Történelmi elitkutatások. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Bp., 1991. 106k.p.

³²⁶ Ruda Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 10.p.

³²⁷ Parragi György levele. Bp., 1946. február 19. Tudománypolitikai Intézet. Kiszgazda Levéltára. 72.d./1ö.e. 49.p.

³²⁸ A Független Kiszgazdapárt programjába tartozott a földbirtok megosztás. Ezt azonban a baloldaliak és szövetségeseik politikai céljaikra használták fel. A Kiszgazdapárt kénytelen volt asszisztálni a nagybirtokrendszer felszámolása érdekében megfogalmazott 1945:6.tc. megalkotásához. „A büntető jellegű jogalkotás az 1000 holdon felüli nagybirtok kártérítés nélküli kisajátítását rendelte el. Ugyanakkor kárpótlást ígért a 100-200 holdon felül kiosztható 1000 hold alatti birtokosoknak. - A kárpótlásról aztán soha esett szó.” In: Virágh Ferenc: A Kiszgazdapárt rövid története. I.m. 44k.p.

az egész országban. Megváltás nélkül felosztották a 200 holdon felül a paraszti, 100 holdon felül az úri birtokokat. Az ország területének 34,6%-át kapta meg a dolgozó parasztság, 642 ezren jutottak földhöz. A szegényparasztság birtokába került a föld 20%-a. A magyar nép nagy erővel kezdte építeni elpusztult országát. Igavonó állatok híján nem egyszer magát vagy gyermekeit fogta az eke elé a parasztember.

Bereg vármegyébe földjein segíteni jött haza Kiss Sándor B. Rácz Istvánnal 1945 tavaszán.³²⁹ Oda, ahonnan a vásárosnaményi járás 23 községéből és néhány Szatmár megyei faluból a Vörös Hadsereg 1944 évi őszi bevonulása után 'pár napos munkára' hívta be a 18-60 év közötti férfilakosságot. Szintén ilyen munkára hívták be Kárpátalja magyar falvai férfilakosságát is. „A Beregszászra és Munkácsra bevonulókat 1944 októberében Szolvyára vitték gyűjtőtáborba, majd november végén útnak indították őket a Kárpátokon, nyári öltözetben, hetek óta kiéhezetten, leromlottan Ukrajnába. Nagyobb részük ez út alatt elpusztult. 1945 őszétől egyesek hazaszállingóztak közülük, betegen, évtizedeket öregedve. Az elhurcoltaknak csak mintegy egytizede maradt életben, az sem lett soha életében egészséges.”³³⁰

Sokat próbált és szenvedett magyar testvéreim igyekezett segíteni Kiss Sándor, amikor pár hétre újból haza költözött Vásárosnaményba és szülei Ady Endre úti lakásában lakott. Így emlékezik erre az időszakra: „1945 március-áprilisában a /beregi/ községekben földet osztottam a földreform-törvény lehető legjobb végrehajtása érdekében. Ennek a területnek lettem a képviselője előbb az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, majd - miután a Független Kisgazdapárt Országos Vezetőségének megbízásából a párt részéről vezettem az 1945 novemberi választásokat - az Országgyűlésben is.”³³¹

Kiss Sándor készítette elő Bajcsy-Zsilinszky hamvainak Tarpára való hazahozatalát és temetését 1945. május 27-én.³³² Minden nap a temetési menet előtt járt. A beregi községekben harangzúgással és néma főhajtással fogadták a beregiek szeretett képviselőjüket, a magyar függetlenségért folytatott harc kiemelkedő vezető egyéniségét és vértanúját.

Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886-1944) jogi tanulmányokat folytatott előbb Szarvason, majd Lipcsében és Heidelbergben.³³³ Pályafutása konzervatív politikusként indult. Mindig azokhoz az erőkhöz állt, amelyek határozottan a nemzet érdekeit szolgálták. Az I. világháborúban huszárhadnagyként szolgált. 1918. novemberében a Magyar Országos Véderő Egylet /MOVE/ egyik alapító tagja. Részt vett a polgári nemzeti erők küzdelmében, hogy a Károlyi Mihály

³²⁹ Vö. Pótor Imre: Interjú dr. Horváth Jánossal Kiss Sándorról. I.m. 19.p.

³³⁰ Kiss Sándor: Nyilatkozat. New York, 1968. június 10. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.

³³¹ Kiss Sándor: Nyilatkozat. New York, 1968. június 10. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. V. doboz. Levelek 1966-1971. /128-156. lapig./.

³³² A Kisgazdapárt budapesti tagjait először a posthumus honvédelmi miniszterre és vezérezredessé előléptetett Bajcsy-Zsilinszky Endre hamvainak Országház előtti temetési szertartása (1945. május 27.) hozta össze. A hős hazafi és mártír ravatalán a szovjet kormányt Puskin nagykövet képviselte. In: Virágh Ferenc: A Kisgazdapárt rövid története. I.m. 46.p.

³³³ Vö. Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Akadémiai Kiadó Bp., 1967. 72; Magyarország a német megszállás időszakában. In: Magyarország története 1918-1919; 1919-1945. Főszerkesztő: Ránki György. Akadémiai Kiadó. Bp., 1988. 1151-1216; Gazsi József: A Felszabadító Bizottság. In: Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerk.: M. Kiss Sándor. 183-214.

1918-ban teremtette zűrzavar és Kun Béláék 1919-es kommunista terrorja után ismét talpra álljon a magyarság. 1928-ban megindította „Előőr” című lapját, amelyben fórumot biztosított József Attilának, Féja Géának, Szabó Dezsőnek és Szabó Pálnak is. Gömbös csendőrterrorral megakadályozta, hogy 1935 októberében a tarpai kerület képviselőjének válasszák.

1936-tól kezdődően a Független Kisgazdapártban tevékenykedett. 1939-ben Tarpán már a kisgazdák országgyűlési képviselőjének választják. Gazdag publikációs tevékenységet folytatott. Többször volt országgyűlési képviselő. A II. világháború idején az antifasiszta egység híve és az ellenállási mozgalom polgári szárnyának egyik vezetője lett. Parlamenti felszólalásaiban és cikkeiben támadta a magyar kormány németbarát politikáját, követelte Magyarország háborúból való kilépését. 1943. júliusában megszerkesztette a kisgazdapárt háborúellenes és demokratikus újjászületést valló programját. A polgári politikusok közül egyedül ő vállalta a németellenes fegyveres ellenállást.

1944. március 19-én a lakásába hatoló gestapósok csak tűzharcot követően, súlyosan megsebesülten tudták őrizetbe venni. A Lakatos-kormány október 11-én kikérte a Gestapótól és szabadon bocsátotta. 1944. november elején a Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága elnökévé választották. November 23-án a nyilas Számonkérő Szék emberei elfogták és Kiss János altábornaggyal együtt a Margit körúti fegyházban katonai bíróság elé állították. December 23-án kötél általi halálra ítélték, és 24-én reggel kivégezték. 1945. május 27-én gyászpompával temette el a felszabadult demokratikus Magyarország, és végakarátának megfelelően hamvait Tarpán helyezték el.³³⁴

Több helyen tartott előadást Kiss Sándor. 1945. június 19-én Tildy Zoltánnal, Kiss Gergellyel, Futó Dezsővel és Bognár Józseffel képviselte a Kisgazdapártot a dunántúli választási nagygyűléseken. Míg Tildy Sopronban és Győrben, addig Kiss Sándor Székesfehérváron tartott előadást. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front tagjai közül őt követték előadásaikkal: Rajk László MKP, Bechtler Péter Szociáldemokrata Párt, Veres Péter Nemzeti Párt.

A Független Kisgazdapárt Tudósítója 1945. július 3-án megjelent közleményében olvasható, hogy a Bajcsy-Zsilinszky Endre Akadémián július 5-én Kiss Sándor: ‘Szövetkezeti szocializmus’ címmel tart előadást. Erről így számolt be a július 6-án megjelent tudósítás: „Kiss Sándor beszédében kifejtette, hogy a szocializmus benne van a mai társadalomban. Európában ez már beleivódott a tömegekbe. A szocializmus megvalósítása azt követeli a magyar rendszertől, hogy a magántulajdon elve alapján életerős, eleven, termelőképes kisgazdaságok termelő és értékesítő szövetkezeti hálózata alakuljon ki. Előadását azzal fejezte be, hogy

³³⁴ Ronald Reagan 1984. december 7-én a Fehér Házban - többek között - így emlékezett a magyar ellenállás hőseire: „Megtiszteltetés számomra üdvözölni azokat, akik 1944. december 8-án a negyvenéves évforduló alkalmával összegyűltek, hogy megemlékezzenek a német-náciellenes magyar katonai ellenállási mozgalom tragikus végződéséről. Ez az alkalom emlékeztető a magyar nép hősi eltökéltségére, hogy védelmezte nemzeti függetlenségét és ellenálljon annak, hogy katonai megszállás segítségével, embertelen politikai eszméket és rendszereket erőltessenek a nemzetre. Osztozom ennek a bátor erőfeszítés túlélőinek bánatában, amikor meghajtják fejüket hősies vezetőik - Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kiss János altábornagy, Nagy Jenő ezredes és Tartsay Vilmos százados - emléke előtt, akik négy évtizeddel ezelőtt bitófán fejezték be életüket. E férfiak és mindazok, akik az ő vezetésük alatt részt vettek ebben a hősies ellenállási mozgalomban, az elkövetkező nemzedék ihletői maradnak.” Gazsi József: A Felszabadító Bizottság. In: Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerk.: N. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1994. 210.

„minden nép addig él, amíg kultúrája van. Amely nép elvesztette kultúráját, eltűnt a történelemben.”³³⁵

Orosháza 1946. december 16-tól 22-ig terjedő időszakra terveztek szemináriumot mintegy 30 hallgatóval. A tervezetet aztán a letartóztatások miatt átdolgozták más dátummal /1947. február 3-9./ és más előadókkal. Eredetileg az alábbi előadókkal számoltak: Kiss Sándor, K. Nagy István, Pákozdy Ferenc, Kelemen Sándor, Gyulai László, Majsai Emil, Vatai László, Németh László, Kemény István, B. Rácz István, Bognár József, Hám Tibor, Jakab Sándor, Horváth János, Horányi Tibor. Az újra tervezést követő előadók: K. Nagy István, Pákozdy Ferenc, Majsai Emil, Abód László, Csirke Ernő. Eredetileg mindjárt a megnyitót követően Kiss Sándor K. Nagy Istvánnal tartott volna két részes előadást a magyar társadalom kialakulásáról. December 21-re tervezték Kiss másik előadását Horváth Jánossal és Horányi Tiborral: 'Szövetkezetek, szövetkezés, szövetkezeti szocializmus' címmel. A társadalmunk kialakulásáról szóló előadással Majsai Emilt bízták meg.³³⁶

Kiss László nemzetgyűlési képviselő 1946. december 4-én kelt, a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt Politikai Bizottságának küldött levelében 'collégium' megszervezését a képviselőknél, illetve tervezete jóváhagyását kéri a Politikai Bizottságtól. Kérését a következőkben indokolta: a képviselők állandó kapcsolatban állnak a választópolgárokkal és gyakran vannak olyan kérdéseknek kitéve, amelyek mezőgazdasági termelésünk helyzetével, ennek átszervezésével, a mezőgazdasági ipar kérdésével vannak szoros összefüggésben. Jól-lehet a paraszti képviselők gyakorlati tudással rendelkeznek, de szükséges, hogy ezt a tudást elméleti tájékozottsággal is alátámasszák, és hogy lássák azokat a nagy összefüggéseket, amelyek a világ gazdaság helyzetének alakulása szerint folyamatban vannak. Az előadásorozatban kívánatos lenne gazdasági, gazdaságpolitikai és politikai tárgykörben is kiiskolázást tartani. Kiss László javasolja, hogy a collégiumban a paraszti képviselők részvétele legyen kötelező. E tervezetet ankét keretében megtárgyalták Róth Pál államtitkár, Hám Tibor, Szabó Árpád, Farkas György, Horváth János, Kiss Sándor, Kiss Gergely, Kiss László, Patonai Elek, Kovács István és Saláta Kálmán képviselők. A képviselő-collégium megszervezésére intézőbizottságot is alakítottak.³³⁷

4.2. A Magyar Parasztszövetség igazgatója

Horváth János Kiss Sándor naményi szoboravatásakor mondta: „1946 elején Nagy Ferenc ki-szemelte földművelésügyi miniszternek Kiss Sándort, aki azonban meggyőzően bizonyította, hogy neki a Parasztszövetséget kell vezetnie. Ki is építette a hatékony országos központot és megyei szervezeteket. Énrám bízta, akkor már mint országgyűlési képviselőre a gazdaság-

³³⁵ A Független Kisgazdapárt Tudósítója. Kézirat. 1945. július 6. 55.p. Tudománypolitikai Intézet. Kisgazda Levéltára. 82d/68 öe.

³³⁶ Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.Á.68d./5ő.e. 15-16.p. Fél óra népdalozás után az előadások időtartama 50-60 perc. Jegyzet készítése kötelező. Minden előadás után helye van vitának, megbeszélésnek. Az esti programokat a hallgatók állítják össze. Az irodalmi estre eredetileg Kodolányi János, Sinka István, Török Erzsébet, Cserfalvi Aliz, József Jolán meghívásával számoltak a tervek készítői.

³³⁷ Kiss László levele A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt Politikai Bizottságának. 3.p. Bp., 1946. december 4. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára 25.d./2 ö.e.

politika irányítását, a nemzetközi kapcsolatokat, és az igazgató általános helyettese szerepet. Vonzotta a tehetséges és odaadó vezetőket és jelölteket.³³⁸

A Magyarországi Református Egyház nevében fejtette ki Márkus Mihály Kiss Sándor emléktáblája leleplezésekor, hogy „ő gyakorlati munkása volt annak az eszmének, melyet Bajcsy-Zsilinszky Endre tömören így fogalmazott meg: *‘Egyetlen út a magyar paraszt!’*, míg Szabó Dezső így foglalta össze: ‘a magyarság katonai és gazdasági erejének zöme pszichéjének, nyelvének, kultúrájának alapelemei, faji egyéniségének legfőbb biztosítékai a magyar parasztságban vannak... a parlamentben és az életben ezt képviselte Kiss Sándor, olyan munkatársakkal a Parasztszövetségben, mint Nagy Ferenc, Kovács Béla, B. Szabó István, Kádár Géza, Kelemen Sándor, Barsi Dénes, Gombos Gyula, Horváth János, Jakab Sándor, Oláh István, Kovács Károly és a többiek.’”³³⁹

A Kossuth Könyvkiadó 1983-ban közölte az 1943. augusztus 23-tól 29-ig Balatonszárszón tartott Magyar Élet Tábor jegyzőkönyvét. A 473 résztvevő között a Parasztszövetséget és a kalászos gazdákat legalább harmincan képviselték.³⁴⁰ Erdei Ferenc a parasztság történetéről, társadalmi, gazdasági helyzetéről, Darvas József a foglalkoztatás oldaláról, Dobi István pedig a parasztság elesettségéről beszélt.

Erdei kifejtette, hogy 1848-ban a jobbágyszabadítás csak az úrbéres földek népét érintette, parasztságunknak 2/5-ét. Ez azt jelentette, hogy „ha itt-ott pillanatnyilag kedvezőbb és szabadabb állapotban élt is, mint a földhöz kötött jobbágy, ugyanakkor életbiztonsága, kultúrája bizonytalanabb és változóbb volt. Ennek az uradalmi parasztságnak körülbelül a fele volt cseléd, tehát az uradalmi majorok évi munkára szerződő bentlakó munkásrétege, míg a másik fele az úgynevezett szegődményes parasztság volt... Mind a történelmi úrbéres parasztság, mind pedig az újabb képződésű uradalmi parasztság egyformán leszorult és megmerevült társadalmi helyzetben élt.”³⁴¹ 1867 után a hagyományos társadalomszerkezet fokozatosan engedett a kifejlődő polgári társadalomnak. De a parasztság tömegében sem a történelmi nemzeti társadalomhoz, sem a polgári társadalomhoz nem kapcsolódott. Az 1921. évi földreform is alig javított valami keveset a feudális viszonyokat tükröző földbirtok megoszláson.

A magyar parasztság elesettségéről szólva Dobi István kiemelte: „Ennek a rétegnek nem igen hallatszik messze a szava. Mert nincs szervezete, nincs sajtója, amelynek segítségével feltárhatná problémáit, orvoslást kereshetne fájó sebeire... Tudjuk, a századok során mennyit fejlődött a kultúra és a technika. Sajnos, ez a fejlődés szinte semmivel sem vitte előre az agrármunkásság életét és helyzetét.”³⁴²

A Magyar Parasztszövetséget 1941. szeptember 28-án alapították meg belügyminisztériumi segédlettel, a kisközgazdász bázis érdekképviselésének érvényesítése érdekében. Aminek két évtizedig a magyar politikai rendszer sikeresen ellenállt, az megvalósult: az állami irányítás béklyóitól mentes, önálló parasztszervezet alakult. Szervezetileg ez ugyan nem tartozott a Kisközgazdászokhoz, de közvetve szorosan összefüggött vele Nagy Ferenc személye révén. Ő volt

³³⁸ Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 3.p.

³³⁹ Márkus Mihály beszéde Kiss Sándor emléktáblája leleplezésekor. I.m. 11.p.

³⁴⁰ Dancs József: Utak és állomások. Kossuth Könyvkiadó Bp., 1978. 173.p.

³⁴¹ Szárszó. Kossuth Könyvkiadó Bp., 1983. 192.p.

³⁴² Szárszó. Kossuth Könyvkiadó Bp., 1983. 323.p.

a Kisgazdapárt főtitkára, ugyanakkor ő alapította és vezette a Parasztszövetséget is.³⁴³ Ő békés, türelmes mozgalmat helyezett kilátásba, amikor a szövetség programját így fogalmazta meg: „szervezkedésünk céljaiban nem osztályszervezkedés, hanem a parasztság osztályerjedésének sima lefolyását akarja biztosítani, amely mellett a parasztság öntudata kellőképpen kiforthat, anélkül, hogy rombolna.”³⁴⁴ A Parasztszövetség alapítói Baranya vármegyei kisgazdák: Nagy Ferenc, országos elnök (Bisse), Kovács Béla főtitkár (Patacs), Vörös Vince (Bakonya).

Pintér István történész szerint ezt a szervezetet a nyilas mozgalom ellenlábasaként hozták létre azzal a céllal, hogy a parasztságot a kormány mellé állítsák. „A parasztság radikális képviselői azonban elhatározták, hogy a Magyar Parasztszövetségen belül kiharcolják a szegényparasztság szervezeti önálló képviselőt, s ennek révén az egész parasztszövetséget bekapcsolják a demokratikus erők közös frontjába. Ehhez azonban 1941-1942-ben még csak a kezdeti lépéseket tudták megtenni.”³⁴⁵ Először az 1943. május 7-én összehívott országos nagyválasztmányon deklarálták a szakmai egységet. Megerősítették, hogy a Magyar Parasztszövetség külön belügyminisztériumi bejegyzéssel önálló társszervezetként működik. A nagyválasztmány az Intéző Bizottság helyett vezetőséget választ. Ügyvezető elnök Tildy Zoltán, alelnök Dobi István, B. Szabó István, főtitkár Nagy Ferenc lett.³⁴⁶

A német megszállást - 1945. március 19. - követően a Magyar Parasztszövetséget a belügyminiszter feloszlatta, de 1945 tavaszán az Ideiglenes Nemzeti Kormány engedélyével újra kezdte munkáját. A háború alatti vezetőséggel alakult újjá: Nagy Ferenc lett az elnök, B. Szabó István és Dobi István alelnökök, Vörös Vince főtitkár, ügyvezető igazgató Kiss Sándor. De mivel akkor Nagy Ferenc újjáépítési miniszter volt és a Kisgazdapárt elnöke, Kovács Béla pedig a párt főtitkára, Kiss Sándorra és Vörös Vincére hárult a szövetség újjászervezésének minden munkája.

4.2.1. A Magyar Parasztszövetség újjászervezője

„...a parasztságot a nemzeti élet valóságos alapjává tenni.”

A Parasztszövetség újjáalakításában hatékony szerepe volt Kiss Sándornak, aki 1945 áprilisában többször szorgalmazta ezt Nagy Ferencnél és Kovács Bélánál. Így ír erről: „1945 elején vita folyt arról, hogy a parasztság két pártja mellett szükség van-e még a Parasz-

³⁴³ Gombos Gyula: Esmélet. I.m. 185.p; Kiváló foglalatát adja a szervezet kezdeti éveinek a Parasztszövetség országos főtitkára a Történeti Szemle hasábjain /1982. 2. sz. 245-275./: Vörös Vince: Magyar Parasztszövetség 1941-1944 címmel. Az MTA Történettudományi Intézete támogatásával írt visszaemlékezést Vida István jegyzetei egészítik ki. A dolgozat fő értéke a függelékben található, Vörös Vince és a Kisgazdapárt vezetői levelezését bemutató dokumentáció; Ugyancsak a Történelmi Szemle közli Rácz Lajos: Parasztsors 1945-1947 című írását. A baloldali kisgazdapárti politikusnak, a párt egykori alelnökének írását - mint rendkívül értékes és szemléletes kortörténeti ábrázolást - Vida István rendezte sajtó alá és jegyzetekkel látta el; Rövid, jól áttekinthető összefoglalót közöl a Parasztszövetség 1941-1944. évi működéséről Vida István könyvében: A Független Kisgazdapárt története 1944-1947. Akadémiai Kiadó Bp., 197616-17.

³⁴⁴ In: Szakács Kálmán: Paraszti rétegszervezetek Magyarországon 1945-1951. Kossuth Könyvkiadó 1988. 16k.

³⁴⁵ Pintér István: Magyarország a Második világháború előtti években. In: Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. II. kötet. Főszerkesztő: Ránki György. Bp., 1988. 1064.p.

³⁴⁶ Virágh Ferenc: A Kisgazdapárt rövid története. I.m. 38.p.

szövetségre is? - Barátaimmal együtt nagyon határozottan indokoltuk és sürgettük a szövetség újjászervezését. Májusban Nagy Ferenc és Kovács Béla arra kért, hogy vállaljam el a szövetség újjászervezését. Elkezdtuk a munkát, fiatal parasztok és parasztszármazású értelmiségiek.”³⁴⁷

A Magyar Parasztszövetség országos központja Budapest V. kerület Báthory u. 24. szám alatt négy osztállyal kezdte meg működését. Az Érdekvédelmi Osztályt Horváth János, a Szövetkezeti Osztályt Oláh Károly István, a Mezőgazdasági Tudásnevelő Osztályt Benárd Géza és a Művelődésügyi Osztályt Kelemen Sándor író vezette. A szervezet 1946 végére bővült, de a Parasztszövetség tényleges irányítója végig Kiss Sándor igazgató maradt. Az egyre sokasodó feladat koordinálására elnöki irodát hoztak létre Kádár Géza vezetésével.

Az Igazság című újságban Kiss Sándor kifejtette, hogy a birtokos paraszti tömegszervezet a háború alatt jelentős szerepet töltött be a parasztság politikai tudatának növelésében és részt vállalt a Hitler-ellenes ellenállási mozgalomban. Funkciója a felszabadulás után átalakult. A Kisgazdapárt paraszti szárnyát hatalmas tömegszervezetté kívánták kiépíteni, hogy komoly támasz legyen a párt számára. A Parasztszövetséggel pedig a nagy politikai szerepet játszó baloldali hatalmi-közéleti ellensúlyt kívánták megteremteni.

A Parasztszövetség feltámasztására vonatkozó felhívása Nagy Ferencnek 1945. április 22-én jelent meg a Kis Újságban, s ezzel megkezdődött a szervezkedés.³⁴⁸ A vezetés rövid idő alatt újjáalakult, de az újjászervezési munka lassan haladt. 1946 elejére csak nyolc megyében működtek helyi szervezetek. Tildy Zoltán szerint: „az FKGP-nek fejlődése felfelé ívelő szakaszában egyelőre nem volt közvetlenül szüksége e társadalmi szervezet támogatására, a koalíciós pártharcok akkor még a kezdet kezdetén álltak, s a politikai frontok még nem alakultak ki teljes egyértelműséggel. Ugyanakkor szerepet játszott az is, hogy a Parasztszövetséget - mint a paraszti érdekképviselő intézményét - nem sikerült legalizálni, a munkáspártok csak szóbeli ígéreteket tettek ennek elismerésére.”³⁴⁹

Kiss Sándornak nem kellett sokáig érvelnie a Parasztszövetség mellett. Hiszen lényegében Nagy Ferenc eszméit akarta az 1945-ös politikai helyzetben érvényesíteni. Szavai szerint: „Jellegében mégis már egy olyan Parasztszövetséget álmodtam, amely határozottan forradalmasítani kívánja az egész parasztságot, szellemben és lélekben... Olyan mozgalomra gondoltam, amelynek határozott elképzelése van az országról, népről, annak jövőjéről, amely a parasztság öntudatát és összetartozását a lehető legmagasabb fokra emeli. Egyszóval megvalósítja azt, amit a népi irodalom annyiszor hangoztatott: a parasztságot beemeli a nemzetbe, és a nemzeti élet valóságos alapjává teszi.”³⁵⁰

Saláta Kálmán és Arany Bálint ajánlására 1945 júliusában választották meg Kiss Sándort a Magyar Parasztszövetség Országos Központja igazgatójának.³⁵¹ Göncz Árpád szerint: „a

³⁴⁷ Kiss Sándor: A demokratikus kísérlet sorsa 1945-47. Kézirat. 1-43. Hely és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XVI. doboz; „Sándor beszéde 2 nappal autószerencsétlenségünk előtt volt, tehát halála előtt 20 nappal az Itt-Ott konferencián. Onnan jöttünk haza, s ott az állami parkban történt 1982. szeptember 1-én.” Kiss Sándorné közlése. Washington, 2002. október 25.

³⁴⁸ Nagy Ferenc: A parasztság érdekképviselője. Kis Újság 1945. április 22. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.á. 84d./96.e.;

³⁴⁹ Tildy Zoltán, 1945. In: Vida István 1976. 52.p.

³⁵⁰ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 60k.p.

³⁵¹ Budapest Főváros Levéltára /BFL/ XXV. 1. a. Mistéth-dosszié.

Parasztszövetség politikai célja a paraszti érdekvédelem volt, a klasszikus szakszervezeti gyakorlatnál szélesebb értelemben... Nagy valószínűséggel állíthatom, hogy a Parasztszövetséget ő hozta létre, nyilván nem egyedül, de annak éltető szelleme volt, mint ahogy azt hiszem, hogy a Parasztszövetség létrejötte élete legnagyobb sikere és eredménye lett.”³⁵²

Sokan féltek a Kisgazdapárt vezetőségében attól, hogy a Parasztszövetség elvonja az erőt a pártszervezéstől. Erre Kiss Sándor azzal érvelt, hogy a párt önmagában kevés. Ez politikai programot és irányt ad, felkészít a választásokra, szerepe van a közigazgatás újjáépítésében, de a pártok megosztják a parasztságot. Ezért olyan szervezetre van szükség, amelyben közös érdekek és célok mentén megvalósul a parasztság egysége. A Parasztszövetségnek, a parasztság érdekvédelmi szervezetének olyan politikai, érdekvédelmi jogok biztosítását sürgették, amelyeket a munkásszervezeteknek is biztosítottak.”³⁵³

A Parasztszövetség programja a következő volt: A parasztság társadalmi öntudatának növelése szervezethez, szakszervezeti módszerekkel. A parasztság vezetőinek kinevelése, alapos kiképzése, tanfolyamok, népfőiskolák, vezetőképző iskolák útján. „A Parasztszövetség erős érdekvédelmi szervezetté történő kifejlesztése, új mezőgazdasági érdekvédelmi törvény megalkotása; A szövetségi mozgalom erőteljes fejlesztése, parasztszövetségek alakítása és kiterjesztése a feldolgozás és értékesítés területére is, új szövetkezeti törvény megalkotása; Nagyarányú kulturális képzés, a történelmi és népi kultúra öntudatosítása, ápolása és tovább fejlesztése.”³⁵⁴

A Magyar Parasztszövetség nagyválasztmányát, országos újraalakuló közgyűlését 1945. augusztus 19-re Budapestre hívták össze. Akkorra már minden megyében megindult parasztszövetségek szervezése és több mint 1000 csoport jelentette be megalakulását. A nagygyűlésen Kiss Sándor beszámolt a Szövetség szervezésének addigi eredményeiről, célkitűzéséről és munkatervéről. A politikai beszámolót Nagy Ferenc tartotta. A nagyválasztmány határozati javaslatban terjesztette elő, hogy „a parasztság a demokrácia megingathatatlan alapja és egyedül biztosíthatja, hogy a demokrácia harmonikusan simuljon a magyar néplélekhez, mert a magyarságnak csak a sajátosan magyar demokrácia lehet örökkévaló berendezkedési formája; Határozatában pedig kimondta: a Parasztszövetség a parasztság érdekvédelmi, gazdasági és kulturális szervezete és követelte, hogy a szakszervezetekkel mindenben egyenlő jogokat kapjon.”³⁵⁵

A Parasztszövetség első, felszabadulás utáni közgyűlésén Nagy Ferenc elnök hangsúlyozta, hogy a Parasztszövetség funkciója megváltozott. Olyan tömegszervezetet akartak, amely összefogja és a Kisgazdapárt mögé állítja a különböző pártállású parasztokat a módosabb

³⁵² Göncz Árpád közlése. Bp., 2001. 11. 29.

³⁵³ Vö. Kiss Sándor cikke. Igazság 1945. július 7.

³⁵⁴ Kiss Sándor: A demokratikus kísérlet sorsa 1945-47. Kézirat. 1-43.p. Itt-Ott Konferencián elhangzott beszéd. Hely és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XVI. doboz. 32.p; A Parasztszövetség munkájában a program volt a legfontosabb, ebben állt a legerősebb szervező erő. Kijelölte egy olyan ország vízióját, amelyért a parasztságnak dolgozni és harcolni kell. A program röviden összefoglalva: „A parasztság a nemzet történelmi osztálya, amely a magyarság fennmaradását biztosította. Ennek ellenére a társadalom legelnyomottabb osztálya volt évszázadokon keresztül, kizárva és kismimizve a hatalomból. A demokrácia azt jelenti, hogy a parasztságnak számarányának megfelelően kell részesülnie a jogokból is, nemcsak a kötelességekből.” In: Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 61.p.

³⁵⁵ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 64.p.

parasztok vezetése alatt, ugyanakkor a Parasztszövetséget a szakszervezeti mozgalom ellenszervezetének is szánták, és segítségével ellensúlyozni kívánták annak hatalmi és közélet szerepét. Kovács Béla szerint szakszervezetszerűen akarják biztosítani a magyar parasztság számára a legteljesebb gazdasági, kulturális előrehaladást. Egységes paraszti érdekvédelmi szervezetet kívánnak létrehozni, amely a szakszervezetekhez hasonló jogokkal rendelkezik. Augusztus 22-ig tíz helyen alakult meg a vármegyei szervezet, de a központi szervezeti kiépítésben már hat osztályt hoztak létre: szervezési, érdekvédelmi, szövetkezeti, mezőgazdasági, mezőgazdasági tudásnövelő, művelődési és házépítési osztályokat.³⁵⁶

Nagy Ferenchez hasonlóan, Kiss Sándor is a parasztegység megvalósítását tartotta legfontosabb politikai feladatának. Ezért a magyar parasztság megszervezése élére állt. A Magyar Parasztszövetség jelszava így hangzott: *'parasztegység a Parasztszövetségben'*. Akkor még az ország 55 százaléka paraszt ember volt vagy mezőgazdaságból élt. Erős érdekvédelmi, gazdasági és kulturális szervezetet akartak létrehozni a demokrácia és önállóság iskolájaként. Olyan mozgalmat, amely megfelel a kiemelkedő képességű parasztok közéleti szereplésére, hogy rátermett képviselők és szövetkezeti vezetők legyenek. A paraszti származású népi értelmiségiek közül bekapcsolódtak a Parasztszövetség tevékenységébe. Annak igazgatója és művelődési munkájában az igen tevékeny Kelemen Sándor végig a népiek egysége és együttműködése szószólói voltak.

Kiss Sándor arra törekedett, hogy pártoktól függetlenül képviselje a paraszti érdekeket. 1945 áprilisában a parasztpárti vezetők kezdeményezésére tárgyalásokat kezdtek a Nemzeti Parasztpártnak a Parasztszövetségben való részvételéről. Ám a Kisgazdapárt és Nemzeti Parasztpárt felfogása eltért egymástól a paraszti tömegszervezet feladatait és szerepét illetően. Veres Péterék szét akarták választani a Parasztszövetség politikai-érdekképviselői és társadalmi-kulturális funkcióját, s azt akarták, hogy a parasztság érdekképviselőit a mezőgazdasági érdekképviselői törvény alapján létesítendő testületek gyakorolják. Kiss Sándor azonban környezetével, a kisgazdapárti vezetőkkel együtt nem értett egyet a Nemzeti Parasztpárt elképzeléseivel: nem volt hajlandó lemondani a parasztság érdekképviselőiéről. A tárgyalások függőben maradtak, majd a Nemzeti Parasztpárt vezetősége 1946. május 19-én levelet intézett Nagy Ferenchez, melyben közölték, hogy nem kívánnak részt venni a Parasztszövetség munkájában és megszakítják a kapcsolatot a Kisgazdapárttal. Ettől kezdve még tovább romlott a két párt közötti kapcsolat. Veres Péter 1956 októberében Boross Lajos és Püski Sándor előtt kijelentette, hogy „1945 után Kiss Sándor parasztpolitikája volt a helyes, és a jövőben csak Kiss Sándorral együtt hajlandó politizálni.”³⁵⁷

A parasztság társadalmi felemelkedését, életkörülményeinek javítását szolgálta a Parasztszövetséget vezető kisgazdapárti centrum. A paraszti származású népi értelmiségiek közül többen a Parasztszövetség tagjai sorába léptek. A népi írók értelmiségi hívei közül sokan a Nemzeti Parasztpárthoz, mások a Kisgazdapárthoz csatlakoztak. A Szövetség vezetőségének többsége népi származású értelmiségi volt.

1946 őszén a Szövetség újjászerveződő és kibővülő fővárosi központja megalakítása előtt Gombos Gyula kritikai észrevételei megfogalmazását és javaslatait több kisgazdapárti képviselő aláírásával juttatták el Kiss Sándor ügyvezető igazgatónak. A levél aláírói kérték egyrészt, hogy szüntessék meg a Parasztszövetségnek a Kisgazdapárttól majdnem szakszer-

³⁵⁶ A Magyar Parasztszövetség közgyűlése. Kis Újság 1945. augusztus 22. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.á. 84d./96.e.

³⁵⁷ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 41.p,

vezeti jellegű függését. Csak így érhető el, hogy a Szövetség a parasztság centrális szervezete legyen, s számarányához illő súllyal jelentkezzék a magyar politikában. Másrészt javasolták, hogy a Szövetség hatékony működése érdekében távolítsák el a vidéki szervezetekből a megcsontosodott, emberileg is öreg exponenseket, így juttassák szóhoz a valóban dolgozó parasztságot és fiataljait is. Mert „a magyar politikának nagyobb távlatokat tekintve szüksége van arra, hogy parasztságunk politikai arculata egyöntetű s világosabb legyen. A Paraszt-szövetség pusztá létével előkészítő lehet e kívánatos változásokhoz. Munkája nyomán szilárdabb alapokat s tágabb horizontot kapva kibontakozhat egy modernebb s egyben történelmibb parasztpolitika lehetősége.”³⁵⁸

A Kisgazdapárt politikai súlyának növekedésével összhangban nőtt a Paraszt-szövetség politikai jelentősége és szerepe is. Az 1945-ös választások után gondos munkával építették ki az ország nagy részében helyi szervezeteit. Ezzel komoly tömegbefolyásra tett szert. Politikai-ideológiai célból adták ki a Magyar Parasztélet című hetilapot. Szerkesztője Barsi Harcsa Dénes volt. „A Paraszt-szövetség szervezettebb, ideológiai-politikai arculatát tekintve egysége-sebb volt, mint maga a kisgazdapárt, így a pártvezetőség jól felhasználhatta politikai célja érdekében s főleg szervezési feladatokat bízott rá.”³⁵⁹ Másik lapjuk, a Paraszt-szövetségi Hírek az érdekérvényesítésre törekvő agitáció harcos vezérmotívumát így tette közzé: „a Paraszt-szövetség azt tartja, hogy a parasztságnak igenis minden egyéb társadalmi rétegtől és osztálytól eltérő, sajátos érdekei vannak.”³⁶⁰

A Paraszt-szövetség vezetősége gondosan, megtervezett módon építette ki a szövetség megyei, járási és helyi szervezeti hálózatát. Tanfolyamokon, szakmai gyűléseken vezetésre termelt, kiváló személyiségek sorát képezték, segítették a szövetség fennállásának kezdetétől. Hatáso-san támogatták a földhözjuttatott embereket. Szövetkezetek kialakítását sürgették a beszerző, megmunkáló, feldolgozó és értékesítő tevékenység kialakításához. A parasztság tovább-képzésére ezüst- és aranykalászos gazdatanfolyamokat indítottak, téli iskolákat, tanfolyamokat szerveztek. A közművelődés nagyarányú, tervszerű kiépítésén fáradoztak. A Paraszt-szövetség programjának termékeny visszhangja volt a parasztság minden rétegében. 1945-1946 telén már több mint 2000 községben tartottak közművelődési tanfolyamot. Megyénként volt vagy egy főiskolájuk vagy vezetőképző tanfolyamuk. 1946-ban megalapították a Móricz Zsigmond Akadémiát a parasztság vezetőinek felsőfokú képzésére. A vidék jó részén a Paraszt-szövetséget szervezetileg nem lehetett elválasztani a Kisgazdapárttól. Sok helyen a Paraszt-szövetség vagy azonos volt a Kisgazdapárt pártszervezetével vagy pótolta azt.³⁶¹

³⁵⁸ A levelet aláírták: Gombos Gyula, Gombos Imre, Szij Rezső, Szij Gábor, Boross Lajos, Solymossy Béla, Békés István, Püski Sándor, Hartyányi István, Litkey György, Fitos Vilmos, Szekeres László. Hely megnevezés nélkül, 1946 őszén készült. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XV. doboz.

³⁵⁹ Vida István 1976. 176.p.

³⁶⁰ Paraszt-szövetségi Hírek 1945. november 10.

³⁶¹ Vö. S. Nagy Zsigmond az FKGP Pest megyei Szervezete titkára Kiss László v. államtitkárnak írt levelét: „Az üllői párthelyiséggel kapcsolatban tisztelettel jelentem, Üllőn a Kisgazdapárt megalakulásától kezdve a Paraszt-szövetséggel egy helységben működött. Most, hogy a Paraszt-szövetség vagyonát zár alá vették, az egész helyiséget lepecsételték, így jelen pillanatban a Kisgazdapártnak nincs helysége.” Bp., 1948. október 26. Tudománypolitikai Intézet. Kisgazda Levéltára. In: A beilleszkedő nemzeti emlékezet. Vitaestek az Eckhardt Tibor Politikai Akadémián 1998. szeptember - november. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének Kiadványa. 26. szám. Bp. 1999. 167.p.

Nagy figyelmet fordítottak a népfőiskolai mozgalom újjászervezésére is. A Parasztszövetség központjában Jakab Sándor és Kovács Károly vezetésével népfőiskolai csoport működött. A népfőiskolák tudatosították a társadalmi kohézió, a gazdasági növekedés, az ország politikai stabilitásának és szuverenitásának céljait, egyben ennek megvalósítása lehetőségeit is. 1946. szeptember 7-én Budapesten tartották meg a magyar népfőiskolások országos találkozóját, majd másnaptól került sor az Országos Parasztnapok nagyszabású rendezvénysorozatára.

Kiss Sándor egykori munkatársa - Kovács Károly - közli a szövetség megújuló kezdeteiről: „Az FKGP fő vezetői a Parasztszövetség újra szervezését és vezetését Kiss Sándorra bízta. Ő ezt vállalta és hozzáfogott az újjászervezéshez. Ekkor szólt nekem is - tudván, hogy sáros-pataki népfőiskolás voltam, s ugyanazzal a gondolkozással és nézettel rendelkezem. Örömmel vállaltam a munkát, mert ahogyan Kiss Sándor jellemét, közvetlenségét, magyarság szeretetét ismertem, öröm volt vele dolgozni... Hivatása a magyar parasztság felemelése volt, és a magyarságtudat fejlesztése. Abban az időben a magyarságot sokféle veszély fenyegette...”³⁶²

1945 őszén a legkiválóbb szakemberekkel írtatták meg a Közművelődési Tanfolyamok anyagát, amiket két kötetben nyomtattak ki. Az ezek alapján tartott művelődési tanfolyamokon sokszor éjfélig tartó vitákban tárgyalták a problémákat. Nem Fejbőlöntő Jánosok, hanem okos gondolkodók vettek részt a tanfolyamokon, egy felszabadult nép haladó fiatalsága, amely felelősen vállalta és végezte az ország újjáépítését.³⁶³

1946 szeptember második felében - az Országos Parasztnapok megrendezése után - átszervezték a Parasztszövetséget, főleg az irányító központot, az országos apparátust alakították át. Tovább szélesítették a felső bürokráciát: négy főosztályt és 23 osztályt állítottak fel. A Társadalmi Osztály vezetője Fitos Vilmos lett, a Magyar Község nevű „fajvédő” titkos társaság tagja. Kiszélesedett a paraszti tömegszervezet gazdasági és politikai tevékenysége is. Kiss Sándorék a szegényekért küzdöttek legjobban. „Igyekeztek újjáéleszteni a földmunkás szakosztályt; külön programot dolgoztak ki számára, amely jogos szegényparaszti követelést tartalmazott, de alapjában azt a célt szolgálta, hogy megakadályozza a falusi szegények balrafordulását.”³⁶⁴

A Magyar Parasztszövetség Naptárában az 1947-ik évben Kiss Sándor, a Parasztszövetség igazgatójaként írt „Beköszöntőt”. Reménységgel, bizakodva jelentette ki a világháború borzalmai után: „Vetetlen földek, aratatlan vetések tengerét, jószágok, szerszámok silány és kevés törmelékét hagyta itt az általzúgott háború, és csak egyet adott helyette: a népi felszabadulást és a nagybirtokok felosztását a parasztok kezébe... De hitünk temérdeksége mellett sem mertük hinni, hogy paraszt magyar népünkben annyi életerő lehessen, mint amennyiről ez a nép tanúbizonyságot tett az elmúlt esztendőben.... A paraszti sors közérzete a szebb és jobb paraszti élet után való tudatos vágyakozás száz és százezres tömegekben sodrotta paraszt népünket a maga lelkéből lelkedzett, maga képére és hasonlóságára formált hatalmas szervezetbe: a Magyar Parasztszövetségbe... mely, nyugodtan mondhatjuk: rohammal meghódította az országnak majdnem minden zugát.”³⁶⁵

³⁶² Kovács Károly közlése. Poroszló, 2000. június 15.

³⁶³ „A tanfolyamok módszertanilag is újat jelentettek. Jóllehet egy-egy témakörben igyekeztünk a legkiválóbb előadókat biztosítani, legalább annyit, vagy még többet fordítottunk a vitákra, az elmélyülésre, a témák kidolgozására. Lényegében egyetemi módszerű szemináriumok voltak ezek, a passzív hallgatás helyett az aktív közreműködés kapott bennük nagy szerepet.” In: Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 65.p.

³⁶⁴ Vida István 1976. 224.p; Kis Újság 1946. szeptember 10.

³⁶⁵ Kiss Sándor: Beköszöntő. A Magyar Parasztszövetség Naptára. 1947. 27p.

A Paraszt szövetség igazgatójaként Kiss Sándort munkája megbecsülésként több elismerést és kitüntetést kapott. Így például a kormányzat részéről: 1946. július 16-án nevezte ki Keresztúry Dezső vallás és közoktatásügyi miniszter a Magyar Népi Művelődési Intézet elnöki tanácsa tagjává.³⁶⁶ Harcostársai részéről pedig: Magyar Nemzeti Ellenállás Szabadságharcosainak 1946. október 6-án rendezett közgyűlésén az elnöki nagytanács tagságára jelölték.³⁶⁷ Tagja lett az Országos Szabadművelődési Tanácsnak és igazgatósági tagja volt a Háziipari és Gazdasági Hitelintézet Rt-nek.³⁶⁸

A Paraszt szövetség hanyatlása 1947 tavaszán, Kiss Sándorék letartóztatása után kezdődött. A Szövetség már alig hallatott magáról. Ehhez hozzájárult a Kisgazdapárt súlyos gazdasági helyzete is.

1947. január 16-án házkutatást tartott a rendőrség a Paraszt szövetség székházában. A Magyar Parasztlelet március 23-i számában pártszövetségi állásfoglalás jelent meg az úgynevezett köztársaság elleni összeesküvéssel kapcsolatban. Ekkorra már elkezdődtek a népbírói tárgyalások. 1947 őszén a Paraszt szövetség második válságát élte át. A tulajdonos parasztság egy része a Kisgazdapártot és a Paraszt szövetséget elhagyva az ellenzéki pártokhoz csatlakozott.

4.2.2. Mezőgazdasági érdekképviselési törvény-javaslat

Kiss Sándor igazgató vezetésével a Báthory utca 24. sz. alatt működő Paraszt szövetség az összes jelentős szakember bevonásával készítette el az érdekképviselési és szervezetkezeti javaslatot. 1945 nyarán kezdték el a munkát és mintegy fél évig tartott a törvényjavaslat előkészítése.³⁶⁹ Ez volt Kiss Sándornak és munkatársi közösségének első jelentős képviselői cselekedete. A javaslat eleve a parasztság egységes érdekvédelméből indult ki. Visszafoготtan, de a Magyar Parasztszövetségnek a szakszervezetekkel egyenlő elismerését irányozta elő.

A munkabizottság érdekképviselési ügyekben jártas szakemberekből állt. Áttanulmányozták a fejlett szervezetekkel rendelkező nyugati országok mezőgazdasági érdekképviselését. A magyar adottságok figyelembevételével aztán főleg a dán szervezetkezeti rendszer tapasztalatait

³⁶⁶ A kinevezési okmány szövege: Dr. Kiss Sándor úrnak, a Magyar Parasztszövetség Igazgatójának. Sz: 4.106/1946. A 3.981/1946. V.K.M. számú rendelet 4. §-ának /2./ bekezdésében foglalt rendelkezés alapján kinevezem, Önt a Magyar Népi Művelődési Intézet elnöki tanácsának tagjává hatévi időtartamra. Erről Igazgató Urat tudomásulvétel céljából értesítem. Budapest, 1946. július 16. Keresztúry Dezső. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. I. doboz. Személyes iratok 1945-1982.

³⁶⁷ A meghívón ez áll: „Kiss Sándor bajtársnak. A Magyar Nemzeti Ellenállás Szabadságharcosainak Szövetsége 1946. október 6. 12 órára a Magyar Nemzetgyűlés üléstermébe alakuló közgyűlésre meghívja. Jelöltet mi akarjuk az elnöki nagytanács tagjának.” Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. I. doboz. Személyes iratok 1945-1982.

³⁶⁸ A Cégbíróság 204. könyvében a 114. lapon van feljegyezve. Cégszám: 48.666 és 8.758. Törölt igazgatósági tagok 1948. március 8-án: Kovács Béla, Szegedi-Maszák Györgyné, Pongrácz Margit, Kiss Sándor, Dancs József, Oláh Károly, Arany Sándor, Vörös Vince, Kiss Imre. In: Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára 69.9/3.ő.e.

³⁶⁹ A háború előtt a Mezőgazdasági Kamara látta el a nagybirtok és a nagybirtokosok érdekképviselését.

használta fel. Szerették volna bevonni az előkészítő munkába a Nemzeti Parasztpárt és a munkáspárt agrártagozatát is. A kommunista párt megtiltotta parasztképviselői részvételét.

1946. január 8-án a Parasztszövetség székházában a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség vezetői a Kiss Sándor igazgató és Páll András helyettese irányításával készített érdekképviselési törvényjavaslat-tervezet megtárgyalása után úgy határoztak, hogy azt véglegesítés után a földművelésügyi miniszter terjessze az országgyűlés elé.³⁷⁰ A tervezetet a Szövetség széles körben terjesztette a parasztság között. A Kisgazdapárt tanulmányozás céljából megküldte a koalíciós pártoknak. „A szociáldemokrata Takács József a tervezetet - kisebb módosításokkal elfogadhatónak tartotta, a kommunisták elzárkóztak a véleménynyilvánítástól, a parasztpárt pedig megelégedett azzal, hogy általánosságban állást foglalt a mezőgazdasági érdekképviselés szükséges volta mellett (1946. III. 10-11.), de magáról a „kisgazda” tervezetről hallgattak.”³⁷¹

1946. április 5-én a tervezet átdolgozott változatát a Földművelésügyi Minisztérium javaslatként terjesztette elő a Kisgazdapárt. Javasolta, hogy az érdekképviselés neve Országos Mezőgazdasági Szövetség lenne. Ám így sem fogadta el a javaslatot egyik koalíciós párt sem. Ezért „a Kisgazdapárt úgy határozott, hogy Kiss Sándor a Nemzetgyűlés 1946. augusztus 23-i ülésén önálló kisgazdapárti indítványként terjeszti be a törvényjavaslatot, hangsúlyozva annak indoklásában, hogy csak egy demokratikus elvek alapján felépített mezőgazdasági érdekképviselés teszi a magyar lakosságot alkalmassá arra, hogy szociális és gazdasági helyzete kialakításában, szellemi és fizikai életszínvonala biztosításában tevékenyen részt vegyen.”³⁷²

1946 augusztusában Kiss Sándor terjedelmes cikkben számolt be az Igazság című újság hasábjain az érdekképviselési törvényjavaslat előkészületeiről. Ennek szükségszerűségét elsősorban az indokolja, hogy Magyarország 56%-a földművelésből él. Az ország jelenlegi ipari termelése a háború előtti termelésnek csak 30%-a. Ugyanakkor háborús jóvátételi kötelességünk 83%-a az iparból tevődik ki. A mezőgazdaságra hárul élelemszükségletünk biztosítása, de az egész ipar újjáépítése is. A Kisgazdapárt részéről Z. Nagy Ferenc 1945. december 7-én a nemzetgyűléssel határozati javaslatot fogatott el arra vonatkozóan, hogy utasítsa a kormányt törvényjavaslat kidolgozására és mielőbbi benyújtására.

Kiss Sándor kifejtette, hogy ez a törvényjavaslat az 1946. évi I. törvénycikk óta a maga 82 szakaszával a legjelentősebb. Egyúttal az első, amelyik közvetlenül a magyar parasztság érdekeit szolgálja. Szólt arról is, hogy a több hónapja tartó pártközi tárgyalások a munkaközvetítés kérdésében akadtak el. „A munkáspártok az érdekképviselés körébe utalt munkaközvetítést semmiképpen nem akarják kiengedni a Földmunkás Szakszervezet kezéből... A Kisgazdapárt képviselői csoportja a magyar parasztság követelésének engedett

³⁷⁰ Új érdekképviselési törvény készül. Parasztszövetségi Hírek 1946. január 10.

³⁷¹ Balogh Sándor: Parlamenti és párharcok Magyarországon 1945-1947. Bp., 1975. 314.p.

³⁷² Balogh Sándor: Parlamenti és párharcok Magyarországon 1945-1947. Bp., 1975. 317.p; Vörös Vince 1991-ben kijelentette: „Kiss Sándor 1946 augusztusában vállalta, hogy önálló indítványként a nemzetgyűlés elé terjeszti a mezőgazdasági érdekképviselési törvénytervezetet, melynek tárgyalását hamis indokkal Szviridov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke akadályozta meg.” Vörös Vince, az Országgyűlés alelnöke beszéde Kiss Sándor emléktáblája leleplezésekor. In: Emléktábla-avatás Kiss Sándor kisgazdapárti politikus tiszteletére. Budapest, 1991. szeptember 7. A Független Kisgazda-, Földmunkás-, és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének kiadványa az Amerikai Magyar Református Egyesület támogatásával. 1. szám. Budapest, 1992. január. 12.p.

akkor, amikor úgy határozott, hogy a törvényt önálló indítványként a földművelésügyi miniszter úr által kidolgozott formában terjeszti a Ház elé. E határozat értelmében... Kiss Sándor nemzetgyűlési képviselő terjesztette be a törvényjavaslatot a Ház elé, amely most kerül megtárgyalásra.”³⁷³

A Kisgazdapárt képviselőcsoportja ragaszkodott ahhoz, hogy a munkaközvetítés az érdekképviselő hatáskörében maradjon, s úgy határozott, hogy önállóan nyújtja be a javaslatot a nemzetgyűlésben. Már a tárgyalás idejét is kitűzték. A koalíciós partnerek hozzájárulását mellőzve, és a kommunista párt vétójának megkerülésével Kiss Sándor, mint a Paraszt-szövetség igazgatója, parlamenti képviselő 1946. augusztus 23-án terjesztette a parlament elé a törvényjavaslatot.³⁷⁴ „Ekkorra már olyan elsőprő erejű országos közvélemény állt a javaslat mellé, hogy a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt vezetőségeiben is elszigetelődtek azok a vezetőségi tagok, akik kommunista sugalmazásra ellene voltak a javaslatnak, így a két párt is a bizottsági tárgyalásoknál a javaslat mellett foglalt állást. Ijesztően hatott a Kommunista Párt vezetőségére, hogy a párt parasztságának túlnyomó többsége is a javaslat mellett volt és minden tilalom ellenére egyre nagyobb mértékben léptek be tagok a Parasztszövetségbe.”³⁷⁵

A baloldali blokk is hozzájárult ahhoz, hogy előzetes tárgyalás és jelentéstétel céljából a parlament a tervezetet a földművelésügyi bizottság elé utalja. A bizottságban 1946. augusztus 28-án Kovács Béla elnökletével Kiss Sándor volt a napirend előadója. Kifejtette az érdekképviselő hatáskörét és a munkaközvetítés fontosságát.³⁷⁶ A vitában a szociáldemokraták és a kommunisták is elutasították, de Veres Péter sem tartotta elfogadhatónak a javaslatot. Kiss Sándor kész volt módosításokra, de a bizottság tagjai nem megegyezésre, hanem az egész tervezet lehetetlenné tételére törekedtek. Jóllehet Kiss Sándor erőteljesen szorgalmazta a két parasztpárt jó együttműködését, mindent elkövetett, hogy megegyezzenek Veres Péterrel és társaival, de május 19-én a Parasztpárt vezetősége közölte Nagy Ferencel, hogy nem vesznek részt tovább a Parasztszövetség munkájában. A javaslat a pártközi értekezleteken a kommunista párt ellenállása következtében nem mehetett keresztül. A törvényjavaslat azonban mégis a parlament plénuma elé került.

A törvényjavaslat szerint az Országos Mezőgazdasági Szövetség képviselné az ország mezőgazdasága és az agrárnépesség érdekeit. Olyan érdekképviselői szervet kívánt létesíteni, amelyik helyi, járási, megyei és országos tagozódásban, általános, egyenlő, titkos és

³⁷³ Kiss Sándor: Az új mezőgazdasági érdekképviselői törvény. Igazság 1946. augusztus hó. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára 86.d./3ö.e/35.lap.

³⁷⁴ A törvényjavaslat parlamenti előterjesztése dátumát illetően 1946. augusztus 14-ét említi Kiss Sándor: Az új mezőgazdasági érdekképviselői törvény című írásában és Vida István 1976. 213.p. is; Ám Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 72.p-n írja: „1946. augusztus 23-án beterjesztettem a törvényjavaslatot.” Ezt a dátumot hozza Balog Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon. I.m. 33.p. és Virágh Ferenc: A Kisgazdapárt rövid története. I.m. 58.p. is.

³⁷⁵ Kiss Sándor: A magyar forradalom és a magyar parasztság. Kézirat. 1-91.p. Helységnevé és évszám nélkül. /New York, 1959./. Ráday Levéltár C/243. XV. doboz. 30A.p.

³⁷⁶ „Két pontot erősen hangsúlyoztam. Az egyik, hogy az Országos Mezőgazdasági Szövetség ne csak véleményező és tanácsadó, hanem igazgatási szerve is legyen a mezőgazdaságnak, mert csak így elégítheti ki a mezőgazdasági népesség érdekeit. A másik a munkaközvetítés joga volt, amelynél rámutattam, hogy az elmúlt másfél év tapasztalatai bizonyítják: a kormány által felállított községi és megyei munkaközvetítő irodák pártpolitikai szempontokat érvényesítettek, nem pedig munkás-érdekeket.” Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 73.p.

demokratikus alapon működik. A központi bürokratikus adminisztrációt minimálisra szorította volna. A képviselet három társadalmi réteg-tagozódásra épült volna: „(1) a nincstelen és törpebirtokos parasztság, amelyik kevés földje mellett maga is még munka vállalására szorul, (2) a középparasztság, 5-25 holdas birtokkal, amely nagyrészt csak a családi munkaerőt veszi igénybe és (3) a módosabb parasztság ezen felül, amely idegen munkaerőt is alkalmaz.”³⁷⁷

Szviridov V. P. altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság /SzEB/ és a szovjet megszálló erők parancsnoka bekérte a miniszterektől a törvényjavaslatot és a baloldali blokk szándékának megfelelően letiltotta a tárgyalását.³⁷⁸ „Indoklásul azt hozta fel, hogy olyan értelmű tájékoztatást kapott, hogy a törvényjavaslat fasiszta jellegű (!) és neki át kell tanulmányoznia, hogy valóban megfelel-e a fegyverszüneti követelményeknek. Utána viszont minden kérdésre azt felelte, hogy még mindig tanulmányozza a javaslatot.”³⁷⁹

Csak a belpolitikai válság és az „összeesküvés per” miatt odázták el a javaslat megtárgyalását. Később a kommunista párt által átalakított formában került a parlament elé. A mezőgazdasági érdekképviseleti törvény megalkotása olyan kiváló ütemben haladt, hogy két nagyszerű agrárpolitikus - a kisgazdapárti Kiss Sándor és a kommunista párti Nagy Imre - együtt mentek hivatalos útra Franciaországba, Svájcba és Dániába.

A szövetkezeti törvényjavaslat benyújtását is hónapokig tartó harc előzte meg, mivel két fajta agrárpolitikai elképzelés ütközött össze. A javaslat a demokratikus szövetkezeti elvek szerint épült fel. Az állami erők minimális befolyása mellett a társadalom önkéntes szervező erőinek mozgósítását irányozta elő, tehát merő ellentétben állt a szovjet típusú kolhoz rendszerrel. Egységes front alakult ki a törvényjavaslat mellett a demokratikus erők részéről, míg a kommunista párt szakembereit csak a szigorú pártfegyelem tartotta vissza, hogy a javaslat mellé álljanak.

³⁷⁷ Kiss Sándor: A magyar forradalom és a magyar parasztság. Kézirat. 1-91. Helységnév és évszám nélkül. /New York, 1959./. Ráday Levéltár C/243. XV. doboz. 30Ak.p; Vö. Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 71k.p.

³⁷⁸ A törvényjavaslat elé tárt törvényjavaslat szerint a mezőgazdasági érdekképviselet fogalma: „A mezőgazdasági népesség érdekeinek előmozdítására, gondozására és képviseletére, a mezőgazdasági termelés és értékesítés fejlesztése és a birtokviszonyok rendezésében közreműködés s a mezőgazdasági igazgatással kapcsolatos egyes közfeladatok ellátása céljából az ország egész területén a törvény korlátai között önkormányzati hatáskörrel bíró községi (városi) és vármegyei mezőgazdasági testületeket, valamint Országos Mezőgazdasági Szövetség, mint törvényes mezőgazdasági érdekképviseletet kell alakítani. Törvényjavaslat a mezőgazdasági érdekképviseletről. 1-ső melléklet a 61. számú irományhoz. Tudománypolitikai Intézet. Kisgazda Levéltára. 84.d./8.ő.e.

Vlagyimir Petrovics Szviridov (1897-1963) szovjet tábornok. A SZEK elnökhelyettese, majd elnöke Budapesten 1945-47 között. 1949-től a szovjet hadsereg Középső (később Déli) Hadsereg-csoportjának parancsnoka. 1950-55 között a Szovjetunió Legfelső tanácsa tagja.

³⁷⁹ Kiss Sándor: A magyar forradalom és a magyar parasztság. Kézirat. 1-91. Helységnév és évszám nélkül. /New York, 1959./. Ráday Levéltár C/243. XV. doboz. 31.p; „Szviridov megtiltotta a törvényjavaslat tárgyalását. Kijelentette, hogy információi szerint a javaslat ‘korporációs jellegű’, hasonlít Salazar portugál fasizmusának hivatásszervezeteihez, és ezért tanulmányoznia kell, míg megengedheti a parlamenti tárgyalását... Nagy Ferenc természetesen cáfolta a nevetséges vádakot és kérte Szviridovot, hogy függesse fel a tilalmat.” Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 74.p.

4.2.3. Az Országos Parasztnapok főszervezője

„... úgy éreztük, hogy lelkileg, szellemileg is egy új ország született.”

Budapesten rendezték a második világháború szenvedései és megpróbáltatásai után az ország addigi legnagyobb tömegdemonstrációját, az Országos Parasztnapokat. Vidékről a fővárosba érkező százezrek hitet tettek a szabadság és a demokrácia mellett. Az első világháború után 1920-ban Nagyatádi Szabó István régi kisgazdapártja rendezett egy ilyen nagygyűlést Budapesten, amelyen mintegy százezer parasztember vett részt.

Kiss Sándor politikai pályájának csúcsát jelentette az 1946 szeptemberében Budapesten rendezett Országos Parasztnapok. Ő tervezte és szervezte meg munkatársi közösségben ezt az országos jelentőségű, a Kisgazdapárt és Parasztszövetség erejét is demonstráló seregszemlét. A Parasztnapok megrendezéséről szóló „elképzelést Kiss Sándor terjesztette Nagy Ferenc elé, aki mint a Parasztszövetség elnöke lelkesen fogadta a tervezetet.”³⁸⁰ A Parasztnapok pontos és részletes megtervezésében segítséget Kiss Sándor a kisgazdapárt részéről Kovács Béla és Potoczky Kálmán, a Parasztszövetség részéről Kelemen Sándor személyében kapott.³⁸¹ Eredetileg augusztus 20-án kezdődött volna a rendezvénysorozat, a parasztság politikai erejének a fővárosban való bemutatkozása, de a kommunisták ezt szovjet segítséggel megakadályozták. Rákosi és Szakasits szerint a demonstráció szembefordítja a parasztokat a munkásokkal, a vidékiek és a fővárosiak közötti esetleges összeütközések rendbontáshoz vezethetnek. Mivel országos megmozdulásról volt szó, erről a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot is tájékoztatni kellett. Szviridov altábornagy közölte Nagy Ferencel, hogy nem helyesli a Parasztnapok megtartását. Nagy Ferenc közölte vele, hogy ha a parasztokat nem illetik meg ugyanazok a jogok, mint a munkásokat, nem hajlandó továbbvezetni a koalíciós kormányt, azonnal benyújtja lemondását. Erre Szviridov kész volt kompromisszumot kötni, hozzájárult, hogy szeptember 8-án legyen a nagygyűlés. Abban bízott ugyanis a KMP és SZDP vezetőivel, hogy miután a parasztság a hagyományokhoz híven tömegesen utazott Budapestre Szent István ünnepére, a Parasztszövetség hívására nem fog két hét múlva ismét a fővárosba utazni.

A Parasztnapok rendezőbizottsága 1946. augusztus 2-án alakult meg és szeptember 7-9-re tűzte a parasztnapok rendezését. Pártállásra való tekintet nélkül mindenkit arra buzdítottak, hogy minél nagyobb létszámban vegyen részt a politikai eseményen.

A budapesti nagygyűlésre mintegy félmillió parasztembert vártak vidékről.³⁸² Kiss Sándor nemzetgyűlési képviselőként adott interjút az Igazság hasábjain az előkészületekről. Eszerint a

³⁸⁰ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 34.p.

³⁸¹ Felesége közlése: „1946. szeptember 8-án kezdődött a Parasztnapok ünnepségsorozata Budapesten, ahol fél millió parasztember tett hitet a demokrácia mellett. Ezt Sándor szervezte teljes szívvel, lélekkel. Beszédében idézett a Bibliából is. S ez bélyegezte meg a sorsát, mert a kommunisták számára veszélyes lett.” In: Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

³⁸² A résztvevők száma megítélésében eltérő adatok vannak: Félmillió emberről beszél: Kiss Sándor: A Parasztnapok. I.m. 1.p.; Benkő Tibor: ‘Félmillió’ paraszt ünnepel a szeptemberi Országos Parasztnapon. Igazság 1946. augusztus 30; ‘Több mint 400 ezer’ emberről ír Vigh Károly: Parasztnapok - ötven éve. Nézőpont 1996. szeptember 6; ‘Több százezer’ emberről ír Kiss Sándor: Megmozdult a nép. Kis Újság 1946. szeptember 22; Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom Püski Kiadó. München, 1983. 438.p; Salamon Konrád, Erkölc és politika. I.m. 35.p; ‘a kommunisták szerint 50-60 ezren lehettek, a rokonszenvezők 300 ezerre becsülték a vasárnapi nagygyűlésen résztvevők számát’; ‘150-200 ezer’ főről ír Vida István 1976. I.m. 216.p; a Szabad Nép 1946. szeptember 11-én 50-60 ezer főben jelölte meg a résztvevők számát; Virágh Ferenc: A kisgazdapárt rövid története. I.m. 58.p. ‘Kb. 60 ezer’ főről ír.

nagyszabású találkozóra szeptember 2-től 50%-os kedvezménnyel, 6-án este és 7-én megerősített és különvonatokkal érkezik a vidék népe a fővárosba. A legnagyobb probléma a tömeg elszállásolása. Kóvágó József polgármester rádiófelhívást intézett a főváros lakosságához, hogy osszák meg lakásukat a föld népével. Kiss Sándor főszervezőként szolt röviden a Parasztnapok helyszíneiről és programjáról s közölte: „Első alkalom, hogy soha nem látott tömeg, a föld dolgozó népe tüntet amellet, hogy a demokrácia által kezébe vett hatalmat soha többé ki nem adja. A legnagyobb magyar dolgozó rétegek ünnepélyes találkozója lesz a szeptemberi parasztnap. A parasztság kezét fog az ipari dolgozóval és az értelmiséggel.”³⁸³

A Parasztnapok meghívóján ez állt: „A Magyar Parasztszövetség tisztelettel meghívja az I. Országos Parasztnapok ünnepi nagygyűlésére, melyet többszázezer magyar parasztember részvételével Budapesten, 1946. évi szeptember hó 8-án de. 11 h.-kor a Hősök-terén rendez. A magyar parasztság ezzel a nagygyűléssel kívánja kifejezésre juttatni a magyar demokrácia fejlesztésére, az új magyar pénz stabilizálásának biztosítására, s az ipari munkássággal, valamint a dolgozó értelmiséggel való szorosabb kapcsolat kimélyítésére vonatkozó készségét és akaratát. Budapest, 1946. évi augusztus hó. Nagy Ferenc s.k. országos elnök, Kovács Béla s.k. országos ügyv. alelnök, Vörös Vince s.k. országos főtitkára, Kiss Sándor országos igazgató.”³⁸⁴

1946 szeptemberében 7-9-ig a kiskgazdák politikai erejük megmutatásaként, a Parasztszövetség vezetésével Országos Parasztnapokat rendeztek. Ennek központi rendezvénye a Hősök terén tartott politikai nagygyűlés volt. A hatalmas tömeg öntudatos és fegyelmezett jelenléte a Kiskgazdapártban és Parasztszövetségben dolgozó fiatal népi értelmiségiek szervezőképességét igazolta.

A kommunista vezetés alatt álló közlekedésügyi minisztérium kevés segítséget adott, hogy vonatok álljanak készen a szállításhoz. Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter a megígért 400 különvonatnak a negyedét biztosította a Parasztszövetség rendelkezésére. De vonatok helyett a Budapest környékén lakók jöttek szekerekkel, kerékpárral és gyalog. „A parasztság demonstrálta, hogy egyetért a Szövetség agrárpolitikai céljaival és erős kisparaszti magángazdaságok nagyarányú szabad szövetkezeti mozgalmát kívánja kiépíteni. Így elsősorban követelte az érdekképviselési és szövetkezeti törvényjavaslat mihamarabbi letárgyalását és törvényerőre emelését.”³⁸⁵

Az eseménysorozat programjait sokrétűen és változatosan állították össze: a parasztmozgalom történetéről, az értékesítő és fogyasztási szövetkezetek helyzetéről, az érdekképviselés

³⁸³ Benkő Tibor: Félmillió paraszt ünnepel a szeptemberi országos parasztnapon. Igazság 1946. augusztus 30. 5.p. Tudománypolitikai Intézet Kiskgazda Levéltára 86.d./3.ö.e.

³⁸⁴ A Varga László elnök részére kiállított meghívót Kisgyörgyi Károly FKGP tag, sárospataki öregdiák ajándékozta a Tudománypolitikai Intézet Kiskgazda Levéltárának 2002. január 7-én. A meghívón kiegészítésként található: „Meghívottak gyalog nem az Andrássy úton át, hanem az ettől balra lévő városrészek felől a Szondy utcán, Állatkerti (a Szépművészeti Múzeum hátsó része mögötti) úton a Hősök-tere felső bal sarkán lévő elosztóhelyen át, a jobb felé eső városrészekből pedig a Múcsarnok megkerülésével a Stefánia úton a Hősök-tere felső jobb sarkán lévő elosztóhelyen át érkeznek kijelölt helyeikre. - Az autóval és más járművel érkezők a helyszínig csak a Szondy u. Állatkert útvonalon érkehetnek.”

³⁸⁵ A magyar forradalom és a magyar parasztság. Kézirat. 1-91.p. Helységneve és évszám nélkül. /New York, 1959./. Ráday Levéltár C/243. XV. doboz. 30.p.

ügyéről, a mezőgazdasági termelés gondjairól, a kulturális és sajtóproblémákról. Összehívták a paraszti rétegből kikerült arany- és ezüstkalászos gazdák közgyűlését. „Kiss Sándor kezdeményezésére, annak érdekében, hogy a falu népét megismertessék a várossal, a munkásosztály tevékenységével és szerepével, ‘Ipar a mezőgazdaságért’ címmel kiállítást rendeztek.”³⁸⁶

Szeptember 7-én, szombaton kezdődött a rendezvénysorozat a kisgazdapárt nagyválasztmányi ülésével, majd ezt követte a Gyöngyösbokréta mozgalom Erkel Színházban tartott gálaestje.

Szeptember 8-án a fővárosba érkező hatalmas tömeg az Andrásy úton haladt a Hősök terére. A lenyűgöző paraszttömeg szépségét és erejét Nagy Ferenc így örökítette meg: „Felejthetetlen látványban volt részünk az órákig tartó felvonulás alatt. Fekete ruhás, fekete csizmás parasztemberek hatalmas csoportjai vonultak el előttünk. De magukkal hozták asszonyaikat, fiaikat és leányaikat is. A legszebb népviseletbe öltözött csoportok virágos mezőkhöz tették hasonlónvá a hatalmas Andrásy utat. Magyar nemzeti színű zászlók tízezrei lobogtak végig a hosszú útvonalon. Máskor, amikor munkásfelvonulásokat tartottak, mindenfelé csak vörös zászló volt, alig lehetett nemzeti színű zászlót látni. Voltak ifjúsági csoportok, amelyek a több kilométeres Andrásy utat egészen a gyűlés színhelyéig végigtáncolták.”³⁸⁷

A Hősök terén, a Millenniumi Emlékmű előtti díszelvényen vendégek foglaltak helyet: Tildy Zoltán köztársasági elnök, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, a diplomáciai képviselők és missziók tagjai, politikai pártok vezetői. A Himnusz éneklésének hangjai - Isten! Áldd meg a magyart... - betöltötték nemcsak az egész teret, de a messze környéket is. Ezután Csók István színművész, a nagy festő unokaöccse szavalta el Ady: A Hadak Ura című versét. Kiss Sándor írja: „Még soha életemben nem halottam, hogy egy ilyen óriási tömeg, olyan mély, szinte légyzümmögést is meghalló csendben hallgassa Ady sorait. Csak egy-egy sokat mondó verssornál indult el a moraj, különösen amikor odaért, hogy: „Új hadsereg a Hadak útján,/ Új legenda, új harcos ének:/ Ez a jövő, a kész Jövő / S pirkadása a magyar Égnek.” Ady más korban, más viszonyok között írta, de milyen időszerű volt ez a vers. Mennyire kifejezése a magyar parasztság akkori hitének, törekvéseinek!”³⁸⁸

³⁸⁶ Vida István 1976. I.m. 215.p.

³⁸⁷ Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. Bp., 1990. I. rész. 359.p; Szépirodalmi igényességgel ábrázolja Kiss Sándor is a nagygyűlés eseményeit: „1946. szeptember 8-án félmillió magyar paraszt vonult végig az Andrásy úton és vett részt a Hősök terén tartott nagygyűlésen, amelynek Nagy Ferenc miniszterelnök volt a főszónoka. A magyar főváros még soha nem látott falai között annyi vidéki embert. Órákon keresztül tartott a felvonulás megyék, városok, községek szerint. Egy-egy csoport elején tábla jelezte, hogy honnan jöttek. Azonkívül csak magyar zászlók sűrű erdeje. Amely vidéknek népviselete volt, abba öltözött. Gyönyörű bokrétává változott az Andrásy út. A Független Ifjúság táncs csoportjai népi táncokkal végiglejtették a hosszú utat. Kétoldalt a főváros népe sűrű tömegekben lelkesen üdvözölte, éltette a felvonulókat. A meleg nyárutói napban szinte izzott a levegő, önfeledt öröm áradt, népdalok hangja szárnyalt. Sokan érezték és mondták: a nemzet zömét, akkor több mint 50%-át kitevő parasztság ezzel a felvonulással fejezte ki, hogy többé nem lehet kisemmizni a hatalomból.” Kiss Sándor: A Parasztnapok. 1946. szeptember 6. Helységnev és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XV. doboz. 1.p.

³⁸⁸ Kiss Sándor: A Parasztnapok. 1946. szeptember 6. Helységnev és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XV. doboz. 1.p.

Kiss Sándor tiszte volt főszervezőként a vendégek üdvözlése és a nagygyűlés megnyitása. A külföldi és magyar vendégek köszöntése után ő Nagy Ferencre irányította a szót, aki nem csak vezetője, de szimbóluma is volt a jelenlévő népnek. Megtestesítője annak az akaratnak, hogy a magyar parasztság számarányának megfelelően részesüljön a hatalomból, jogokból, kötelességekből.

Tildy Zoltán köztársasági elnök üdvözlő szavai után - melyben a parasztság és munkásság sorsközösségét hangsúlyozta - Nagy Ferenc miniszterelnök mondott több mint két óras beszédet, amelyben arra figyelmeztetett, hogy meg kell óvni a demokrácia eredményeit a régi rendszer híveitől és a kommunistáktól. Szavait többször szakította félbe taps és éljenzés különösen akkor, amikor arról beszélt, hogy igazságra, törvényességre, biztonságra, félelemtől mentes életre van szükség. Szóba hozta a közeli jövőben esedékes önkormányzati választásokat is, hogy ezzel erősítsék meg a demokráciát. Sürgette a mezőgazdaság újjászervezését, a hatásos paraszti érdekvédelmet és az erőteljes gazdasági fejlődést. Hangsúlyozta, hogy politikai biztonságra, félelem nélküli életre van szükség, törvényességre és társadalmi igazságosságra.³⁸⁹

Nagy Ferenc élete egyik legszélesebb horizontú beszédét mondta el a nagygyűlésen. „A magyar demokrácia megszilárdításának, biztosításának vízióját vetítette fel minden részletében. Nem volt pártpolitikai beszéd, nem tért ki részletekre, legkevésbé arra a küzdelemre, ami a koalíció berkeiben folyt, de azt félreérthetlenné tette, hogy a parasztság nélkül nincs ország, nincs nemzet, nincs jövő.”³⁹⁰ A parasztság a demokráciától nem csak kötelességeket, de jogokat is kapott. Egyrészt, hogy saját kérdéseiben ne csak meghallgassák, hanem saját sorsát maga intézze, másrészt, hogy az állam vezetésében döntő szava legyen. Az ország parasztsága a budapesti nagy seregszemlén vállalva történelmét, elemi erővel tett hitet szabadságvágyáról. „Parasztok vagyunk. Évszázadok szenvedése edzett bennünket viharállóvá. Tudjuk, hogy most is torkunkra van szorítva a kés, de félni azért nem félünk. Az izgalom vibrál az agyunkban, a húsunkban, a sejtjeinkben. Meghalni nem akarunk. Élni szeretnénk, végre magunkért.”³⁹¹

A Nagy Ferenc miniszterelnök beszédét kiegészítő határozati javaslat „hitet tett a Kiszgazdapárt élni akarásáról, a demokráciáról, annak három építő eleméről, a parasztságról, a munkásságról és az értelmiségről. Követelték a társadalmi csoportok szabad érdekvédelmi szervezkedését, melyből főképpen a kiszgazda társadalomé hiányzott.”³⁹²

Kiss Sándor ismertette a nagygyűlésen a Parasztnapok határozati javaslatait, melyeket Barsi Dénes és Kelemen Sándor fogalmazott meg. Kijelentette, hogy a parasztság még mindig nem foglalta el az őt megillető helyet a társadalomban. „Osztályuralmak és osztályirigységek akadályozzák és akadályozták meg ebben, s ezt a sérelmet meg akarják szüntetni. Ennek érdekében határozottan és mindvégig szemben állunk hát mindazokkal, akik itt a régi világot akarják visszaállítani, de azokkal is, akik a demokráciát osztályok, pártok vagy érdekcsoportok kedvéért meg akarják semmisíteni.”³⁹³ Ezt követően előbb az ipari munkássághoz

³⁸⁹ Borbándi Gyula: Parasztok a nemzetért és az országért. Bécsi Napló 1996. szeptember-október.

³⁹⁰ Kiss Sándor: A Parasztnapok. 1946. szeptember 6. Helységnevé és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XV. doboz. 2.p.

³⁹¹ Kiss Sándor: Megmozdult az ország. Kis Újság 1946. szeptember 11. Tudománypolitikai Intézet Kiszgazda Levéltára Ó.á. 84d./96.e.

³⁹² Virágh Ferenc: A Kiszgazdapárt rövid története. I.m. 58.p.

³⁹³ A Magyar Parasztszövetség Naptára 1947. 93.p; vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 34k.p.

intézett kiáltvány hangzott el, melyet Barsi Dénes készített, majd az értelmiséghez intézett kiáltvány, melyet Kelemen Sándor készített: „Lássátok meg, hogy ebben az országban csak akkor lesz társadalmi béke, ha minden társadalmi réteg az emberileg elérhető legmagasabb fokon tesz eleget a magyarság és emberiség követelményeinek. Lássátok meg azt is, hogy az értelmiség legszebb hivatása az, hogy nagyobb tudásával híd legyen az egyes társadalmi rétegek között. Híd, amelyen béke és megértés, nem pedig gyűlölség jár parttól partig.”³⁹⁴

A határozati javaslatokat a hatalmas tömeg lelkesedéssel fogadta. A parasztság vágyai megvalósulását látta benne, lezárva a múltba visszavezető utat, egyben elhatárolva magát mind a reakciótól, mind a kommunista diktatúrától. A javaslatok a harmadik utas ideológiát tükrözték, amelyek készek elfogadni radikális gazdasági, társadalmi programot is, ha azok nem a demokrácia felszámolására irányulnak.

A rádió szeptember 8-án többször is parasztnapi műsort sugárzott. A parasztságról és a parasztok jelentőségéről írások, előadások hangzottak el Darvas József, Kelemen Sándor, Szabó Pál, Veres Péter, Vörös Vince, Móricz Zsigmond munkái alapján. 11-12 óra között helyszíni közvetítést adott a nagygyűlésről, majd 18 óra 45 perctől Kiss Sándor tartott előadást a nap jelentőségéről, hangsúlyozottan beszélt a parasztság érdekvédelméről.

Szeptember 9-én előadásokat tartottak és vitákat rendeztek, melyek előadói és szereplői voltak: B. Farkas Ferenc, Dobi István, Fülep Lajos, Illyés Gyula, Kerék Mihály, Kovács Imre, Tamási Áron. Majd délután a Lónyai utcai református gimnázium dísztermében került sor Jakab Sándor és Kovács Károly szervezésében a népfőiskolások első országos találkozására. „Ezen felszólalt Kiss Sándor, aki szívügyének tekintve a népfőiskolai hálózat kialakítását, munkatársaival - mindenekelőtt Kelemen Sándorral - mindent elkövetett azért, hogy a Parasztszövetség elősegítse e hálózat növekedését.”³⁹⁵

A demonstráció kivívta a magyar nép nagy többségének rokonszenvét, mely ezzel hitet tett a szovjet megszállás és kommunista egyeduralkodó törekvések közepette szabadság utáni vágyáról. Félreérthetetlenül tette, milyennek képzei el a demokráciát és a maga jövőjét. Szenvedélyes szavakkal tett hitet Kiss Sándor a népi demokrácia mellett: „Nincs a Duna völgyében a szerbeknél kívül nép, amely többet tett volna az emberi szabadságért, a jog, az igazság győzelméért. Több áldozatot hozott volna az emberség és haladás tiszta, szép eszményeiért. De nincs is még egy, amelynek olyan bűnös, eszeveszett, önző vezetői lettek volna. Egy virágzó, gazdagodó, gyarapodó, de elképesztően rossz jövedelem-megosztású országból szegény, kifosztott, tönkretett ország maradt, s most éhezhet benne eleget, míg régi állapotába újra építi.”³⁹⁶

Kövágó József polgármester a nagygyűlésről szólva hangsúlyozta: „a parasztság méltóság-teljes viselkedése és a belőlük áradó erő olyan üzenet volt a főváros népe és politikusai számára is, amit egyszerű volt megérteni. Egyszerűen azt mondták, hogy magyarok vagyunk és azok is maradunk.”³⁹⁷ Kiss Sándor a Parasztszövetség 1947. évre kiadott Naptára beköszön-

³⁹⁴ A Magyar Parasztszövetség Naptára 1947. 93.p; vö. Kis Újság 1946. szeptember 8. Tudománypolitikai Intézet Kiszgazda Levéltára Ó.á. 84d./96.e.

³⁹⁵ Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 36.p

³⁹⁶ Kiss Sándor: Megmozdult az ország. Kis Újság 1946. szeptember 11. Tudománypolitikai Intézet Kiszgazda Levéltára Ó.á. 84d./96.e.

³⁹⁷ Borbándi Gyula: Parasztok a nemzetért és az országért. Bécsi Napló 1996. szeptember-október.

tőjében közölte: „A szervezett paraszti erőből mutatót is adott szeptember 8-án a budapesti Hősök terén. Tisztelettel vette le ez előtt a sereglés előtt a külföld is a kalapot. Az országos központ alapján temérdek áldozatos tanítás és küszködés árán a legtöbb helyt élő munkával működnek is a helyi, járási és vármegyei szervezetek... Nemcsak tagságot kell vállalni a Parasztszövetségben, hanem munkát, törődést, lelkesedést és áldozatkészséget is. A Parasztszövetség szíve nem az országos székházban lakik, hanem a ti szívetekben, eszetekben, erőtökben és csakis ott.”³⁹⁸

A nagygyűlés ráirányította a figyelmet a parasztegység megteremtésére, de a sikeres demonstráció mozgósította a parancsuralom híveit is. Ennek nyitánya lett 1946 végén és 1947 elején az úgynevezett összeesküvési per.

A nagygyűlés ugyanakkor annak a folyamatnak a része volt, amely a parasztság öntudata megerősödésére és szervezettségére építette a magyar demokrácia megvédését. A Parasztnapok hozzájárultak ahhoz, hogy növeljék és erősítsék népünk öntudatát és kitartását a demokrácia mellett. A Parasztszövetség népfőiskolai és vezetőképzői munkája intenzívebb lett. Az országban több helyen tartottak körzeti parasztnapokat.³⁹⁹

A Magyar Közösség megvádolása azzal, hogy demokráciaellenes összeesküvést sző és a régi uralom visszaállítására törekszik, - nevetséges és átlátszó. Még inkább a kisgazdapárt belekeverése. „Egymás után fogták le a Közösség valóságos vagy vélt tagjait, túlnyomó többségükben kisgazdapárti értelmiségieket, majd pert indítottak ellenük azzal a váddal, hogy előkészítették és támogatták a demokratikus rend fegyveres megdöntését.”⁴⁰⁰

4.2.4. Házasságkötése - Felesége

Kiss Sándor Budapesten, 1943 őszén ismerkedett meg Ibrányi Évával.⁴⁰¹ Kapcsolatuk a Szórványkaláka Szolgálatban és az SDG-ben végzett közös, odaszánt munkakapcsolat során mélyült el és szilárdult meg. Házasságkötésüket tehát megelőzte, hogy az élő Isten rendelkezésére bocsátották képességüket, tehetségüket, és Isten kedves ajándékát fedezték és találták meg egymásban a másokért végzett hitvalló és elkötelezett szolgálatban.

A Pozsonyi úti gyülekezetben tartott előadást Kiss Sándor, aminek aztán a vitáját Ibrányi Éva vezette. Ekkor tudatosultak a jelenlévő családtagokban is a két fiatal házasságkötési szándékai.

³⁹⁸ Kiss Sándor: Beköszöntő. A Magyar Parasztszövetség Naptára. 1947. 27p.

³⁹⁹ Kiss Sándor megállapítja: „Sosem felejttem el például a gyomai parasztnapokat 1946 novemberében. Sinka István és Ignác Rózsa olvasott fel és adott elő írásaiból, Molnár István mutatott be népi táncok alapján koreografált csodálatos saját táncszámot. Egymás után léptek fel a dobogóra a Parasztszövetség és Független Ifjúság kulturális csoportjai. Még a levegő is izzott a nagy teremben. Úgy éreztük, hogy lelkileg, szellemileg is egy új ország született.” Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 82.p.

⁴⁰⁰ Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. Püski Kiadó. München, 1983. 439.p.

⁴⁰¹ 1943 őszén, 16 éves koromban találkoztam Sándorral a Pozsonyi úti templomban, ahol az ifjúság Szórványkaláka Szolgálatában dolgoztam kislánként, s ott tartott előadást, s utána aktív szerepet vállalt a munkában. In: Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 20002. május 27.

Kiss Sándor és Ibrányi Éva esküvője 1946. október 27-én történt a Pozsonyi úton. Bereczky Albert hirdette Isten Igéjét a János 3,16 alapján. Gyűrűikbe is ezt az ígét vésették be a nevükkel és az eljegyzési dátummal együtt. Ettől kezdve minden este együtt olvasták a Bibliát és imádkoztak.⁴⁰²

Illusztris vendégek, az ország vezetői is megtisztelték részvételükkel az ifjúpárt: Tildy Zoltán köztársasági elnök, Nagy Ferenc miniszterelnök, Varga Béla házelnök. A tanúk: Vatai László lelkész és Varga Sándor gyógyszerész voltak. A fiatalok előbb Pesten az Ibrányi család lakásában laktak, majd Budára költöztek.⁴⁰³

Nagy Ferenc már a vacsoránál elhangzott köszöntőjében emlegette, hogy nehéz sors vár a fiatal párra. A menyasszony emlékeztetésében tartotta szavait. „Amint Sándor nekem az esküvőnk utáni második napon mondta, ő olvasta a Szovjet Kommunista Párt történetét Szegeden, s tudta, hogy Lenin azt írta, hogy akik értük ellenállóak voltak, azokat meg kell semmisíteni, mert bármikor ellenük is dolgozhatnak... Mivel Sándor ismerte a párt történetét, Nagy Ferencnek, különösen a pártközi értekezletek előtt, komoly tanácsadója volt. Ezt az AVO is tudta.”⁴⁰⁴ Amikor a 19 éves feleség házasságuk kezdetén megkérdezte férjétől, hogy mit várhatnak Magyarország jövője szempontjából, ezt a választ hallotta tőle: „ha az oroszok kivonulnak Magyarországról a nemzetközi egyezmény alapján, nálunk demokrácia lesz és boldogok leszünk. Ha itt maradnak, te hamar özvegy leszel. Az első ‘összeesküvés perben’ résztvevők legnagyobb része ellenálló volt a németekkel szemben. (Így még örültem, hogy ‘csak’ két és fél évi börtönt kapott első fokon, s három évet másodfokon).”⁴⁰⁵

Német László a vőlegénynek írt levelében a legsúlyosabb kérdésekre figyelmeztetett: „Feleségem hazautazóban egy napot töltött nálam. Mondta, hogy megismerte a menyasszonyodat. Gratulálok hozzá beszámolója alapján. Persze a házasságok, minthogy nagy per a természet érdeke és az ember érdeke - a fajfenntartás és az üdvösség ökumeniája közt, de bízom benne, hogy a ti esetetekben egymás céljainak a tisztelete és ismerete összhanggá változtatja, ami más, szerencsétlenebbek életében évtizedes meghasonlás volt.”⁴⁰⁶

Illyés Gyula is köszöntötte a fiatalokat, október 27-én kelt levelében írja: „Kedves Barátom! Engedd meg, hogy nem az efféle formulák őszinteségével, hanem igazán szívbéli őszinteséggel kívánjak boldogságot s minden jót házasságodhoz. Feleségednek a boldogság mellé rögtön kitartást, szívósságot, türelmet is kívánnék, s eleve némi elnézést irányodban. Annak megértését, hogy nemcsak hozzád ment feleségül, hanem egy ügghöz is. De bizonyára nem kell ehhez az én szavam. Bizonyára érzi, milyen szép dolog olyan ember életét megosztani, aki eszményekért tud élni.”⁴⁰⁷

Kiss Sándorné Ibrányi (Ilona) Éva Tiszacsegén született 1927. március 29-én. Mivel az

⁴⁰² Vö. Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

⁴⁰³ Ruda Mihály: Iskolánk névadója. I.m. 12.p.

⁴⁰⁴ Kiss Sándorné közlése. Washington, 2002. október 25.

⁴⁰⁵ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

⁴⁰⁶ Német László levele Kiss Sándornak 1946. augusztus 24. In: Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 38k.p.

⁴⁰⁷ Illyés Gyula levele Kiss Sándornak 1946. október 27-én. In: Salamon Konrád: Erkölcs és politika. I.m. 39.p.

Erdélyben élő család nem kapta meg a románoktól a letelepedési engedélyt, akkor még három gyermekükkel 24 óra alatt kellett elhagyniuk szülőföldjüket, Erdélyt.⁴⁰⁸ A családban három leány és egy fiú volt. Ibrányi Éva önéletrajzában írja: „3-9 éves koromig Mezőkeresztesen laktunk, ahol a református elemiben már hívő gyermek lettem Csiszár Attila segédlelkész hatására.”⁴⁰⁹ A család aztán Budapestre költözött és Ibrányi Éva lelki és szellemi neveltetése előbb napsugárkörösként a Tutaj utcai imaházban, aztán aktív ifjúsági munkásként a Pozsonyi úti egyházban történt Bereczky Albert lelkipásztor vezetésével.

Az Alkotmány utcai Gyakorló Kereskedelmi iskolát kitüntetéssel végezte és Balatonszárszón részt vett az SDG középiskolás konferencián. 18 éves korában - iskolai kötelezettségei teljesítése mellett - magántitkárnője lett a Református Nőszövetség elnökének, Zsindelyné Tüdös Klárának, ami sok áldással járt számára. Középiskolai tanulmányai után tandíjmentes kedvezményrel iratkozott be szaktanárképzőbe, matematika, fizika és kémia szakra. De felsőfokú tanulmányait éppen csak elkezdte, vizsgáit már nem tette le, jobbat választott: házasságot kötött Kiss Sándorral. Bár ezzel a döntéssel annak a következményeit is vállalta, hogy egy olyan ügy szolgálatába áll, ami egész további életét meghatározza. Vállalta és nem bánta meg, s Isten áldások sorával vette körül családban, munkában a másokért vállalt és végzett szolgálatban.

Férjét az esküvőjüket követő 86. napon letartóztatták. Várados felesége egyedül maradt. Első gyermekük az ítélethirdetés napján született. Kiss Sándorné a kisgyermekkel haza költözött szüleikhez Hajdúnánásra, ahol édesapja, Ibrányi Gyula a Csiha malom főgépésze volt.⁴¹⁰ Nánáson Kiss Sándorné a református egyházközségnél vasárnapi iskolai tanító lett, és segített a könyvelésben. Ezt a munkát azért hagyta abba, hogy ne ártson az egyháznak, mikor őt is letartóztatták tíz napra, miközben férje börtönben volt. Az egyik vasárnapi iskolai tanítói konferenciára bement egy ÁVÓ-s és megkérdezte Balla Árpád lelkipásztortól, hogy az összeesküvő Kiss Sándor felesége ott van-e a konferenciájukon?⁴¹¹

Felesége megpróbáltatása férjében is egész életében mély nyomokat hagytak. Így vallott erről egyik konferencián: „Feleségem többet szenvedett, mint én a börtönéveim alatt. 19 éves volt, amikor megesküdünk. Hat hét után engem letartóztattak. Ő már várta első gyermekünket, mialatt az egész vizsgálat, kínzás és tárgyalás folyt. Borbála az ítélethirdetés napján született. Amikor Bori csak 14 hónapos volt, a titkosrendőrség jött és éjjel elvitte a feleségemet. A családja azt sem tudta, hogy hová viszik. A város rendőrsége sem tudott róla, s azt gondolta, hogy nőrablás volt. De a feleségem egy hírhedt budapesti börtönbe vitték, ahol kihallgatták. Az egy tökéletes beugratás volt, egy kémeset, amelyben a titkos rendőrség és a KGB azt

⁴⁰⁸ „Az Ibrányi család ősi és nagymúltú nemes család, már a XIV.-XV. században, birtokos Szabolcsban, Szatmárban, Borsodban, Ungban, Beregben. Alispán, ezerskapitány, alországbíró, esztergomi kanonok, altábornagy és más országos hírességek bizonyítják a család fényét. A XVII. században két ágra szakad, az ibrányi és a jánosi (Kántorjánosi) ágra. Ez az utóbbi elszegényedik, református vallású lesz, hajtásai Erdélyben is megkapaszkodnak.” Nagy Ferenc közlése. Nyíregyháza, 2003. január 14.

⁴⁰⁹ Kiss Sándorné Ibrányi Éva önéletrajza. Washington, 2002. január 3. A szerző birtokában.

⁴¹⁰ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése. 2000. június 02.

⁴¹¹ Önéletrajzában így ábrázolja ezeket a nehéz időket: „1948 október végén engem is letartóztattak Hajdúnánáson, s a debreceni Péterfia kaszárnába, a budapesti katonapolitikai osztályon, a Hadik Laktanyában és az Andrássy út 60-ban voltam kb. 10 napig és csak 14 hónapos kislányomért engedtek haza.” Kiss Sándorné önéletrajza. Washington, 2002. január 3.

akarta mutatni, hogy ő részt vett egy összeesküvésben, amely Nyugatról volt irányítva. Az ereje, intelligenciája és hite miatt képes volt megakadályozni a nagyon komoly veszélyt, amelyen keresztül én halálos ítéletet kaphattam volna s ő pedig egy életfogytiglani ítéletet.”⁴¹² Férje „köztársaság elleni összeesküvés” címén 3 évi börtönbüntetést kapott. Ebből 33 hónapot töltött le.

1991-ben, Kiss Sándor emléktáblája avatásakor Vörös Vince hangsúlyozta, hogy „természetesen a család is mindig meghatározó az ember életében, és ezért itt köszönetet kell mondanom mindannyiunk nevében a jelenlévő Kiss Sándorné Ibrányi Évának és lányainak, akik mindig hű segítői voltak Sándornak, hogy nehéz küzdelmeit megvívhasssa.”⁴¹³

1994-ben Virágh Ferenc ezekkel a szavakkal üdvözölte Kiss Sándornét férje emléktáblája koszorúzási ünnepségén: „Külön köszöntöm Kiss Sándorné Évát, ünnepeltünk egykori munka- és küzdőtársát, majd feleségét és újabb időkben özvegyét, a washingtoni Kossuth Ház munkatársát. Ez az az intézmény, amely jelentős szerepet játszott az elnyomatás sötét időszakában, a mi lelkünk ébresztésében.”⁴¹⁴

4.2.5. Mezőgazdasági delegációban külföldön

„... a művelté tett nép önmaga erejéből nagy tetteket vihet végbe.”

A Kisgazdapárt és Parasztszövetség delegáltjaként pártközi bizottsággal 1946. december 15-től 1947. január 16-ig Svájcba, Franciaországba és Dániába utazott Kiss Sándor. Nagy Imre vezette az öt főből álló delegációt.⁴¹⁵ Ennek tagjai voltak: Nagy Imre volt földművelésügyi miniszter a Kommunista Párt, Takács Ferenc a Szociáldemokrata Párt részéről, Pataki Ernő a Földművelésügyi Minisztérium Elnöki osztályfőnöke, Halácsy Ágoston, az Országos Mezőgazdasági Kamara igazgatója és Kiss Sándor a két agrárpárt képviselőjeként.⁴¹⁶ Kettős céllal és megbízatással indultak el: egyrészt olyan mezőgazdasági mintákat kerestek, amelyek hazai viszonyaink között is jól alkalmazhatók, másrészt a nyugati népfőiskolai mozgalom eredményeit és a leendő magyar agrárértelmiség ösztöndíjjal történő tanulmányait kívánták elősegíteni.

⁴¹² Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista templomban és Meeting House presbiteriánus templomban. I.m. 4.p; Vö. Kiss Sándor: Önéletrajz. „Egy keresztyén a szenvedéssel tele világban”. Kézirat. 1-11.p. 1979. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.

⁴¹³ Vörös Vince beszéde Kiss Sándor emléktáblája leleplezésekor. I.m. 10.p.

⁴¹⁴ Virágh Ferenc ünnepi beszéde. Koszorúzási ünnepség Kiss Sándor emléktáblájánál. 1994. szeptember 8. In: Balsors, akit régen tép? 1956 utóélete A semmiből lett vagyionok. Az „Eckhardt Tibor” Politikai Akadémia 1994. második szemesztere. A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének Kiadványa. 14. szám. 5.p.

⁴¹⁵ Horváth János Kiss Sándorról szóló parlamenti megemlékezésében közölte, hogy - a mezőgazdasági érdekképviselői törvény megalkotása olyan jó tempóban haladt, hogy két kiváló agrárpolitikus - Kiss Sándor a Kisgazdapárt képviselőjeként és Nagy Imre a Kommunista párt képviselőjeként - hivatalos útra nyugat-európai körútra ment, az ottani példaértékű mezőgazdasági és népfőiskolai minták felkeresésére, tanulmányozására. In: Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 4.p.

Kiss Sándorné szerint: „Ott találkozott Sándor Soos Gézával Svájcban, Högye Mihállyal Párizsban, aki ott követi tanácsos volt. Még találkozott egy francia miniszterrel is, aki az ellenállási munkája miatt megölelte.” Kiss Sándoré közlése. Alexandria, 2000. május 27.

⁴¹⁶ Kiss Sándor levele Horváth Dénesnek. New York, 1957. október 30. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. VI. doboz.

Példaértékű volt a Parasztszövetség vezetőségének a dán Gruntvig-féle művelődéspolitikai gondolata: a maga szerepkörében művelté tett nép önmaga erejéből nagy tetteket vihet végbe. Az élet számára akartak tanítani a népfőiskolákon. A magyar népfőiskolai mozgalom is a munkára kész, tehetséges parasztfiatalok felkarolását, segítségét tűzte ki céljaként. Igényes, minőségi képzést kívántak nyújtani parasztvezetőknek és polgároknak. Gruntvig szerint: a népnevelést élővé kell tenni. Ezt vállalta és végezte a Parasztszövetség vezetősége, és az akkor már jól működő dán, svájci, francia népfőiskolai és mezőgazdasági példák tanulmányozásával bízták meg Kiss Sándort. Olyan kipróbált, nyugati módszerek átvételére törekedtek, amelyek az itthoni viszonyok között is eredményesen alkalmazhatók.⁴¹⁷

A hazai gazdaságban Kiss Sándor a jól működő és eredményes nyugati mezőgazdaság példáját látta megvalósíthatónak. Ezért vállalta, hogy a delegáció tagjaiként tapasztalatokat szerezzen és tanulmányozza az ott már hagyományokkal rendelkező népfőiskolákat. „Jól látta, hogy a valódi cél a parasztság felemelése, polgárosodása, legkiválóbbjainak pedig az értelmiséggé válás. Programjukban szerepelt az is, hogy meg kell szüntetni a magyar állam proletár jellegét, mert veszedelmes annak a népnek a jövője, ahol a lakosság zöme proletársorban él. Ezért a földkérdést Kiss Sándor is a nemzeti önvédelem részének tartotta. Álláspontja szerint a magyar Kisparasztok és nincstelenek legszélesebb rétegét kell földhöz juttatni, hogy újra megvethessék a lábukat a Kárpát-medencében.”⁴¹⁸

A delegáció egyik pozitívumaként 1957-ben írta Kiss Sándor: „Nagyon jó kapcsolat alakult ki a Svájci Parasztszövetséggel, amelynek eredményeképpen megegyeztünk magyar parasztfiúk tanulmányútjának létesítése ügyében. Visszatérésem után engem letartóztattak, de az első évben a megkötött egyezmény alapján kiment egy csoport Svájcba. Jártunk Bruggben a Svájci Parasztszövetség központjában, ahol megmutatták munkájukat, szervezetüket. Ragyogó kisközgazdász-számtartási központjuk volt. Gondolom, hogy még ott vannak azok a vezetők, akik akkor is vezetők voltak. Arra gondoltam, a nyáron, hogy ha eljutok Svájcba, akkor felkeresem őket. Sajnos, erre nem került sor.”⁴¹⁹

A magyar tehetséges parasztfiatalok nyugati ösztöndíja ügyét Kiss Sándor akkor is szorgalmazta, mikor Amerikában lett a nyugatra menekült magyarság egyik prominens politikai vezetője. New Yorkból írta az akkor Bécsben élő Fáber Györgynek a nyugatra került mezőgazdasági szakemberek továbbtanulásával kapcsolatban: „Dániában több magyar ösztöndíj állana rendelkezésre mezőgazdasági tanulmányokat tanulni óhajtó fiúk részére, és nincs elég jelentkező. Pedig ha nem sikerül a kereteket kitöltenünk, elvesz az ösztöndíj. Nem tudom, hogy Ausztriában táborokban nem lenne-e még fiatal, tanulni vágyó ember, akinek iskolai alapképzettsége megvan, és hajlandó lenne elmenni tanulni. Ha sok munkád és bokros teendőid mellett időd lenne e téren valamit tenni, azért igen hálás lennék. Ösztöndíj megbízottunk Bécsben Farkas Imre.”⁴²⁰

⁴¹⁷ Vö. Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétő. I.m. 40k.p.

⁴¹⁸ Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétő. I.m. 41.p.

⁴¹⁹ Kiss Sándor levele Horváth Dénesnek. New York, 1957. október 31. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. VI. doboz.

⁴²⁰ Kiss Sándor levele Fáber Györgynek. New York, 1957. április 15. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. VI. doboz.

Illúziónak bizonyult a nagy lehetőség a parasztság és magyarság felemelkedésére, mivel nem nézte jó szemmel a kommunista hatalomváltás a nemzet érdekét szolgáló ifjúsági mozgalmat és gazdasági terveket. A nemzetben gondolkodó Kiss Sándor veszélyes ember lett a baloldali vezetőség számára.

A delegáció tagjai január első napjaiban Dániában tartózkodtak, amikor Nagy Imre értesítette Kiss Sándort először, hogy Magyarországon 'nagy összeesküvést' lepleztek le. Hazafelé tartva, Svájcban az újságokból már részletesen is értesült a fejleményekről és az érintettek nevééről. Ő közli: „Itt még megkaptam feleségem levelét is, amelyben értesített, hogy a Parasztszövetséget is célba vette az AVO és házkutatást tartott benne. Sok személyt már letartóztattak. Még nem tudtam a körülményeket, de azt igen, hogy ha munkatársaim érintve vannak, otthon a helyem. Hegyeshalomnál már körülvettek a titkosrendőrök. Tudtam, hogy megindult a magyar demokrácia felszámolása. A delegáció tagjainak sorsa jól példázza azt, ami Magyarországon, Magyarországgal és a demokráciával történt. Én voltam az első áldozat. 3 évre ítélték el 'összeesküvésért'”.⁴²¹ Takács Ferencet az ÁVO később annyira megkínózta, hogy a kínzásokba belehalt. Halácsy a Mindszenty per egyik vádlottja volt, Patakyt végzetesen megviselték az összeesküvéssel kapcsolatos események, Nagy Imrét pedig 1958-ban ítélték el és kivégezték.

A Parasztszövetséget 1947 januárjában megszállta az ÁVO. Kiss Sándor csak 86 napot töltött együtt fiatal feleségével, amikor 1947 januárjában letartóztatták. Vele együtt munkatársai nagy részét az „összeesküvés perben” elítélték.

⁴²¹ Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. I.m. 82k.p. Kiss Sándort felesége értesítette, hogy a Parasztszövetségnél házkutatást tartottak. Kiss Sándor mégis hazatért. In: Kiss Sándoré közlése. Alexandria, 2000. május 27.

5. MEGALÁZTATÁSOK ÉS SZENVEDÉSEK KÖZÖTT

„... tiszta szívvel imádkoztam kínzóimért...”

„... bennünk Sándor tartotta a hitet...”

5.1. Konceptiók per a Parasztszövetség és Kisgazdapárt ellen

1946 derekán a Kommunista Párt vezetősége reálisan látta a párt apadását. Tartottak a szovjet vezetők neheztelésétől, a nemzeti szuverenitás helyreállításától, hogy egyre kevesebb részük lesz a kormányzásban. Ezért „a köztársaság elleni összeesküvés’ kapcsán kibontakozott /az a/ koncepciós műper, amelynek segítségével Rákosiék a többségi Kisgazdapártot akarták tönkretenni.”⁴²²

A Kommunista Párt már 1945-1946-ban azzal támadta a Kisgazdapártot, hogy reakciós elemek vannak soraikban és ez az akadálya az ország demokratikus újjáépítésének. „E reakció rémével próbálta ijesztgetni a földhöz jutott parasztságot és időről-időre mozgósítani a munkáságot. Az első konstrukciós perrel pedig éppen a Kisgazdapárt legradikálisabb elemeit iktatták ki rendőri erőszakkal, pontosan azokat, akik az ellenállási mozgalomban a hitlerizmussal és a magyar fasizmussal szemben a kommunistákkal is együtt dolgoztak.”⁴²³ Eljárásuk abszurditását jellemzi, hogy azokat illették a fasizmus és reakció vádjával, akik legtöbbször a Gestapo és a magyar nyilasok foglyai, halálraítéltek voltak. Akik pedig 1945-ben indultak el a politikai életben, ugyanabba a helyzetbe jutottak az „összeesküvés perben”, csak a fasiszták helyett, a baloldaliak foglyai lettek.

Az MKP III. kongresszusát 1946. szeptember 28 és október 1. között tartották és a szocialista perspektíva megvalósítását tüzték ki a kisgazdák polgári parlamentarizmusával szemben. A két politikai koncepció közti tárgyalások 1946 decemberében zátonyra futottak. Ezért az MKP vezetősége két elképzelés mentén tervezte a népi demokratikus átalakulást. Egyrészt a baloldal befolyását az életszínvonal emelésével próbálta érvényesíteni, és új választások révén baloldali kormánykoalíciót alakítani. „A másik elképzelés szerint egy koncepciós pert eszközként használva kell csapást mérni a Kisgazdapártra. Minden valószínűség szerint Rákosi és környezete ekkor már reálisan számolt azzal, hogy a szovjet csapatok a békeszerződés életbelépte, 1947. szeptember 15. után elhagyják Magyarországot... Az MKP szűkebb vezérkara az utóbbi koncepció mellett döntött.”⁴²⁴

Rákosiék közvetlen céljukat elérték. Képviselők tucatjait zárták ki a Kisgazdapártból, így az FKGP abszolút többségét megszüntették. Az MKP és a Kisgazdapárt között 1945 és 1947 között így alakultak a parlamenti erőviszonyok: 1945-ben a parlamenti képviselők összlétszáma 421 fő. Ebből az FKGP-nek 245 (58,19%), az MKP-nek 70 (16,13%) képviselője volt. Ehhez képest 1947. június 25-re FKGP képviselői száma 187 (44,52%) főre csökkent. Míg az

⁴²² Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. I.m. 16.p.

⁴²³ Kiss Sándor: A magyar forradalom és a magyar parasztság. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XV. doboz. 33k.p.

⁴²⁴ Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. I.m. 19.p.

FKGP-nek 58 fővel kevesebb képviselője lett 1947-re, addig a KMP képviselőinek száma nem változott.⁴²⁵

„A Kisgazdapárt és a Paraszt szövetség programjainak sikerei készítette a baloldalt arra, hogy „összeesküvés per” kezdeményezzen”⁴²⁶. Ez részben arra irányult, hogy megtörje a Kisgazdapárt társadalmi szervezetének, a Paraszt szövetségnek a befolyását. A letartóztatások kezdetén még meg lehetett zavarni az ország közvéleményét. „Amikor azonban a parlament Kovács Bélánál megkötötte magát és nem volt hajlandó mentelmi jogát felfüggeszteni, erre a szovjet elhurcolta (1947. február 25-én), az ország túlnyomó többsége már tisztában volt vele, hogy ezt külpolitikai ellensúly nélkül nem is lehet megállítani.”⁴²⁷

Az úgynevezett köztársaság elleni összeesküvés per a népi demokrácia baloldala számára nagy politikai jelentőséggel és következményekkel járt 1946 végén és 1947 elején. A Paraszt szövetség több vezetőjét letartóztatták és vizsgálat indult ellenük. Az „összeesküvés per” során a Kisgazdapárt birtokos paraszti szárnyának vezető szerepe végzetesen meggyengült. „Rákosi Mátyás később az 1947. évet a ‘fordulat évének’ nevezte, amikor ‘megsemmisítő csapást mértek a reakciós erőkire’. Csak abban tévedett, hogy nem a reakció kapta a csapást, hanem a magyar függetlenség és az 1945-ben reménykeltően megindult demokratikus fejlődés.”⁴²⁸

5.1.1. Letartóztatások

1946. december 16-án került sor az első letartóztatásokra. A nyomozó hatóságok úgy találták, hogy „itt nem holmi megszállottak egymás közti megbeszéléseiről, óhajaik kifejezéséről van szó, hanem szoros kapcsolat áll fenn köztük és a Kisgazdapárt egyes felelős funkciókat betöltő politikuskai között.”⁴²⁹ Szent-Miklós István vezérkari őrnagy letartóztatását követően 1946-1947 fordulóján 260 főt vettek őrizetbe, akik közül legtöbben a Kisgazdapártban jelentős pozíciót töltöttek be. Az „összeesküvés ügyet” használták „faltörő kosként” Rákosiék a Kisgazdapárt ellen.⁴³⁰ Szent-Miklós után baráti körének több tagját is letartóztatták: Donáth

⁴²⁵ In: A magyar parlament 1944-1949. Szerk.: Hubai László és Tombor László. Gulliver Lap- és Könyvkiadó Bp., 1991. 253.p.

⁴²⁶ Kiss Sándor: A magyar forradalom és a magyar parasztság. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XV. doboz. 34.p.

⁴²⁷ Kiss Sándor: A magyar forradalom és a magyar parasztság. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XV. doboz. 34.p; A Budapesti Népbíróság 1947. február 7-én kérte a Nemzetgyűlés elnökétől, hogy „szíveskedjék intézkedni, hogy a Nemzetgyűlés Kovács Béla nemzetgyűlési képviselő mentelmi jogát az előzetes letartóztatást is magában foglaló hatállyal függessze fel.” Magyar Országos Levéltár /MOL/ XVIII. - 1.6.d.

⁴²⁸ Kiss Sándor: A magyar forradalom és a magyar parasztság. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XV. doboz. 34.p; Az események drámai módon követték egymást: Nagy Ferencnek, az ország miniszterelnökének és Varga Bélának, a parlament elnökének is menekülnie kellett. Augusztusban választásokat tartottak, két évvel a parlament idejének lejártá előtt. A kisgazdapártból kizártak minden ellenálló vezetőt, a párt 57% helyett 15%-ot kapott. Szavazatai a különböző ellenzéki pártok között oszlottak meg. A KMP 5% nyereséghez jutott. Egyre jobban zsugorodott a parasztság befolyása a politika alakulására.

⁴²⁹ Kornis Pál: Tanúként jelentkezem. Zrínyi Katonai Kiadó Bp., 1988. 136.p.

⁴³⁰ Vö. Rákosi Mátyásnak az MKP 1947. január 11-i ülésén elhangzott beszámolójával: In: PIL 274.f.2/38.ő.e; Kornis Pál: Tanúként jelentkezem. Zrínyi Katonai Kiadó Bp., 1988. 138-141.p;

György köztisztviselőt, Arany Bálint mérnököt, Kiss Károly tisztviselőt, Háder János gazdasági szakembert, Szent-Iványi Domokos rendkívüli követet, meghatalmazott minisztert. Ebbe a körbe tartozott Saláta Kálmán kisgazdapárti képviselő, akit egyelőre mentelmi joga védte meg a letartóztatástól. A csoport tagjai rendszeres heti összejöveteleken tárgyalták meg a politikai helyzetet és az ebből fakadó teendőket. Ezt a politikai jellegű baráti kört a Katonapolitikai Osztályon „Hetes Bizottságnak” nevezték.⁴³¹

Azzal vádolták őket a hatóságok, hogy a Magyar Közösség utasításait követték, ezeket igyekeztek megvalósítani a politikai életben, kiváltképpen a Kisgazdapártban. Ez a vád valótlan, hiszen a Magyar Közösség 1944. március 19. után 1946. októberi átalakításáig szervezetként nem létezett.

5.1.2. A Magyar Közösség

A Magyar Közösség nevű titkos szervezet szellemi gyökerei Erdélybe nyúlnak vissza. Erdélyből az 1920-as években áttelepült értelmiségiek kis csoportja vetette meg alapjait. A szervezet tagja csak az lehetett, akinek apja és anyja eredetileg is magyar nevű. Zsidó származásúakat általában nem vettek fel a Közösségbe. „Az egész szervezet egy vélelmezhetően magyar érzésen alapuló szabadkőműves mozgalomra emlékeztetett. A származási feltételen kívül elvárták a tagoktól, hogy szilárd erkölcsi alapon álljanak, ne legyen káros szenvedélyük (iszákosság, hazardjátékok, stb.) és hajlandóak legyenek önzetlenül szolgálni a magyar ügyet... A cél az volt, hogy minél több hasonló gondolkodású embert juttassanak befolyásos pozíciókhoz az állami gépezetben, valamint a gazdasági életben.... A tagoknak a többsége értelmiségi volt és mintegy kétharmada a fővárosban élt.”⁴³² Ismertebb vezetői: Soos Géza, Arany Bálint, Kiss Károly, Kémeri Dezső, Fáy Aladár. A Közösség fedőszerve az 1945 előtt bejegyzett Honszeretet nevű nyilvánosan bejegyzett egyesület volt. Folyóiratuk Magyar Élet címmel több, mint 3000 példányban jelent meg. A háború befejezésekor mintegy 8000 tagja volt a Közösségnek. A Vezértanácsot 1946 októberében újjáalakították, de csak hét tagot választottak. Fáy Aladár festőművész lett a Közösség elnöke, de mielőtt komolyabb tevékenységbe kezdtek volna, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya és a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya közbelépett.⁴³³

A Magyar Közösség akkor lett fontos a vád számára, amikor a Mistéth és társai perben a kisgazdapárti politikai vádlottak bűnösségét semmiképpen nem tudták bizonyítani. A Népbíróságnak a perben hozott ítélete során a különtanács rámutatott arra, hogy nincsenek olyan adatok, melyek alapján megnyugvással megállapítható lenne, hogy a vádlottak /Gyulai László, Hám Tibor, Horváth János, Jaczkó Pál, Kiss Sándor, Vatai László/ tudomást szereztek

⁴³¹ Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptió per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. I.m. 33.p.

⁴³² Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptió per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. I.m. 34.p.

⁴³³ Az 1946 októberében felállított az illegális földalatti Fővezérséget. Ennek élére Dálnoki Veress Lajost választották, az ő személye garantálta a jogfolytonosság érvényesülését. A Fővezérség feladata az lett volna, hogy hatalomra jutása esetén átvegye a hadsereg irányítását. A katonai szervezkedés lényege abban állt, hogy a meglévő fegyveres alakulatok kulcspozícióit adott esetben a maguk embereivel tudják betölteni. A Magyar Közösség nem jelentett reális veszélyt a magyar demokráciára, mivel nem rendelkezett hatalmi eszközökkel és tömegtámogatásra sem számíthatott. Vö. Vida István 1976. I.m. 248k.p.

volna Donáth György és hat társa szervezkedéséről. „Nem lehet szó nevezetteknek Donáth György és társai szervezkedésében való részvételéről, illetve bűnösségüknek ezen az alapon való megállapítása sem.”⁴³⁴

Mivel a Parasztszövetség egyik vezetője, Horváth János és több más parasztszövetségi tisztségviselő is a Magyar Közösséghez tartozott, azzal vádolták őket, hogy a Parasztszövetséget a Közösség bázisának használta.⁴³⁵ Kiss Sándort és Vatai Lászlót is a Közösséghez való tartozás vádjával ítélték el, pedig ők csupán egy alkalommal vették részt egy közösségi megbeszélésen. Mindkét képviselő hangsúlyozta, hogy ez az ügyet teljesen komolytalannak tartották, meg is szakították a kapcsolatot a mozgalommal és soha sem tekintették magukat a Közösség tagjának. Fáy Aladár, aki rendszerint a közösségi felavatásokat végezte, kijelentette a Mistéth-per tárgyalása során, hogy sem Kisst, sem Vatait nem avatták fel. Így a velük szembeni vád teljesen alaptalan volt.⁴³⁶ Elképzelhetetlen, hogy Kiss Sándor, „aki kora ifjúságától a parasztság felemelkedésén dolgozott, egy politikailag jelentéktelen, romantikus külső szervezet irányítását elfogadta volna. Kiss Sándort, a Parasztszövetség igazgatóját, a parasztság egyik leghitelesebb és legnépszerűbb vezetőjének tisztelték, akinek döntő szerepe volt a Parasztszövetség politikájának a meghatározásában.”⁴³⁷ Horváth János szerint a Parasztszövetség 29 vezetőségi tagja közül csupán 6 tartozott a Magyar Közösséghez.⁴³⁸ A Mistéth és társai per 44 vádlottjából 38 fő volt a Magyar Közösség tagja.

A Magyar Közösség ügyének értékelése a per után évtizedekkel később is foglalkoztatta a hatóságokat. Az 1970. január 15-i dátummal lezárt szigorúan bizalmas belügyminisztériumi

⁴³⁴ BFL XXV. 1. a, B.P.N.B.O.T. XXII, 1837/1947. augusztus 29-i ítélet.

⁴³⁵ Erről a Budapesti Népművelés 1947. február 6-án kelt, Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztésére tett indítványa is említést tesz: „A Hetes Bizottság határozatai értelmében igyekezett vezető állásba juttatni a Magyar Közösség kiszemelt embereit, és megvédte a mozgalomhoz tartozó embereket attól, hogy pozícióikból elhelyezzék őket. Elősegítette, hogy a Parasztszövetséget a Magyar Közösség saját legális fedőszervévé alakítsa át magyar közösségi tagoknak (Héder, Fáy stb.) vezetői állásba juttatásával.” MOL XVIII-1.6.d.

⁴³⁶ A Mistéth-per tárgyalásakor a tanácselnök felszólítására Fáy Aladár közölte a Magyar Közösség avatóbeszédét és a közösségi esküt is. In: Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétdúlására 1947. I.m. 230k.

⁴³⁷ In. Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétdúlására 1947. I.m. 61.p; Kiss Sándor: „Feljegyzés a Magyar Közösségről” /Ráday Levéltár C/243./ című rövid munkában ír arról, hogyan akarták beszervezni a Közösségbe: „1946. májusában Vatai László országgyűlési képviselővel együtt meghívtak Arany Bálint lakására. Itt hozták tudomásunkra, hogy van egy Magyar Közösség nevű titkos szervezet. Ismertették céljait és fogadalmát, s közölték velünk, hogy bennünket a tagságra érdemesnek találtak. Mindketten a belépéstől elzárkóztunk azzal a megokolással, hogy bár az ismertetett célokkal egyetértünk, de azok véghezvitelére a 45 utáni demokratikus Magyarországon nem szükséges titkos szervezet. Bizonyos, hogy a Horthy rendszer idején ezeknek a céloknak hatásos munkálása nem történhetett volna más úton... Az a csoport, amelynek ötödik vádlottja voltam, 46 tagból állott és a több, mint két hónapig tartó tárgyalások a Magyar Közösség teljes múltját, szervezetét, működését, eszméit, alapelveit feltárták. Annál is inkább, mert a Közösség névsora és elrejtett irattára az Államvédelmi Hatóság kezébe került.”

⁴³⁸ BFL XXV. 1. a. Mistéth-dosszié. Horváth János 1947. június 23-án tett vallomást a Népbíróság előtt.

jelentés is erről tanúskodik. A jelentés egyrészt valós tényeken, másrészt félremagyarázáson alapul, ami lényegében az alkalmazott erőszak megokolására szolgál.⁴³⁹

5.1.3. „Köztársaság és demokrácia-ellenes összeesküvés”

Az AVO először elszigetelt titkos szervezkedésként kezelte az ügyet. Lényegében nem is volt más, mint egy baráti társaság jövőtervezése arra az időre, amikor a szovjet katonaság kivonul az országból. Később, amikor kiderült, hogy több kisgazdapárti aktivista van a társaság tagjai között, akkor szánta el magát a baloldali vezetés arra, hogy az ügyet „köztársaság-ellenes összeesküvésnek” minősítse. A politikai műper célja a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség lehetetlenné tétele volt. E szervezetek vezetőit, befolyásos személyiségeit akarták mindenáron elítélni. Kiss Sándor közölte egyik barátjával: „Ne gondold azért, hogy egyáltalában összeesküvés lett volna. Az összeesküvést az ÁVO csinálta.”⁴⁴⁰

A Szabad Nép 1947. január 5-én tette közzé, hogy „az Államvédelmi Szervek az utolsó hetekben veszedelmes és széles körű köztársaság-ellenes összeesküvést lepleztek le... Az összeesküvés céljával a köztársaság és demokratikus állami rendszernek erőszakos úton való megdöntését, a ‘jogfolytonosság’ alapján a Horthy-rendszer visszaállítását tűzte ki. A hatalom erőszakos átvételét készítették elő, s céljuk elérését katonai fegyveres felkelés kirombantásával akarták biztosítani. A fegyveres felkelés időpontját a békeszerződés aláírásának, illetőleg a szovjet hadsereg kivonulásának időpontjában határozták meg.”⁴⁴¹ Január 5-ig összesen 55 főt vettek őrizetbe, akiknek reakciós, fasiszta múltat tulajdonítottak és azzal vádolták őket, hogy Szent-Iványi Domokos kivételével valamennyien a Magyar Közösség nevű titkos szervezet tagjai. A vádak szerint: az összeesküvést vezető Héttagú Bizottság a koalíció szétrombantásán dolgozott, a demokratikus államrend és demokratikus köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, a katonai vonal fegyveres erőinek megszervezésével Földalatti Fővezériséget szerveztek Dálnoki Veres Lajos fővezérségével.⁴⁴²

A Szabad Nép „Kisgazdapárti képviselők az összeesküvők között” címmel közölte a Belügyminisztérium január 12-i tájékoztatóját. Eszerint: „Saláta Kálmán nemzetgyűlési

⁴³⁹ Vö. „Egy 1970. évi belügyi jelentés a Magyar Közösség értékeléséről.” Eszerint a népbíróságnak átadott 7 csoport közül négy csoportban több mint 150 felelősségre vonás történt a Magyar Közösség reorganizálásával kapcsolatos tevékenységek miatt. In: Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. I.m. 253-257.p.

⁴⁴⁰ Kiss Sándor levele Czipó Lászlónak. New York, 1957. június 12. Ráday Levéltár C/243; Virágh Ferenc nagybátyjától, Virágh József nemzetgyűlési képviselőtől hallott arról, hogy Kiss Sándor egyre több és fontos pártszerepet kapott. „Majd később, 1947-ben derült égből villám, a Szabad Népből értesültem az ‘összeesküvő’ Kiss Sándorról, a Független Kisgazdapárt képviselőjéről. Sehogy nem illett bele az összeesküvő képbe. Azt gondoltam erről, hogy vagy belesodorták ebbe a bűnténynek mondott ügybe vagy csak ráfogják.” Virágh Ferenc: Kiss Sándorhoz fűződő személyes kapcsolat. Budapest, 2001. 10. 11. Kézirat. 3.p.

⁴⁴¹ Köztársaság-ellenes összeesküvés. Szabad Nép 1947. január 5.

⁴⁴² „A Budapesti Népgyűlésnek Gyulai László, dr. Hám Tibor, Horváth János, Vatai László, Kiss Sándor és Vörös Vince nemzetgyűlési képviselők ellen folytatandó eljárás érdekében a mentelmi jog felfüggesztése iránt előterjesztett 1947. Nü. 286/1 számú indítványából... megállapítható, hogy a demokratikus államrend és demokratikus köztársaság megdöntésére 1945 végétől kezdődőleg egészen annak 1947. január elején történt felfedezéséig egy nagyszabású szervezkedés folyt.” MOL XVIII. - 1.6.d.

képviselőkön kívül a Független Kisgazdapárt más képviselői is vezető szerepet tölthettek be a köztársaság ellenes földalatti mozgalomban. Főleg Arany Bálint és e képviselők segítségével sikerült elérniük, hogy a Parasztszövetség lényegében a Hetes Bizottság irányítása alá került.”⁴⁴³ A baloldali sajtó támadásba lendült a Kisgazdapárt ellen. A Nemzeti Parasztpárt vezető politikusi elítélő nyilatkozatokat tettek a jobboldali politikusok és a horthysta katonatisztek akciója miatt és biztosították támogatásukról a Kommunista Pártot.

A KMP Politikai Bizottsága január 16-án megbízta Rákosit, hogy keresse meg másnap a köztársasági elnököt és tegyen javaslatot, hogy a szökésre való tekintettel azonnal üljön össze pártközi értekezlet és javasolja a Minisztertanácsnak hét képviselő /Gyulai László, Hám Tibor, Horváth János, Jaczkó Pál, Kiss Sándor, Vatai László és Vörös Vince/ rendőrségi házi őrizetbe vételét.⁴⁴⁴

5.1.4. Kisgazdapárti reakciók

A Kisgazdapárt Politikai Bizottsága 1947. január 16-án zárta ki a pártból Saláta Kálmánt és Jaczkó Pál képviselőket. Kiss Sándor, Vatai László, Horváth János, Hám Tibor, Gyulai László és Vörös Vince képviselők párttagságát ideiglenesen felfüggesztették.⁴⁴⁵ A Minisztertanács január 17-én beleegyezett a képviselők házi őrizetbe vételébe, az országgyűlés Mentelmi Bizottsága is kezdeményezte ezeknek a képviselőknek mentelmi joguk felfüggesztését és házi őrizetbe vételét. A Bizottság Hámék mentelmi jogát szinte vita nélkül, előzetes letartóztatásukra is kiterjedő hatállyal, felfüggesztette.⁴⁴⁶ Jaczkó Pál kivételével a képviselők a bizottsági ülésen szóban vagy írásban mondtak le mentelmi jogukról. A nemzetgyűlés január 21-én jóváhagyta - Vörös Vince kivételével - a mentelmi bizottság képviselőkre vonatkozó határozatát. Saláta Kálmán eltűnésével kapcsolatban falragaszokon 5000 Ft vérdíjat ígértek a nyomravezetőnek. Saláta pár napig a budapesti piarista gimnáziumban Tomek Vince rendfőnöknél talált menedéket, majd külföldre menekült és 1948-ban az USA-ban telepedett le.

⁴⁴³ Szabad Szó 1947. január 16.

⁴⁴⁴ PIL 274.f.3/65.ő.e.

⁴⁴⁵ Bárányos Károly az FKGP parlamenti fő vitarendezője 1947. február 12-én levélben tájékoztatta Varga Bélát, a Nemzetgyűlés elnökét: „Február 4-én a Független Kisgazdapárt politikai bizottsága Nagy Ferenc elnökletével ülést tartott, amelyen a tárgy személyi kérdéseinek megvizsgálásával megbízott ötbizottság jelentést tett munkájáról. A jelentés felett megindult vita után a politikai bizottság az alábbi döntéseket hozta: A már előzőleg kizárt Saláta Kálmán és Jaczkó Pál képviselőkön kívül a párt tagjainak sorából kizárta Gyulai László, Hám Tibor, Horváth János, Kiss Sándor és Vatai László nemzetgyűlési képviselőket, akik a Belügyminisztérium által kiadott nyomozati anyag szerint gyanúsíthatók a köztársaság és a demokrácia ellen szőtt bűnös összeesküvéssel.” MOL XVII.1.5.d.

⁴⁴⁶ Magyar Nemzet 1947. január 18; Kiss Sándorné közlése: „Sándor amikor hazajött Svájcából, azonnal ment Tildy Zoltánhoz és Nagy Ferenchez, s közölte, hogy ő maga lemond a mentelmi jogáról, áll a vizsgálat elé, mert ártatlan. S azt mondta mindkettőnek, hogy ha a párt létét csak úgy tudnák tovább biztosítani a békeszerződésig, akkor dobják őt oda nekik. S hivatalosan is lemondott a mentelmi jogáról. Az a nap, amikor a mentelmi bizottsági ülés volt, reggeliztünk együtt a nyomozókkal, s azt mondtam, hogy engedjék meg, hogy közöljem az urammal, hogy ma ül össze a mentelmi bizottság, s ezt neki tudnia kell. nem tudom, hogy - mivel ő már lemondott a jogáról - jelen volt-e a kiadatásukkor?” Washington, 2002. október 25.

A Kisgazdapárt vezetőségét meglepték az újabb és újabb, a párt tagságát terhelő vádak, és változatlanul nem hitték, hogy közvetlen környezetük több tagja, akiket jól ismertek, belekeveredett volna a demokráciaellenes összeesküvésbe. Előbb megpróbálták leállítani az ügyet a Katonapolitikai Osztályon, de szovjet közbelépésre ezt a tervet nem tudták érvényesíteni. Később a vezetőség is elbizonytalanodott.⁴⁴⁷ Előbb Nagy Ferenc elfogadta Mistéth Endre lemondását január 14-én, majd másnap a két leginkább gyanúsított kisgazda politikust - Saláta Kálmánt és Jaczkó Pált - zárta ki a pártból. Elhatározták, hogy minden országos és helyi vezetőségi tagot leváltanak, aki 1945. október 1. után lett a párt tagja. A vezetőség tehát „részben elhitte a gyanút, részben abban reménykedett, hogy a letartóztatottak - köztük immár a Kisgazdapárt középszintű vezetőségének tagjai - rövidesen úgy is független magyar bíróság elé kerülnek, és ott tisztázhatják magukat.”⁴⁴⁸

A Parasztszövetség 1947. január 15-én tartott elnökségi ülésén határozatban ítélte el az összeesküvést és a bűnösök megbüntetését követelte. Az elnökség „határozatot hozott, hogy mindazokat a tisztségviselőket, akik az összeesküvésben gyanúsítva vannak, a vezetésből azonnali hatállyal eltávolítja, a szövetségből kizárja, a többi tisztségviselőt pedig állásukból felfüggeszti. A szövetség megüresedett tisztviselői helyeit az elnökség paraszt-képviselő tagjaival töltötték be.”⁴⁴⁹ Január 16-án házkutatást tartott a politikai rendőrség a Paraszt-szövetség székházában.

A Parasztszövetség első érdemi reagálása a Magyar Parasztélet január 27-i számában került sor. Dancs József - aki a letartóztatott Barsi Dénestől vette át a szövetség lapja szerkesztését - vezércikkben foglalkozott az összeesküvés tanulságaival. Tájékoztatót a szövetségben megindított vizsgálatról. Hangsúlyozta, hogy a munka nem állhat meg, tovább kell dolgozni a demokrácia megerősítéséért és a parasztság felemelkedéséért. Az összeesküvés kapcsán higgadtságra és józanságra intett.⁴⁵⁰

Március 23-án jelent meg a paraszt-szövetség állásfoglalása az „összeesküvéssel” kapcsolatban a Magyar Parasztélet-ben. Ekkor már megkezdődött a letartóztatottak népbírói tárgyalása. A cikkben hangsúlyozták, hogy a szövetség fő erejét adó dolgozó parasztság demokratikus beállítottságú, szemben áll a régi úri világ restaurálásával és a demokráciától várta társadalmi, kulturális, gazdasági felemelkedését.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Kiss Sándorné közlése: „Sándor elmondta, hogy már decemberben, amikor az első letartóztatások voltak, a kisgazda honvédelmi miniszter, Bartha Albert azonnal le akarta tartóztatni Pálffy Österreicher Györgyöt, aki a letartóztatásokat elrendelte. S akkor szembenevették s mondták neki, hogy mit gondol, csak nem képzeled, hogy Pálffyval valamit csinálhat, hiszen ez az ügy az orosz hadsereget veszélyezteti. A párt kiadta a ‘fiatalokat’, mert kényszerhelyzetben voltak, s olyan őrzítő nagy propagandát indított Rákosi társaival együtt, hogy még a kisgazdák között is volt, akiben volt kétely az ártatlanságukkal szemben.” Washington, 2002. október 25.

⁴⁴⁸ Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. I.m. 63.p.

⁴⁴⁹ Szakács Kálmán: Paraszti rétegszervezetek Magyarországon 1945-1951. Kossuth Könyvkiadó 198. 96.p.

⁴⁵⁰ Dancs József: Tovább dolgozunk. Magyar Parasztélet 1947. január 27.

⁴⁵¹ Az összeesküvés tanulságai. Magyar Parasztélet 1947. március 23.

Április 27-én Patonay Elek országgyűlési képviselő így összegezte „a köztársaság-ellenes összeesküvés” Parasztszövetségre gyakorolt hatását: „Mint derült égből után a kerekedő vihar, tépte, szaggatta, jégverésként pusztította a Parasztszövetség szervezetét az összeesküvés vihara.”⁴⁵²

5.1.5. Amerikai-szovjet jegyzékváltások

A szövetséges nagyhatalmak Magyarországgal kötött - a mások világháborút lezáró - békeszerződés 1947. február 10-én történt aláírása után /amely 1947. szeptember 15-én lépett hatályba/, március 5. és június 11. között többszöri amerikai-szovjet jegyzékváltásra került sor a magyar belpolitikai válság miatt. Az Egyesült Államok kormánya a Szövetséges Ellenőrző Bizottság /SZEB/ szovjet elnökéhez, március 5-én intézet jegyzékében aggodalmát fejezte ki. A jegyzéket Weems tábornok, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai misszió vezetője juttatta el Szviridov V. P. altábornagynak. Eszerint „a politikai fejlemények iránya fenyegetni látszik a /magyar/ nép azon jogát, hogy saját maga által szabadon választott kormánya alatt éljen, mert az események a magyar belügyekbe való külföldi beavatkozásra mutatnak, annak érdekében, hogy magyarországi kisebbségi elemek ismételt agresszív próbálkozással rákényszerítsék akarataikat a nép által választott többségre... Mivelhogy a magyar kommunisták és a Baloldali Blokk többi tagja nem tudták rendes, alkotmányos módszerekkel céljaikat elérni, megkísérelték, hogy a többségi Kiszgazdapárt több képviselőjét belekeverjék a nemrég leplezett köztársaság-ellenes összeesküvésbe.”⁴⁵³

Szviridov március 8-án kelt válaszában kifejtette, hogy az Egyesült Államoknak nincs joga a baloldali pártokat azzal vádolni, hogy a Független Kiszgazdapártot törvényes hatalmától megfosztják és kisebbségi diktatúra felállítására törekednek, mivel a baloldali pártok Magyarország alkotmánya alapján állnak. Elutasította a tábornoknak arra vonatkozó kérését is, hogy az összeesküvés ügyét a SZEB szovjet, amerikai és brit képviselői a magyar miniszterelnökkel, honvédelmi, belügyi- és igazságügy-miniszterrel és a Nemzetgyűlés elnökével együttműködve vizsgálják ki.

A jegyzékváltásoknak semmiféle konkrét, pozitívum hozadéka nem származott a magyar demokratikus közéletre. S jóllehet, a nyugati sajtó az összeesküvéssel kapcsolatos közlemények során hangoztatta, hogy egyszerűen arról van szó, hogy a kommunisták puccszerűen átveszik a hatalmat, az úgynevezett összeesküvésű pert feltartozhatatlanul tovább folytatták az MKP diktatórikus forgatókönyve szerint.⁴⁵⁴

5.1.6. Kiss Sándor letartóztatása

Kiss Sándort nyugat-európai körútjáról haza érkezve azonnal felkereste Tildy Zoltán köztársasági elnököt és tőle visszaérkezve még a délelőtt folyamán összehívta munkatársait és közölte velük a köztársasági elnök üzenetét, miszerint: nyugodtan dolgozzanak tovább, az

⁴⁵² Patonay Elek: A Parasztszövetség útja. Magyar Parasztlelet 1947. április 27.

⁴⁵³ Washington és a SZEB szovjet elnökének jegyzékváltása Magyarországról. Magyar Nemzet 1947. március 9.

⁴⁵⁴ Szemelvények a világsajtó visszhangjából: Neue Zürcher Zeitung, Le Monde, The Times, New York Herald Tribune. In: Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Koncepciók per a Független Kiszgazdapárt széttűzésére 1947. I.m. 376k.

‘összeesküvés a parasztszövetségnél megáll.’⁴⁵⁵ Pár órán belül azonban az ÁVO megszállta a Parasztszövetség székházát, a vezetőket letartóztatták és az Andrassy út 60-ba szállították. Kiss Sándort csak mentelmi joga miatt nem tartóztathatták le, de még azon az éjszakán házkutatást tartottak nála, és attól kezdve házi őrizetben tartották. Azaz reggelenként bevitték az Andrassy út 60-ba, és kihallgatása után este hazakísérték. Két ÁVO-s éjszakánként is a lakásban maradt, a hálósobában vigyázott a fiatal házaspárra. Az ifjú asszony áldott állapotban volt. „Egy apró rosszulléte alkalmával a férjének sikerült utána szaladnia a fürdőszobába és a fülébe súgja, hogy menjen el Varga Béla házelnökhöz s mondja meg neki, hogy hamis jegyzőkönyvet akarnak velük aláírni.”⁴⁵⁶

Miután Kiss Sándor mentelmi jogát a nemzetgyűlés január 21-én felfüggesztette, koholt vádak alapján még aznap letartóztatták.⁴⁵⁷ A nyilas időkből már ismert Andrassy út 60. szám alá vitték Vatai Lászlóval és társaikkal együtt. A Kiszgazdapárt Politikai Bizottsága február 4-én kizárta a pártból. Ekkor még nem töltötte be a 29. életévét és pár hónapja volt házasember. Nem voltak mindnyájan a Magyar Közösség tagjai, akiket letartóztattak. Kiss Sándor sem. Igaz ugyan, hogy 1946 őszén Arany Bálint lakásán a közösség vezetői megpróbálták beszervezni a közösségbe Vatai Lászlóval együtt. De mivel ők ezt elhárították, többször nem is hívták őket a Közösség alkalmaira. Az ország demokratikus érdekeiért síkraszállók közül ugyanis többen helytelenítették, hogy újjáélesszenek egy titkos társaságot egy katonai megszállás alatt álló országban, amit bármikor összeesküvésnek lehetett minősíteni.

Kiss Sándort azzal is vádolták, hogy a Parasztszövetség igazgatójaként tervet készített a ‘Magyar Parasztszövetség szervezeteinek kiépítésére, propagandájának egységessé tételére és cselekvő képességének fokozására.’⁴⁵⁸ Tehát bűncselekménynek minősítették azt, ami munkaköri feladata volt. A tervezet szerint: „a bizonytalan belpolitikai helyzet és az emigráció

⁴⁵⁵ Kiss Sándorné közölte: „Amikor még úton volt, már írtak az újságok róla, s már a vonatról, megérkezése után 4-5 ÁVO-s vette körül, s még a villamoson is rajtuk keresztül tudtam beszélni az ifjú férjemmel. Néhány napig volt „szabadon”, utána éjjel házkutatás, házi őrizet, egy szobában mi az ÁVO-sokkal, még a fürdőszobába is utánunk jöttek, amikor Bori lányommal rosszul lettem, s Sándor segíteni akart nekem.” Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

⁴⁵⁶ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 38.p; Kiss Sándorné közölte, hogy férje házi őrizete idején, amikor villamossal vitték az Andrassy út 60-ba, ő is vele utazott a Margit hídig, mert a bátyjéékhoz ment. „Egy ülés megürült, leültem. Utána mellettem is volt egy, s engedték, hogy Sándor is mellém üljön. S akkor odasúgta, hogy menjek el Varga Bélához, s mondjam el, hogy hamis jegyzőkönyvet akarnak velük aláírni. Elmentem a zárdába, az apáca nagy nehezen beengedett, Varga Bélánál több ember volt, s ő úgy fogadott, hogy ‘megtiszteltetés a házamnak, ha átlépi a küszöbét.’ Jól esett. S mindig engem fogadott először, még ha minisztereknek is kellett várni tovább. Utolsó alkalommal azt mondta: ‘A sír, hol nemzet süllyed el, népek vesznek körül, s az ember millióinak szemében gyászkönny ül.’” Washington, 2002. október 25.

⁴⁵⁷ Egyik barátjának írott levelében így emlékezik erre a kegyetlen időre: „1946. december közepén külföldi útra mentünk egy olyan delegációval, amelynek Nagy Imre is tagja volt. 1947 januárjában jöttem vissza. Nem telt bele egy hét, az ÁVO már letartóztatott és egyik szereplője lettem az úgynevezett összeesküvés pernek.... A 283 vádlott egyike az ÁVO börtönében megtört és minden összejövetelel résztvevőt pontosan felsorolt, persze az ÁVO állításában, mint tikos összeesküvőt.” Kiss Sándor levele Mattyasovszky Zsolnay Miklósnak. New York, 1959. október 29. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. A címzett a Montreali Magyar Egyházak és Egyesületek Nagybizottsága elnökeként kért Kiss Sándortól tájékoztatását az ún. összeesküvés perről és néhány résztvevőjéről.

⁴⁵⁸ Vö. Népbíróságok Országos Tanácsa /NOT/ I. 3599/1947/67. 1.

számszerű növekedése szükségessé teszi egy a Szovjet övezeten túl lévő iroda felállítását. Ez egyrészt tájékozódást adna a külföldi helyzetről, másrészt a külföldi lapokban híreket helyezne el, s fenntartaná hasonló szervezetekkel a kapcsolatot.”⁴⁵⁹ Ugyancsak súlyos bűnnek számított, hogy fennmaradjanak a kapcsolatok a nyugati világgal, hiszen - az ítélet szerint - ez is a Magyar Közösség megbízása alapján történt: „mert bár Kiss Sándor közösségi tagsági nyilatkozatot, fogadalmat nem tett, ennek dacára azonban a közösségi célkitűzések lényegéről mégis értesült. Ha ezután ennek ismeretében, mint a Parasztszövetség igazgatója... közösségi befolyást juttatott tudatosan érvényesülésre, nyilvánvaló, hogy maga is a szóban forgó közösségi szervezkedés szándékos, tevékeny résztvevőjévé vált.”⁴⁶⁰

5.2. Mistéth Endre és társai pere

A Mistéth Endre (1945 végén iparügyi államtitkár, 1946 nyarán újjáépítési miniszter) és társai perének vádirata szerint Saláta Kálmán és Hám Tibor a Kiszgazdapárton belül egy külön frakciót, egy úgynevezett centrum csoportot alakított. A vádirat szerint az MKP vezetése elsődleges célja az volt, hogy a második vonalbeli kiszgazdavezetők, a „centrum csoport” felszámolásával elérjék a párt megbénítását. A vádiratban olvasható: „a Független Kiszgazdapártban e kétségtelenül jól képzett, magas intellektusú, de politikailag még tapasztalatlan fiatalok, akik közül többen még az ellenállási mozgalomból ismerték a Kiszgazdapárt vezető politikusait, csakhamar kitűnően érvényesültek és a pártszervezetekben jelentős állásokat töltöttek be.”⁴⁶¹

A társaság tagjai közül többen nemzetgyűlési képviselők lettek és a párt életében jelentős szerepet töltöttek be. Arany Bálint lett a Kiszgazdapárt szervező titkára, Hám Tibor a párt politikáját irányító politikai bizottság főtítkára volt, Gyulai László volt a párt propaganda osztályának főnöke, Jaczkó Pál lett a véderőbizottság titkára, Csicsery-Rónay István a párt külügyi bizottságának titkára és a Külügyi Osztály vezetője volt, Vatai László az Igazság című lapot szerkesztette, Kiss Sándor a Parasztszövetség igazgatója és a Politikai Bizottság tagja volt, Horváth János a Parasztszövetség osztályvezetője.

Az úgynevezett centrum-csoport tagjai voltak a vádirat szerint Saláta Kálmán és Hám Tiboron kívül Jaczkó Pál, Gyula Lászlói, Vatai László, Kiss Sándor és Horváth János. A csoport 1945 őszén és 1946 elején Mistéth lakásában, majd később a Parasztszövetségben ülésezett. „E centrum csoport és a vele együttműködő Kovács Béla, a párt főtítkára, a ‘Hetes Bizottság’ utasítására, azon elgondolás szolgálatában, hogy a demokratikus államrend megszilárdulása minden eszközzel késleltetendő, szándékosan és tudatosan akadályozták a bel- és külpolitikai konszolidáció megvalósulását... Támadták és rágalmazták a belügyi kormányzatot és a rendőrséget, hogy ezek vezető pozícióit megszerezve, a hatalomátvételt előkészítsék és szolgálják.”⁴⁶²

Többször vádolták az úgynevezett Hetes Bizottság tagjait azzal, hogy a Horthy-rendszert akarták visszaállítani. Ezzel szemben ők sokkal nagyvonalúbb koncepciót képviseltek attól, minthogy naiv álmódosásokkal foglalkozzanak. Kiss és társai a Nagy Ferenc, Kovács Béla,

⁴⁵⁹ NOT I. 3599/1947/67. 1.

⁴⁶⁰ NOT I. 3599/1947/67. 1.

⁴⁶¹ BFL XXV. 1. a. Mistéth-dosszié.

⁴⁶² 1947. április 28. BFL XXV. 1. a. Mistéth-dosszié és Belügyminisztérium Történeti Irattára /BM/ V2000/71a.

Varga Béla-féle paraszti centrumot támogatták, melynek vezetői élesen szemben álltak a második világháború előtti körülményekkel. Akik társadalmi restaurációra vágytak, a párt jobbszárnyát támogatták.

A Mistéth-per vádiratának a Budapesti Népbíróság öttagú különtanácsa előtti ismertetésére 1947. április 28-án került sor. Eszerint az 1947. február 27-től április 16-ig tartott főtárgyalás során „teljes bizonyítást nyert, hogy az elmúlt Horthy-rendszer több politikusa a felszabadulás után 1945 tavaszától 1946. december hó végéig, vagyis a terheltek őrizetbe vétele időpontjáig, folytonosan szervezkedett az államrend és demokratikus köztársaság megdöntésére. Törekvésük céljára felélesztették... a ‘Magyar Testvéri Közösséget’, amely a mozgalom személyi káderét képezte, ugyanakkor pedig elgondolásuk szerint a mozgalom tömegbázisát a ‘Magyar Parasztszövetség’ szolgálta volna, amely célból ennek vezető állásait, kevés kivétellel, magyar közösségi tagokkal töltötték be.”⁴⁶³

A Mistéth Endre és 43 társa pere 1947. június 12-től augusztus 29-ig tartott. A per kezdetére Kovács Bélát már letartóztatták (február 25.) és szovjet börtönökbe vitték, június 2-án Nagy Ferencet már eltávolították a miniszterelnöki székből és Varga Bélának is el kellett hagynia az országot, mindketten emigrációba kényszerültek. Mistéth Endre építés- és közmunkaügyi miniszter volt az egyetlen kormánytag a vádlottak között. A kihallgatások és a per folyamán Jaczkó Pál és Gyulai László révén igyekeztek Kovács Bélát kompromittálni. Mindkettőt súlyosan bántalmazták. Gyulai pár évvel élte túl a börtönből való szabadulást. Jaczkót azzal vádolták, hogy Kovács Béla megbízásából fegyveres csoportokat szervezett a hatalom átvételére. Jaczkó valóban tárgyalt erről Kovács Bélával, de ezek a tervbe vett nem fegyveres egységek védelmi jelleggel, különböző erőszakosságokkal (pl. a kisgazdapárt rendezvényeinek megzavarása) szemben léptek volna fel. „Az egész per külső, független tanúk hiányában kizárólag a letartóztatottaknak önmagukat és egymást vádló vallomásán alapult, ami jogi szempontból teljesen elfogadhatatlan helyzetet teremtett.”⁴⁶⁴

5.2.1. Vádak Kiss Sándor ellen és védekezése

A Mistéth-per vádirata szerint a fővádlottak között tartották nyilván Kiss Sándort.⁴⁶⁵ A 43 vádlott közül ügyével - Mistéth Endre, Bálint Sándor, Fáy Aladár és Jaczkó Pál után - az ötödik kiemelt helyen foglalkoztak. A vádirat szerint „az 1945. év első hónapjaiban több alkalommal vett részt a Rákóczi út 20. szám alatt tartott azon közösségi értekezleten, amelyek a Független Kisgazdapárt megszállását, ennek politikai irányítását, az értekezleten részt vevők részére pedig jelentős közéleti pozíciók megszerzését célozták.”⁴⁶⁶ Vádolták azzal is, hogy 1946-ban többször is részt vett a Mistéth Endre lakásán tartott közösségi összejöveteleken. „Tagja volt a Független Kisgazdapártban működő azon túlnyomórészt fiatal képviselőkből

⁴⁶³ Vö. BFL XXV. 1. a. Mistéth-dosszié. A dosszié tartalmazza a Mistéth Endre, Jaczkó Pál, Hám Tibor, Vatai László, Kiss Sándor, Csicsery-Rónay István, Weisshaus Aladár elleni vádiratokat és a terheltek védekezését is.

⁴⁶⁴ Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptió per a Független Kisgazdapárt szétfűzésára 1947. I.m. 58.p;

⁴⁶⁵ Maga közli egyik levelében: „... én a fővádlottak között... politikai szigorítottként hónapokon át magánzárkás voltam.” Kiss Sándor levele Tóth Miklósnak, Hollandiai Protestáns Lelkiszolgálat. Alexandria, 1980. március 31. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.

⁴⁶⁶ Részlet Kiss Sándor vádiratából. In: Mistéth-per vádirata. BFL XXV. 1. a. Mistéth-dosszié.

álló politikai csoportnak, amelynek felhasználásával valósította meg elsősorban a Hetes Bizottság a hatalom átvételét célzó és ennek eszközeként szolgáló közelebbi célkitűzéseit, a befolyásolást és a penetrációt.⁴⁶⁷

A vádirat szerint Kiss Sándort tették felelőssé azért, hogy a Parasztszövetség és kebelében működő Központi Szövetkezet vezető állásait nagy részben magyar közösségi tagok töltötték be és így a Parasztszövetséget a Magyar Közösség fedőszervévé tették.⁴⁶⁸ A Kiss Sándor vezetésével készített kiskgazdapárti propaganda a paraszti tömegeknek a demokratikus államrenddel és köztársasággal való szembeállítását célozták. Bűnéül rótták fel azt is, hogy a Parasztszövetségben tartott tanfolyamokon a paraszti származású képviselőknek közösségi szellemben való világnézeti átnevelését célozta. Vádolták azzal is, hogy a Magyar Közösség tagja lett 1946 nyárutóján, amikor is az avatást Arany Bálint lakásán Fáy Aladár végezte. A vádirat utolsó része arra utal, hogy Kiss Sándor 1946 szeptemberében Fitos Vilmos közvetítésével kapcsolatba került a Weisshaus Aladár vezetett, a demokratikus államrend és köztársaság ellene irányuló mozgalommal.

A vádak súlyosak és Kiss Sándor életműve ismeretében rendkívül megalázóak. Kiss Sándor emelt fővel, alázattal és méltósággal vállalta ezt is népéért és szeretett hazájáért.

Kiss Sándor rá jellemző, alapos védőiratot készített. Hat fejezetben válaszolt a vádakra és külön is szólt a Magyar Közösséggel való kapcsolatáról.⁴⁶⁹

Mindjárt a védőirat elején megállapította, hogy a vádat megértette és ártatlannak vallja magát annak tudatában, hogy szándékosan semmiféle cselekvőséget nem követett el a demokratikus államrend és a demokratikus köztársaság megdöntése céljából. Másrészt letartóztatásáig nem volt tudomása arról, hogy olyan személyekkel áll összeköttetésben, akik szándéka és szervezkedése törvénybe ütköző. Védekezése lényege teljes jóhiszeműsége, s ennek legfőbb bizonyítéka eddigi élete. Kijelentette, hogy „bennem oly mélyen gyökerezett és gyökerezik a demokráciának szeretete és tisztelete, hogy teljes lehetetlenség, hogy az ellen támadjak vagy az ellen esküdjek össze, aminek uralomra jutásáért oly sokat szenvedtem, s amitől egész életemben a magyar nép jobbra fordulását vártam.”⁴⁷⁰

A Rákóczi út 20. szám alatti összejövetelekről elmondta, hogy ott olyan személyekkel találkozott, akik a Kiskgazdapártban szervezőkként dolgoztak. Többnyire pártszervezési és programtervezési kérdések megtárgyalására került sor, ahol a parasztság és a munkásság együttműködését szorgalmazta abból a célból, hogy ezzel a programmal lehetetlenné tegyék a régi rendszerhez húzódó elemek Kiskgazdapártba való beözönlését. A párt programtervezetét ebben az értelemben készítették el Vatai Lászlóval. A népi alapon állók, a származásilag parasztfiatalok radikálisabbak voltak a többiekénél.

A Mistéth lakásán való összejövetelekkel kapcsolatban kijelentette a Népbíróság előtt, hogy négyszer járt abban a lakásban a házigazda hívására, mindig baráti összejövetelekre ment. Olyan emberekkel voltak együtt, akiket a Függetlenségi Mozgalomból is jól ismert. Kötetlen baráti beszélgetéseket folytattak, államellenes összeesküvés szóba sem került.

⁴⁶⁷ Részlet Kiss Sándor vádiratából. In: Mistéth-per vádirata. BFL XXV. 1. a. Mistéth-dosszié.

⁴⁶⁸ Száma: 1947. Nü. 1045/4. Az 1946. évi VII. tc. 1. § (2) bekezdésébe ütköző büntett miatt kiadott vádiratról van szó.

⁴⁶⁹ A védőbeszéd teljes terjedelmében megtalálható a Budapest Fővárosi Levéltárban. BFL XXV.1.a. 1837/1947. Szám nélkül a Mistéth-dossziében. A Mistéth-per anyagában, a dátum ismeretlen.

⁴⁷⁰ BFL XXV. 1. a. 1837/1947.

A Hetes Bizottság hatalomátvételi szándékára azt felelte, hogy a Kisgazdapártban semmiféle csoport nem létezett az elnöki tanács 25 fős csoportján kívül, amelynek ő maga is tagja volt. Nem létezett sem 'centrum csoport', sem 'Hetes Bizottság'. Utóbbiról Zürichben, egy újságban olvasott először a mezőgazdasági delegáció tagjaként. Arra a vádra, hogy az úgynevezett Hetes Bizottság céljainak elérése érdekében politikai befolyást gyakorolt a Kisgazdapárt egyes tagjaira, Kiss Sándor így védekezett: „A politikai életben rendkívül sokrétű és sokféle gondolkodású emberrel kerülünk kapcsolatba, akiknek céljairól és szándékairól nincs mindig teljes, tiszta kép, ezért tehát abból a körülményből, hogy én a politikai arénában való mozgásom folytán olyanokkal is találkoztam, beszéltem, tanácskoztam, akikről később kiderült, hogy összeesküvést szöttek, még nem lehet azt a következtetést levonni, hogy én is összeesküvő vagyok... Igen kevés ember előtt lehet kétséges, hogy egész szereplésemmel és munkámmal kizárólag a legszélesebb néprétegek javát akartam, és mindenféle reakciós és régi rendszer uralmát visszaállítani akaró törekvéssel élesen szemben álltam.”⁴⁷¹

A Népügyészség vádiratában az a megállapítás, hogy a Parasztszövetség a Magyar Közösség fedőszerve, nem felel meg a valóságnak. Kiderült ugyanis a per folyamán, hogy a Parasztszövetség 33 osztályvezetője közül 6 bizonyult közösségi tagnak. A szövetség egykori igazgatójaként kijelentette, hogy a szövetség sem propagandájában, sem szervezési szabályaiban nem lehetett a Magyar Közösség fedőszerve, még ha egyes tagjai ezt akarták elérni.

Az a vád, hogy a Parasztszövetség Kiss Sándor által irányított tanfolyamai a város és falu közti ellentét kimélyítését munkálta, - szintén valótlan és képtelen kijelentés. Az ügyészi állítás cáfolataként a népbíróság elé terjesztette a tanfolyamok anyagát és néhány folyóiratot. Ezekből kiderül, hogy az állításnak éppen az ellenkezője igaz. Hiszen Kiss Sándor beszédei és cikkei a demokrácia megerősítésére irányultak. Ha a Parasztszövetség központi tagjai közül bárki demokrácia-ellenes megnyilvánulásokat tett, attól az igazgató bizalmát azonnal megvonta.

A Weisshaus Aladár-féle mozgalommal való kapcsolatáról elmondta védőbeszédében Kiss Sándor, hogy valóban részt vett 1946 májusában a Magyar utcában egyik összejövetelükön, ahol kifejtette a parasztság helyzetét és a jövő magatartását illető nézeteit. De csupán eszmecsere jellegű beszélgetés történt ezen a találkozón.

Állítólagos 'Magyar Közösség-i tagságáról' Kiss Sándor részletesen szólt. Eszerint 1946 nyárutóján Arany Bálint Vatai Lászlóval együtt hívta meg a lakására egy olyan pártközi, baráti társaságba, amely 1930 óta fennállt. Arany miután beszélt arról, hogy több parasztszármazású embert taníttatott és emelt fel a középosztályba, megkérdezte, hogy egyetértene-e ezzel a céllal. Kiss Sándor kijelentette: „Jóllehet, mi Vatai Lászlóval igen vontatottan felelgettünk, mert minden bejelentés nélkül a felavatási aktusba kezdtek, és a szöveg olyan primitíven magyarkodó és tudománytalan volt, hogy ellentétben állt felfogásunkkal. De mivel barátok voltak jelen, nem akartuk őket félbeszakítani.”⁴⁷²

⁴⁷¹ BFL XXV. 1. a. 1837/1947.

⁴⁷² BFL XXV. 1. a. 1837/1947; A Magyar Közösséghez fűződő kapcsolatát megvilágítják egyik barátjához írott levele rövid részlete: „Én nem voltam tagja a Magyar Közösségnek, bár 1946 tavaszán felhívtak, hogy legyek, de én ezt megtagadtam, mondván, hogy erre most nincsen szükség, mert az ország benne áll egy függetlenségi és szociális küzdelemben s ez nyílt eszközökkel is folyhat. Amikor a rendőri hatalom teljesen a Kommunista Párt kezében van, ilyen módszerek nem célravezetőnek. A Közösséget tulajdonképpen a tárgyaláson és a börtönben ismertem meg.” Kiss Sándor levele Mattyasovszky Zsolnay Miklósnak. New York, 1959. október 29. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.

A felavatási aktus után megbeszélték Vataival, hogy ezentúl a Község semmilyen tevékenységében sem vesznek részt, az egész dolgot primitívnek és komolytalannak tartották. Sem a propagandaanyagot nem tanulmányozták, sem kiképzésben nem vettek részt. Kiss Sándor a Község ideológiáját sem ismerte, és többé egy községi összejövetelen sem vett részt. Tehát olyan felavatási aktus részesei voltak, amit ők maguk semmisnek tekintettek, mivel szándékuk ellenére avatták fel őket.

A demokrácia-ellenes és a köztársaság megdöntésére vonatkozó vádakkal szembeni és ártatlansága melletti döntő bizonyítékként Kiss Sándor azzal érvelt, hogy külföldi útján értesült az úgynevezett összeesküvés perről, hazajött és ezután első dolgának tartotta az ellene és munkatársaival szemben felhozott vádak tisztázását.⁴⁷³

5.2.2. Első és másodfokú ítéletek

1947. augusztus 29-én hozott első fokú ítéletet Kiss Sándor ellen a Mistéth-perben a népbíróági külön tanács Jankó Péter tanácselnök vezetésével: Két és fél év fegyházban letöltendő büntetésre ítélték. A Mistéth-per ismertebb vádlottai ellen az alábbi ítéleteket hozta bíróság: Mistéth Endre: 3 és fél év; Jaczkó Pál: 4 év; Gyulai László: 4 év fegyház; Horváth János: 3 és fél év fegyház; Vatai László: 6 hónap és 15 nap fegyház. Hám Tibort felmentették. A Magyar Község vezetőire igen súlyos büntetéseket szabtak ki: Bálint Sándor: 8 év fegyház; Kémeri Dezső: 8 év fegyház, Fáy Aladár: 9 év fegyház.⁴⁷⁴

Öröm a bajban, áldás a szenvedésben, hogy éppen az ítélethirdetés napján született meg Kiss Sándor és Ibrányi Éva első gyermeke: Kiss Borbála.⁴⁷⁵

A másodfokú ítéleteket a Mistéth-perben 1948. március 3-án hozta meg a bíróság. Az első fokú vádak indoklását az 1948. február 18-21. közötti fellebbviteli tárgyalás helybenhagyta és a Kiss Sándor elleni első fokú ítéletet a Népbíróságok Országos Tanácsa háromévi fegyház-büntetésre emelte. Az első fokú ítéleteket másodfokon általában súlyosbította a bíróság:

⁴⁷³ Védőbeszéde utolsó egységében ártatlansága melletti érveit így tárta a Népbíróság elé: „Ártatlanságom legdöntőbb bizonyítéka, hogy az egész összeesküvés ügy kipattanásától a sorozatos letartóztatásokról nem magyar földön, hanem Zürichben, Svájcban értesültem. Egyetlen kérdésem: feltételezhető épeszű emberről az, hogy ha ő tényleg összeesküvő, hogy akkor lóhalálában hazasiet és azonnal jelentkezik? Márpedig, tekintetes Népbíróság, én az összeesküvés ügy felfedezése után első dolgomnak és kötelességemnek tartottam, azonnal hazautazni és jelentkezni úgy Tildy Zoltán elnök úrnál, mint az akkori miniszterelnöknél. Mi másnak a bizonyítéka ez, mint hogy tiszta volt a lelkiismeretem, és teljesen, tökéletesen ártatlannak éreztem magamat... Mély tisztelettel kérem felmentésemet.” BFL XXV. 1. a. 1837/1947.

⁴⁷⁴ MOL XX-4-b. 3599.

⁴⁷⁵ Kiss Sándorné közlése: „Ítélethirdetésük idején még kiscsajdák és szociáldemokraták is voltak az Igazságügyi Minisztériumban. Sándorék ítéletét augusztus 28-ra mondták, el is mentünk a Kúria kapujához, várni a foglyokat, s az elítélteket. De kiderült, hogy az ‘Igazságügyi Minisztériumban (!!!) nem egyeztek meg az ítéletekben’. S csak másnapra, 29-re lettek készen az ítéletek, amikor én már a Bethesda kórházban voltam, s Bori megszületett. S bevallom, amikor a diakonissza testvér mondta a 2 1/2 évet, örültem! Mert több ügyvéd, még Sándor SDG-s barátja, s a családi orvosunk is azt mondotta, hogy halálos ítéletet fog kapni.” Washington, 2002. október 25.

Mistéth: 6 év fegyház; Jaczkó: 5 év börtön; Gyulai: 5 év fegyház; Horváth: 3 év fegyház; Vatai: 6 hónap börtön; A közösségi vezetők elleni ítéleteket általában helybehagyták.⁴⁷⁶

Előbb a Markó Fegyházban, majd Kőbányán és a Gyűjtőfogházban töltötte Kiss Sándor „büntetését”, ahol édesanyja és öccse is meglátogatta.

Isten kegyelmes munkája nyomán Kiss Sándor megbékélt egyik legkegyetlenebb ellenségével, aki 1944 decemberében legtöbb kint és szenvedést okozta neki. Még 1947-ben egy cellába rakták azzal a Balassa Bálint csendőr-főhadnaggal, a költő leszármazottjával, aki 1944 végén, miközben különböző kínzásokat végeztetett rajta, a 90. zsoltárt énekeltette vele. Kiss Sándorné közlése szerint férje mondta el neki, hogy „mély beszélgetésük volt, s ‘megbékéltek’ egymással. Mistéth Endre felesége, amikor meghallotta, hogy kivel van Sándor, bement az Igazságügy-minisztériumba, s felháborodottan kérte, hogy tegyék Sándort máshová, ami meg is történt.”⁴⁷⁷

5.2.3. Keresztyénként szenvedni - egy börtönnapló tanulságai

„... Sándor a Bibliát és az énekeskönyvet, valamint Ady verseskötetét kérte be.”

„...Az Úr Istenben bízunk csupán.”

„...volt olyan állapot, amikor már élet alig volt bennem, de bábbá nem váltam.”

Megrendítő Kiss Sándor börtönben készített naplója. Ez az 1947. február 7-től szeptember 9-ig terjedő időszakra vonatkozó, többnyire egy-két soros feljegyzéseket tartalmaz. Néhány szóval kiemeli minden nap jelentősebb mozzanatát, olykor öt-hat mondatot is ír. A vasárnapi dátumokat mindenhol aláhúzta. A szabadságától igaztalan vádak alapján megfosztott, 19 éves feleségétől erőszakkal elválasztott, legjobb szándékát megcsúfoló módon börtönbe zárt, az ország közvéleménye előtt hazugságokkal befeketített, hazaárulónak kikiáltott ember lelkivilága mélységébe, szenvedéseibe, igazsága utáni vágyába kapunk betekintést. S örömeibe is, amikor egy-egy villanásra láthatja barátait vagy olykor huzamosabb időre is együtt lehet velük ‘átrendezést követően’.⁴⁷⁸

Február 18-án vitték át a Markóba, ahol Kelemen Sándorral és Horváth Jánossal van együtt egy darabig. A sétáknak súlya van itt, mint a szónak. Az összetartozás tudata hitet és erőt ad a túléléshez. Március 27-én írja: „Felköltözök a II. emelet 12-be. Szebb, világosabb, barátságosabb zárka, jobban berendezett. Örülök a változásnak.”⁴⁷⁹ Június 25-én átviszik Jaczkóval,

⁴⁷⁶ MOL XX-4-b. 3599. Eredetileg W.C. papírra írta feljegyzéseit. Ezt később felesége átírta, de több helyen olvashatatlaná vált a ceruzával írt szöveg.

⁴⁷⁷ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27; Egykori sorstársa ezt így ábrázolta: „A változatos történelmi fordulatok furcsa fintora, hogy a börtönben találkozunk azzal a csendőrtiszttel, aki 1944 telén Kiss Sándor megkínzását elrendelte. És szép példaként a bántásra megbocsátással felelő keresztyén magatartásnak, Kiss Sándor feloldozza a lelkiismeret-furdalás önvádja alatt vergődő volt csendőrtisztet... A börtönt munkássors követi...” Kelemen Sándor: In memoriam Kiss Sándor (1918-1982). Reformátusok Lapja. 1983. július 3.

⁴⁷⁸ Kiss Sándor: Börtönben készített napló. Másolata a szerző birtokában. Kézirat. 1.p. Bp., 1947. február 7-től szeptember 9-ig.

⁴⁷⁹ Kiss Sándor: Börtönben készített napló. I.m. 2.p.

Vataival, Kelemennel és Fitossal az Andrássy út 60-ba, a 19-es cellába, majd július 2-án átkéri magát a 21-es cellába. Ez kicsit nagyobb és világosabb. Jut idő elmélkedni, még énekelni is: zsoltárokat, dicséreteket, hozsánnákat és népdalokat. Négy hét után visszaviszik a Markóba, ami paradicsomnak látszik az Andrássy út után. Később a kőbányai fegyházba vitték.

Felesége először március 6-án látogathatja meg. Ettől kezdve minden találkozásuk ünnepnap. Az ételcédulára ezt írja március 17-én: „Sok boldog névnapot kíván és csókol. Éva.” A mellékelt csokor ibolyát nem kapja meg.

Kiss Sándor 29. születésnapján írja: „30. évembe léptem. A Kicsi /felesége/ küld egy csokor hóvirágot, amit természetesen nem adnak be és írja: ‘Isten éltesen sokáig! Boldog születésnapot kívánok’ Nagyon finom ebédet főz. Birsalmaleves, aranygaluska.”⁴⁸⁰ Szomorú születésnapi ajándékként kapja meg a Népbírószág külön ötöstanácsának a döntését előzetes őrizetbe vétele meghosszabbításáról május 4-ig. Az ételcédulákat sorozatosan nem kapja meg, pedig ezeken ír rövid üzenetet várandós felesége.

Április 20-ról írja: „Nagy nap. Kicsi és Eszti /a testvére/ meglátogatott. Már az anyaság jeleit hordja. E hó végén megmozdul a gyermek. Olyan szép a Kicsi... Nagyon nehéz volt elválni tőlük. Kicsi, Édesem...”. Többször is boldog örömmel, gyönyörűséggel ír az anyává formálódó Kicsiről.

Amíg semmiféle olvasási lehetősége nincs, Adyt ismételteti. Első adandó alkalommal könyvet kér, de legtöbbször elutasíták kérését vagy csupán halogatják ígéretük teljesítését. Először egy V. I. Lenin életéről szóló könyvvel ‘bízattják’, de hetekig azt sem kapja meg. Nagy öröm éri, mikor március 22-én megkapja Arany János összes verseit, hetekig betölti a kultúrélmény. Ettől kezdve mindig van olvasnivalója. Március végén kapja meg Illyés Gyula ‘Koratavasz’-át. Erről írja március 28-án: A „Koratavasz II. kötetét olvasom boldogan és izgalommal. Nagyon forró írás. Néha kísértetiesen ‘belülről lát’. A világháború és az azt követő forradalom eddig leghűbb írása. Egész nap élvezem.” Ezt a könyvet kétszer is elolvasta. Felesége később orosz nyelvkönyvet hoz be neki. Április közepétől szorgalmasan tanulja az orosz nyelvet, közben Kantot olvassa. Május elején feleségétől megkapja Fosdick: A hit értelmét. Ebből főleg a szenvedés értelmét tanulmányozta. Május közepétől Dosztojevszkij ‘Karamazov’-ját kapja meg és kitartóan elemzi.

Bibliaolvasásáról először március 18-án ír: Sámuel könyvét olvassa. Felesége vitte be a Bibliáját. Április 4-én nagypénteken Máté evangéliumát olvasta, másnap Ézsaiás 53,5-ről meditált: „*Pedig a mi vétkeink miatt kapott sebeket, bűneink miatt törték össze. Ő bűnhődött, hogy nekünk békességünk legyen, az ő sebei árán gyógyultunk meg.*”

A vasárnapok mellett kiemelt helye van az istentiszteleteknek február 23-tól. Március 23-án írja: Istentisztelet. Zsidókhoz írt levél 12:1-7, a szenvedésről. Jó beszéd. Természetesen a katolikus istentiszteleteken is részt vesz. Április 4-én nagypénteken délután istentiszteletet hallgat az ajtón keresztül. Az igehirdetés a békességről szól. Istentiszteleten csak a közös zárkában lévők vehetnek részt. Húsvétkor három istentiszteleten is részt vesz. Ünnepe első napján írja ‘naplójába’: „8 órakor Dobos Károly prédikált. Igét. Utána katolikus istentisztelet. A feltámadás engem is átfog. Kegyelemből, emlékezve vehetek úrvacsorát. Másnap evangélikus istentisztelet, de nem érteni. Báránnyelű, tavaszi nap. Régi húsvétkor, szép legációk elevenednek meg fájdalmasan. Elvonultatott magam előtt őket. Megjelenik a múlt évi ünnep képe is.”⁴⁸¹

⁴⁸⁰ Kiss Sándor: Börtönben készített napló. I.m. 1.p.

⁴⁸¹ Kiss Sándor: Börtönben készített napló. I.m. 3.p.

Május elején meglátogatta Szabó Imre esperes: „Nagyon kedves. A tékozló fiú könyvét, meg négy pogácsát kapok tőle. Szép nap.” Május 12-én Szabó Imre prédikál - József a börtönben - erősen, evangéliummal. A május 18-i istentiszteletnek csak a foszlányait hallja, de tudja és vallja: *közel van Isten*. Augusztus 31-én vehet részt először szabad istentiszteleten. Szeptember 28-án Kovácsy lelkész prédikált, aki „a múltkorihoz képest feltűnően és szokatlanul, de önmagában is nagyon jól, bölcsen és tisztán prédikált. Ha mindig így lenne...”⁴⁸²

Imádságairól először április 9-én ír: „*Tegnap elkezdtem a magyar ébredésért való imádkozást.*” Május 14-én írja: „Lelki erővel lehet csak bármit, az orosz tanulást is. Úgy döntök, hogy inkább egyesben maradok. Tanulás, elmélkedés végett. Csak az istentiszteletek és bibliaóra miatt lenne jó a közös. Tegnap akasztottak valakit... Este igen sokáig gondolkodom. Számvetést teszek. Önmagammal, eddigi dolgaimmel. Három út: *Politika, Tudomány, Egyház*. Küldetés. Lelket és világosságot kérek.”⁴⁸³

Az első ügyészi kihallgatásra február 21-én kerül sor. Az ügyész szívélyes, szabadlábba helyezné, ha nem szökött volna meg két képviselő.

A védőügyvéd március 17-én kereste meg először Kiss Sándort, majd 26-án a beszélőn közölte vele, hogy beadványt intézett a népügyészhez tanúk kihallgatása céljából. Azzal is biztatta, hogy a vádirat egy héten belül elkészül.

Ügyvédje április másodikán közli vele, hogy aznap és másnap hangzik el az ügyészi vádbeszéd, jövő héten kerül sor a védőbeszédre és az ítéletre. Kissék ügyében már készen van a vádirat. Perüket a Jankó-tanács tárgyalja. Közli a védő, hogy a védelem kritikus pontja a Vataival együtt történt Közösségi avatásuk. A tárgyalás várhatóan május közepén lesz. Május 2-án tudja meg, hogy elkészült a vádirat: „Ötödik vagyok. Sorban: Mistéth, Jaczkó, Hám, Vatai és én, aztán a Parasztszövetség. Gyuszi is itt van, a sorrend nem számít. A vád nem kellemes. Magyar Közösségi szellemben vezettem a szövetséget!? Mi 46-an vagyunk. A tömeges tárgyalás jó.”⁴⁸⁴ Május 24-én kapja kézhez a vádiratot, és június 2-re befejezi a védőiratát. Fáy Aladár vallomása augusztus 5-én igazolja, hogy nem tagja a Magyar Közösségnek.

Június 12-én került sor először Mistéth Endre, majd 16-án Jaczkó Pál, 17-án Hám Tibor, 18-án Vatai László és 19-én Kiss Sándor ügye tárgyalására. Utóbbi nem a főteremben, hanem egy emelettel lejjebb történik.

Az Andrássy út 60-ban július 11-én Kiss Sándor puhításban részesül. Felesége közlése szerint: „Puhítás: pofon 100-szor, elájul, felloccsolják, s folytatják a verést. Írjon alá jegyzőkönyvet Nagy Ferenc ellen. Hős, nem írja alá. Bátyámnak, Ibrányi Gyulának a szomszédos cellában az őt éjjel azt mondja: ‘Menjen, nézze meg a sógorát, él-e még.’ Élt, de nem tudott mozogni sem.”⁴⁸⁵ Egyre mélyebbre kerül a Lélek vizein. Zsoltár és dicséret nyomán kap újra erőt. Július 21-én kerül sor a legkeményebb puhításra. Holtfáradt, de vele van Isten.

Miután Nagy Ferenc elhagyta az országot (1947 május közepén), bár még zajlott Kiss Sándorék tárgyalása, az orosz Szviridov altábornagy póttárgyalást rendelt el. Ez a borzalmas idő szörnyen megviselte az áldott állapotban lévő fiatal Kiss Sándornét. Ő közli: „akkor

⁴⁸² Kiss Sándor: Börtönben készített napló. I.m. 10.p.

⁴⁸³ Kiss Sándor: Börtönben készített napló. I.m. 5.p.

⁴⁸⁴ Kiss Sándor: Börtönben készített napló. I.m. 4.p.

⁴⁸⁵ Kiss Sándorné széljegyzete Kiss Sándor börtönben készített naplójában. Kézirat. 7.p. Másolata a szerző birtokában.

iszonyúan megkínózták Sándort. Jó ideig azt sem tudtuk, hol van. Csak imádkozni tudtunk, hogy a gyermekemnek, akit erősen vártam már, legyen apja! Sándor a Bibliát és az énekeskönyvet, valamint Ady verseskötetét kérte be, amikor már lehetett valamit kérni. De lelkemre kötötte, senkitől segítséget ne kérjek. Az Úr Istenben bízunk csupán.”⁴⁸⁶

A rendőri nyomozások arra irányultak, hogy a vádlottakból „megfelelő” vallomásokot csikarjanak ki, hogy vádlóik bizonyíthassák: valóban megtörtént az államrend megdöntésére irányuló fegyveres összeesküvés, amiről tudott a Kisgazdapárt vezetősége is és ezért felelősség terheli. Jaczkó Pál így számolt be vádlott-társa vallatásáról: „a Hám Tibor zárkájával szemben lévő zárkában voltam. Tibort a falhoz állították; mivel nem tett semmiféle beismerő vallomást, öt nap, öt éjjel állt a falnál.”⁴⁸⁷

Kiss Sándor is borzalmas vallatásokat állt ki a fél évig tartó vizsgálati fogságban verésekkel, kínzásokkal. Fizikailag és lelkileg is igyekeztek megtörni. Vallatóinak ezzel az volt a céljuk, hogy engedelmesen mondják el a bíróság előtt, hogy összeesküvést szőttek a demokratikus rendszer megdöntésére. „Akadtak, akik nem bírták a kínzást, és inkább vállaltak mindent. De csak egy páran. A többiek nem tudták megtörténi. Jóllehet volt olyan állapot, amikor már élet alig volt bennem, de bábbá nem váltam.”⁴⁸⁸

Szenvedéseiben Kiss Sándor egyértelműen megtapasztalta Jézus Krisztus segítségét. Vallotta, hogy vele van az ÚR, ember mit árthat neki! Rádöbbsent, hogy Krisztus kereszthalálához viszonyítva az ő próbatétele egyszerre kicsinek bizonyul. Lelkéből imádság fakadt és hálát adott Jézusnak, a Megváltónak, hogy legalább egy kicsit átélheti szenvedéseit s kész volt teljesen átadni önmagát neki. S ebben a lelki közösségben átélte, hogy eltűnt lelkéből a harag és felváltotta azt a szájalom, a részvét kínzója iránt. Mert milyen nyomorult lehet ez az ember, aki kéjjel-gyönyörrel, szadizmussal ver! Mennyire a Sátán kezébe került, már imádkozni is tud érte: „Istenem, könyörülj rajta. Jézusom, véreddel váltsd meg őt. - És akkor már boldogság önti el. Életemnek kevés olyan mámoros - boldog pillanata volt, mint amikor

⁴⁸⁶ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 200. május 27.

⁴⁸⁷ Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. I.m. 40.p; Hám írja szenvedéséről: „Újra a cella. Vigyázállásban a fal felé fordulva éjjel-nappal, napokon át. A tagjaim már teljesen megmerevedtek, lábam megdagadt, zoknim átnedvesedett... Lassan minden elsötétült előttem, csak kékes cikázást láttam, a cellát fojtó, kínzó szag töltötte be. Hallucinálni kezdtem - lezuhantam a folyosó kövezetére. Fogolytársam, Jaczkó Pál, a szomszéd cellában megismerte a hangomat - tőle tudom, mert én nem számoltam a napokat: kilenc napig folyt ez így.” Hám Tibor: Összeesküvés kirakatper Bp., 1947. Amerikai Kultúrközpont, Washington, 1986². 38.p.

⁴⁸⁸ Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban. I.m. 4.p; A Davidson Kollégiumban közölte Kiss Sándor letartóztatásáról és kínzásairól: „...Amikor a kommunista párt a szovjet Hadseregbe támaszkodva felszámolta a magyar parlamentáris demokráciát, újra börtönbe kerültem. Annyi volt csupán a különbség, hogy most a kommunista titkos rendőrség kínzott a szovjet KGB irányításával. Az emberek, akik ezt csinálták, ugyanolyan lelkialkatúak voltak. Sőt a kommunista titkosrendőrségbe vettek fel egykori nácikat is, akiknek az átnevelés csupán annyit jelentett, hogy régen nemzeti szocialistának, most meg szocialista-kommunistának nevezték és tartották magukat. Az embertelenség, szadizmus, hatalmi örület volt egyformán az életideáljuk... Az embertelenség, a megaláztatás, a kínzás, az emberi méltóság megfosztása soha nem absztrakt, mindig vért és valóságot jelent.” Kiss Sándor: Kommunizmus és fasizmus: Akkor és Most. A Magyar Forradalom története és más próbálkozások a szabadságért. Kézirat. 6.p. Elhangzott a Davidson Collegében, 1981. május 8-án. R. L. C/243

kínzóimért tudtam tiszta szívvel imádkozni. Akkor éreztem Pál apostol szavainak igazát: 'Élek pedig többé nem én, hanem él bennem Krisztus'”⁴⁸⁹

1947. augusztus 29-én került sor az elsőfokú bíróság ítélethirdetésére. Mégis ezt olvashatjuk a naplóban, hogy az a nap „ÖRÖMNAP. Borka megszületik. Autóból kiugrok, egyszerre kiáltok: Hős volt a Kicsi! Este 3/4 9-kor ment be, reggel 3/4 7-kor meglett. Apa vagyok! Már nem is érdekelné az ítélet. Laciékat keresztszülőnek felkérem.”⁴⁹⁰ Bereczky Albert végzi a keresztelést szeptember 2-án délután.

Nyolc hónap után, szeptember 3-án került Kiss Sándor először közös zárkába. Kijöttek a gyűjtőben Hamza András, Horváth János, Oláh István is. Itt hamar kaptak híreket és olvasnivalót is. Látogatásukra is lehetőség volt, bár eléggé szigorított körülmények között.⁴⁹¹

Az igazságért, magyarságért, hazájáért való megaláztatást nem volt könnyű elviselni. De gyermekkorától kezdve hitben élt és erőt kapott Kiss Sándor, hogy Istenre nézzen, tőle kérjen és fogadjon el segítséget. Ezért nem csüggedt el. Olvasta naponta Isten Igéjét. Ezekre a nehéz időkre így emlékszik vissza testvére: „Még a börtönben is bent volt a Bibliája. Egyszer, emlékszem rá, jött hozzánk egy férfi, az kiszabadult és azt mondta, hogy Sándorral együtt volt. És azt mondta édesapámnak, hogy ide hallgasson bátyám, bennünk Sándor tartotta a hitet.... Szóval ő nem büszkélkedett azzal, hogy én ilyen vagyok vagy így hiszek, hanem ő megélte a megkapott kegyelmet. Ő élte...”⁴⁹² 1949. október 15-én szabadult.

5.2.4. Az „összeesküvés per” konklúziói

Az „összeesküvés per” konklúziói sorában rá kell mutatni arra, hogy a Kiszegedapárt vezetősége döntéshozatalakor kényszerhelyzetben volt. A szovjet fegyverek általi fenyegetettségben a vezetők nem utasíthatták vissza határozottan az „összeesküvés” állítását. Nem álltak ki azon munkatársak mellett, akiket pedig jól ismertek gondolkodásuk és tevékenységi körük alapján - a párt és az ország érdekében. Legjobbjaikat vesztették el akkor, amikor kizárták több nemzetgyűlési képviselőjüket a pártból és hozzájárultak mentelmi joguk megvonásához. Végül aztán a legfőbb vezetőknek is menekülniük kellett, s az ország elhagyása után az események a pártot kögörgetegként zúzták, darabolták. A vezetők így tárták ország-világ elé, hiteles tanúként,

⁴⁸⁹ Kiss Sándor: Géppel írt életrajz. 1979. /Egy keresztyén a szenvedéssel tele világban.../. Kézirat. 1-11.p. Ráday Levéltár C/243. 7.p; Vö. Kiss Sándor. Beszéd a Mt. Vernon metodista templomban és Meeting House presbiteriánus templomban. I.m. 4.p.

⁴⁹⁰ Kiss Sándor börtönben készített naplója. Kézirat. 9.p.

⁴⁹¹ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése 2000. VI. 2-án: „Amikor a testvérem Kőbányán volt a fegyházban elzárva és elmentünk, hogy édesanyámat elkísértem, hogy édesanyámmal találkozzon. És hárman mentünk, mert akkor Nánáson volt a sógornőm a szüleinél, ott volt az édesapja a Csiha malom főgépésze. És felmentünk és akkor elmentünk oda, de csak egy látogatói engedély volt, Évának. És a sógornőm addig sírt, könyörgött, hogy hát képzeljék, hogy az édesanyja feljön 360 km-ről, hogy a fiát meglássa, hát ezt nem tehetik meg... Úgy hát beengedték édesanyámat. De mondta Éva, hogy Édesanyám, ne tessék sírni Sándor előtt. És mondta édesanyám, jól van fiam, nem sírok, nem sírok. És engemet már nem engedtek be. Úgy hogy én kint ültem és amikor kijöttek és akkor édesanyám összeroppant. És akkor kitört a sírás belőle. És ugye ezt átélni neki is, meg nekünk is...”

⁴⁹² Kiss Sándorról beszélget testvérevel - Juhász Gáborné Kiss Eszterrel - Pótor Imre. Vásárosnamény, 2000. VI. 02. Kézirat. 10.p.

hogy mi történik ténylegesen Magyarország politikai életében.⁴⁹³ Természetesen számolniuk kellett a vezetőknek azzal, hogy milyen következményekkel járna egy eléggé át nem gondolt politizálás - a diktatúrára irányuló kezdeményezésekkel szembeni kemény és egyértelmű szembeszegülés - az ország és párt vonatkozásában a szovjet fegyverek és Szviridov teljhatalmú altábornagy jelenlétében. Az elmúlt évtizedek tükrében azonban nagyon is lehetséges, hogy éppen a nemzetközi és hazai törvények megtartásával, s 'a fiatalok feláldozásával' járultak hozzá ahhoz, hogy megmaradjon az ország, s az ország területi függetlensége.

Súlyos következményekkel járt Kovács Béla főtitkár feláldozása is.⁴⁹⁴ Amikor Kovács Béla főtitkári székét a baloldalnak elfogadhatóbb Balogh István foglalta el, Kővágó József - Budapest főpolgármestere - javasolta, hogy a párt képviselői hagyják el a parlamentet és így közöljék a világ közvéleményével a törvényesség megszüntetését, de a párt tagjai részéről nem talált támogatásra. A szovjet-amerikai jegyzékváltások is eredménytelenül végződtek, azaz a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai és angol tagjai gyakorlatilag tétlenek maradtak. Az „összeesküvés persorozatban” halálos ítélet is született, sokakra börtön-, kényszermunka büntetést mértek. Donáth György kegyelmi kérvényét elutasította Tildy Zoltán köztársasági elnök.⁴⁹⁵

Kovács Bélát előbb Budapesten, majd Bécsben tartották fogva a szovjetek, tárgyalás nélkül 25 évre ítélték, aztán a Gulágra, szovjet kényszermunkatáborba szállították. 1956 októberében betegen, összetört emberi roncsként térhetett haza pécsi otthonába. A magyar népnek is végképp tudomásul kellett vennie: Magyarországon politikai vonatkozásban is Szviridov altábornagy az úr. A szovjethatalom árnyékában, a Kiszgazdapárt felmorzsolásával szabad út nyílt a baloldalnak az ország diktatórikus vezetése megvalósítására.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Kiss Sándorné közlése: „Kijöve még jobban realizáltam, mennyire igaza volt Sándornak, aki azt mondta, mindenki menjen Nyugatra, aki csak tud, s mondja el, mi történik hazánkban. Nagy Ferenc azt csinálta. Cikkben, könyvben, s az egyetemeken megtartott sok-sok előadásában ismertette a kommunisták gonosztetteit. S a Bankokban tartott nemzetközi konferencián a harmadik világgal is elfogadtatta azt, hogy a szovjet is gyarmatosító. Kovács Bélánál voltak tiltakozások, de nem első oldalas cikkek! Nagy Ferencnél az összes nyugati újság hatalmas betűkkel írta, hogy 'a miniszterelnöknek is jönnie kellett!' Washington, 2002. október 25.

⁴⁹⁴ Kiss Sándorné közlése: „Kovács Béla annyira népszerű volt, hogy ott már sarkukra álltak, s nem engedték letartóztatni. A Mentelmi Bizottság soha nem adta ki. Az oroszok rabolták el, hurcolták el a Szovjet-unióba, ott halálra ítélekkel együtt tartották, s 1956 áprilisában 'agymosással', betegen engedték haza.”

⁴⁹⁵ Vö. Virágh Ferenc: A Kiszgazdapárt rövid története. I.m. 62k.p. Börtön után ki könnyebben, ki nehezebben, de át tudta vészelní valahog a nehéz idöket.

⁴⁹⁶ Az úgynevezett Köztársaság elleni összeesküvés per egyik konklúzióját, a szenvedések között is maradandó emberséget jól tükrözi Kiss Sándor levélrészlete: „Meg kell mondanom, hogy 283 perbe fogott emberből egyetlen egy áruló akadt, a többi hüen kitartott elve mellett. Erkölcsei bátorságból, önzetlenségből kitünően vizsgáztak... Ezt csak azért írom Neked, mert itt kint az emigrációban is óriási harc indult, amelyik igyekezett beszennyezni azokat az embereket, akik évtizedet töltöttek el börtönben, keményen helytállva elvükért és magyarságukért. Ezt is meg kell mondani, hogy a lefogottak nagy része a náciellenes ellenállási mozgalomban tevékenyen részt vett, a zsidóüldözések ellen aktívan, életét veszélyeztetve fellépett s a tagok között idegen származású, sőt zsidó származású is volt, ami már eleve kizárja a fajvédö jelleget. Minderre én a börtönben jöttem rá. Hosszú évek szenvedésében, a börtönben éppúgy, mint a hadifogságban, megmutatkozik, hogy ki milyen ember. Emberségből, erkölcsből ott lehet vizsgázni és abban, azt hiszem, egyet értünk, hogy erkölcs nélkül nincsen igazi élet, politika sincsen. Van a politikának egy más fajtája, de elég baj, hogy van.” Kiss Sándor levele Mattyasovszky Zsolnay Miklósnak. New York, 1959. október 29. Ráday Levéltár C/243.

5.3. A szabadulástól az emigrációig

Kiss Sándor börtönévei alatt felesége és kislánya Hajdúnánáson, felesége szüleinél élt. A fiatalasszony hite és egyháza iránti hűsége is töretlen maradt. A helybeli református egyházközség vasárnapi iskolai tanítójaként dolgozott.

Kiss Sándor a börtönből kiszabadulva - 1949. október 15-én - előbb haza jött szülőfalujába. Itthon nem csak családja várta. Egész tömeg vonult elé, hogy lássák és szót válthassanak vele. Testvére emlékezetében nagyon eleven az a kép, amikor Kiss Sándor annyi szenvedés és megaláztatás után megérkezett. „Én mindig azt mondtam, hogy amíg a testvérem nem jön haza, addig én nem megyek férjhez, ezt én felfogadtam... - az emlékéért. Október 15-én készültünk a szürethez az Arany János utcán, Éva is velünk volt, és akkor jött az édesapja, Ibrányi Gyula bácsi. És akkor Éva mondja neki, hogy jaj édesapám, miért jött és akkor mondja, hogy én is gondolom, hogy lejövök a szüretre. Gyertek, hoztam nektek valakit. Mert ugye Sándor úgy jöhetett el, hogy az apósa elkísérte. És akkor, ahogy megyünk haza felé az Ady Endre úton, hát rettenetesen sokan vannak az utcán, fekete ruhások - akkor még a férfiak vasárnap fekete ruhában, fehér ingben voltak - hát mi van itt, mi van itt? És akkor látjuk, hogy tele van az udvar. Hát mi történt, csak nem valami baleset, baj, meghalt valaki? - És akkor Sándor volt ott. Őt vették körül. Hát, ha tetszett volna látni, ahogy azok az idős emberek szorították a kezét Sándornak, ölelték, csókolták, hogy haza jött, és hogy ott mindenki hálával, örömeződéssel volt tele. Hát nekem ez a kép soha nem fog elmúlni.”⁴⁹⁷

Az emberek bizakodással vették körül, remélték talán a megkezdett munka folytatását. De tudomásul kellett venniük, hogy ez a találkozás egy lehetőségeitől megfosztott emberrel történt. Minden lépését ÁVO-sok figyelték. Évekig rendőri felügyelet alatt állt.⁴⁹⁸ Kizárólag fizikai munkavégzésre volt lehetősége, hogy eltarthassa a családját. Így is megállta a helyét, sőt, jó szakmunkája elismeréseként kitüntetést kapott.

5.3.1. Segédmunkás és villanyszerelő

Vásárosnaményből Kiss Sándor és apósa családja Hajdúnánásra utaztak, és ott kezdte újra az életét. A börtönből szabadulva nem végezhetett szellemi munkát. Először egy malomépítkezésen, apósa munkahelyén segédmunkásként dolgozott, ahol téglagyári munkát végzett. Majd - felesége közlése szerint - „az ÁVO miatt Naményba kellett visszamennie. Apám állásába került volna, ha a szüleimmel marad. Naményban útépítésnél kubikolt, majd vagonkirakó volt.”⁴⁹⁹ Családjával együtt 1949/50 telén szülei házában élt. A Betonútépítő

⁴⁹⁷ Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése Pótor Imrének. Vásárosnamény, 2000. június 2.

⁴⁹⁸ Vö. Kiss Sándor levele Mattyasovszky Zsolnay Miklósnak. New York, 1969. október 29. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.

⁴⁹⁹ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

Vállalatnál lett segéd munkás, kubikusként dolgozott.⁵⁰⁰ Amikor Mádon dolgoztak, vasárnap munkatársaival együtt templomba mentek.⁵⁰¹ 1950-ben született meg második gyermekük.

Sógora, ifj. Ibrányi Gyula villamosmérnök segítségével sikerült a fővárosba költözniük, ahol az Épületvilágítás Szerelő Vállalatnál 1951. márciusától kapott munkát.⁵⁰² Sógora, akit az „összeesküvés perben” szintén elítéltek, itt volt művezető.⁵⁰³ Brigádja mind tanult emberből állt, másoknak is feltűnt, hogy udvariasan beszélnek egymással. Ibrányi maga mellé vette sógorát, aki az ő segítségével kitanulta a villanyszerelő szakmát.⁵⁰⁴ Ezt végezte a forradalomig. Szakmunkásként megbízható és precíz munkájáért ‘KIVÁLÓ SZAKEMBER’ kitüntetést is kapott.⁵⁰⁵

Mivel az idők során több, a közösségi perben elítélt helyezkedett el a vállalatnál, ez feltűnt a párttitkárnak, ezért Kiss Sándor - Boross Lajos közvetítésével - 1954 júliusában átment a Talajjavító Vállalathoz, ahol karbantartó villanyszerelőként dolgozott a forradalom kitöréséig.⁵⁰⁶ Személyi igazolványa szerint foglalkozása és szakképzettsége: villanyszerelő. Állandó lakása: Budapest II. kerület, Lukács u. 6. szám, ahová 1953. november 11-én költözött családjával.⁵⁰⁷ Az ő biztonságuk érdekében 1956-ig nem vett részt a politikai életben.

⁵⁰⁰ A Betonútépítő Vállalat 215/II. számú építési kirendeltségénél 1950. szeptember 27-1951. január 22-ig Vásárosnaményban, január 22 és február 10 között Olaszliszán dolgozott. Vö. Kiss Sándor munkakönyve. 1950. szeptember 27-1951. február 10. között. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. I. doboz.

⁵⁰¹ „S amikor kijöttek az istentiszteletről, a lelkész megismerte és átölelte. Mondta, hogy gyere Sándor, ebédre és ő megköszönte, és azt mondta, hogy hát a barátaimat nem hagyom. És haza ment velük és otthon fogyasztották el együtt az ebédet.” Juhász Gáborné Kiss Eszter közlése. Vásárosnamény, 2000. június 2.

⁵⁰² Munkakönyvi bejegyzése szerint (sz.: I. 63869) a Budapest VI. kerület, Horn Ede u. 4. szám alatti székhelyű Épületvilágítás Szerelő Vállalatnál villanyszerelőként dolgozott 1951. március 18-1954. július 7-ig; Majd ezt követően a Talajjavító Vállalatnál (székhelye: Budapest, XI. kerület, Ballagi Mór u. 14.) volt villanyszerelő. Ekkor a család a Lukács u. 6. szám alatt lakott. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. I. doboz.

⁵⁰³ 8 hónap börtönbüntetést kapott a NOT másodfokú jogerős ítélete alapján a Mistéthy Endre és társai perben „izgatás büntette” miatt 1948. március 3-án. In: Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptió per a Független Kisgazdapárt szétfűzésére 1947. I.m. 249.p.

⁵⁰⁴ 1952. március 14-én kapott erről bizonyítványt. Eszerint: „Kiss Sándor, aki 1918. március 19-én Vásárosnaményban született... 1951. szeptember 3-tól 1952. március 13-ig az Épületvilágítás Szerelő Vállalatnál megtartott építőipari szakmunkásképző tanfolyamot szabályszerűen látogatta és a záróvizsgán *kiválóan* megfelelt. Alulírott bizottság *villanyszerelő szakmunkássá* nyilvánítja. Nevezett villanyszerelő munkakörben képesítést nyert, az iparban munkakönyvet válthat. Budapest, 1952. március 14.” A bizonyítványon az Építésügyi Minisztérium Főosztálya körpecsétje mellett Láng Lászlónak, az Építésügyi Minisztérium Munkaügyi Főosztálya vezetője és egy négy főből álló bizottság tagjainak aláírása látható. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. I. doboz.

⁵⁰⁵ A keltezés nélküli oklevél szövege: „Kiss Sándor villanyszerelő szakmában 1956. I. II. III. hónapokban végzett eredményes munkájával elnyerte a KIVÁLÓ SZAKEMBER címet.” Az oklevelet a Budapesti Talajjavító Vállalat igazgatója, Balázs Endre és a Vállalat Üzemi Bizottsága elnöke aláírása hitelesíti. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. I. doboz.

⁵⁰⁶ Vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 40.p.

⁵⁰⁷ Kiss Sándor személyi igazolványa, Budapest, 1954. 05. 14. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. I. doboz.

Budapesten a Kiss család minden vasárnap templomba járt. Előbb a Fasori gyülekezetbe addig, amíg Dobos Károly volt a lelképásztor, majd a Joó Sándor vezette Pasaréti gyülekezetbe csatlakoztak. Bereczky Alberttel titkárnője, Tildy Jolán révén tartották a kapcsolatot. 1954-ben egy ideig a Kálvin-téri istentiszteletekre jártak.⁵⁰⁸

5.3.2. A Kisgazdapárt és a Parasztszövetség újjászervezése

1956 október végén úgy tűnt, hogy újra ráléphet az ország a demokráciához vezető útra. A forradalom eseményeiben teljes aktivitással részt vett Kiss Sándor és felesége. Jelen voltak 1956. október 23-án este a parlamentnél tüntető tömegben, majd a Szikra nyomdához vonultak, hogy kikényszerítsék egy a forradalom követelményeit összefoglaló 16 pontos röplap kinyomtatását. Eközben hallották, hogy a rádiónál sortüzet adtak a tüntetőknek. A hír hallatán a rádióhoz mentek, s Kiss Sándor látta, amikor a rádióhoz vezényelt, katonákat szállító teherautók elakadnak a tömegben, s a honvédek egy része elvegyült az emberek között, mások átadták fegyvereiket, és elkezdődött a rádió ostroma. Kiss Sándor sógorával október 24-26-án pontos értesítéseket szerzett a városban. Megtudta, hogy a korábban megszüntetett pártokat újjászervezik.

A forradalomban Kiss Sándorra vezető szerepek vártak. Egyik vezetője lett az FKGP-nek Kovács Bélával és Kővágó Józseffel, s Tildy Zoltán megbízásából újból átvette a Magyar Parasztszövetség igazgatói tisztét. Ebben ismét Horváth János lett a helyettese. Kiss Sándorné mindvégig férje segítségére volt az októberi, november eleji napokban is. Előbb a Kisgazdapárt székházában dolgozott, majd a Parasztszövetség székházában tevékenyen részt vett az adminisztrációs munkákban. Október 24-én az Eötvös Lóránd Tudomány Egyetemen tájékozódott Kiss Sándor az eseményekről és részt vett az FKGP újjáalakításában.

Október 27-től a Független Kisgazdapárt tagjai a Semmelweis utcai visszaszerzett székházukban folytatták munkájukat. Püski Sándor itt kereste meg őket azzal a javaslattal, hogy Veres Pétert is vonják be az újjászerveződő politikai életbe. A kisgazdák Boross Lajost és Püskit bízták meg Veres Péter felkeresésével, aki előttük jelentette ki, hogy 1945 után Kiss Sándor parasztpolitikája volt helyes és a jövőben Kiss Sándorral együtt kíván politizálni. Tildy Zoltán október 27-én telefonon kereste munkahelyén Kiss Sándort, másnap pedig küldöncöt küldött érte és Kovács Bélával találkozóra hívta a parlamentbe.

Október 30-án Kelemen Sándorral Veres Péterhez mentek a Szövetkezetek Országos Szövetsége Székházába, s útközben betértek az ELTE központi épülete aulájába, ahol az emelvényen ülők között, karján széles nemzeti szalaggal felismerték egykori Csillag nevű vallatójukat.⁵⁰⁹ Útközben a SZÖVOSZ székházba, a Váci úton egy ház kitört ablakán át hallották a rádióban Nagy Imre bejelentését a többpártrendszerrel és a koalíciós kormányzásról. Nem helyeselték, hogy Erdei Ferenc jelentette be a rádióban a Nemzeti Parasztpárt újjászerveződését. Kelemen indítványozta is Veres Péternek, hogy menjen be a parlamentbe és beszéljen Erdeivel. Veres ezt úgy vállalta, ha Kelemen és Kiss is vele mennek. A találkozás során kifejtették véleményüket Erdeinek, de mivel Tildy már korábban találkozni akart Kiss Sándorral, Erdei Tildy előszobájába kísérté Kiss Sándort, ahol már Vas Zoltán, Kéthly Anna, Kelemen Gyula és Bognár Sándor várakoztak. „Alighogy beszélgetni kezdtek, kijött Tildy s meglátva Kiss Sándort, azonnal behívta magához. Az előszobában maradt társaság előtt Erdei

⁵⁰⁸ Vö. Kiss Sándor levele Mattyasovszky Zsolnay Miklósnak. New York, 1969. október 29. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.

⁵⁰⁹ Vö. Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 42.p.

Kiss Sándor érdemei méltatásába kezdett, aki - miután kijött Tildytől - újra beszélt Erdeivel, majd Kelemen Sándorral visszamentek a SZÖVOSZ-ba s ott megfogalmazták a Magyar Parasztszövetség újraindítását bejelentő nyilatkozatot.”⁵¹⁰

Kiss Sándor helyet kapott az újból megalakult Kisgazdapárt Intézőbizottságában is. November 1-én tették közzé a Kisgazdapárt hivatalos lapjában Tildy Zoltán államminiszter bejelentését: az FKGP újbóli megalakulásáról s azt, hogy a párt intézőbizottsága ülést tartott az ismét birtokba vett Semmelweis úti székházban. Az újság közölte: „a párt irányítását egyelőre kilenctagú intézőbizottság vette át... Ez megállapította az országos központ felépítését és szervezeti működését... Az Országos Pártközpont nyilvánosságra hozta, hogy a párt egyik alapítója, legigazabb hűséges politikusa: Kovács Béla tölti be az országos főtitkári tiszte.”⁵¹¹

Kiss Sándor október 31-én reggel a Semmelweis utcai székházban a Parasztszövetség újjászervezéséről tárgyalt munkatársaival. Hívására napok alatt összeállt a szövetség 10 évvel azelőtti vezetősége Budapesten és vidéken is. Munkájában korábbi harcostársai közül Horváth János, Ibrányi Gyula, Kelemen Sándor, új harcostársai közül Püski Sándor, Zsigmond Gyula, Göncz Árpád támogatták. Kovács Béla vállalta az igazgatási osztály megszervezését és vezetését. Horváth János közölte: „a teljes nemzetgazdaság kérdéseit tárgyaló konferenciát hívtunk össze mintegy 80 szakember részvételével, amikor a stabilizációs menetrendjére vázoltuk fel terveket. A Forradalmi Kormány megbízott bennünket, hogy november 5-re hívjuk össze azokat a személyeket, akik a gazdasági tárcák miniszterei lehetnének (Farkas Ferenc, Kerék Mihály, Kelemen Gyula, Varga István és még néhány személy).”⁵¹² A Semmelweis utcai megbeszélés után indult Kiss Sándor a rádióba, ahol 10 óra 25-kor beszédet mondott.

Feleségével együtt ment Kiss Sándor október 31-én a Parlament stúdiójába, hogy rádióbeszédet mondjon. Kiss Sándorné így idézte az eseményeket: „akkor találkoztunk a folyosón Tildy Zoltánnal, aki megölelt bennünket, s azt mondta, hogy ‘Gyerekek, emlékszem az esküvőtökre!’ (Pontosan 10 éve volt.) S mondta, hogy most jön Mikoyantól, aki az órájára mutatott, s azt mondta, hogy 4 óra után nem lesz orosz katona Budapesten.”⁵¹³

Kiss Sándor rádiónyilatkozata, melyben előbb az egész magyar néphez szól, jól tükrözi a forradalom hangulatát: „Magyarok! Parasztok! Testvéreim! Forradalom tüze ég most Magyarországon. Tíz keserves esztendő minden szennye-piszka ég el ennek tűzében. Megszabadult a nép, felkelt a nép. Mint alvó tűzhányó kitörése, olyan a nép megmozdulása.

⁵¹⁰ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 42.p.

⁵¹¹ Kis Újság: Kilenctagú intézőbizottság irányítja a Független Kisgazdapártot. 1956. november 1. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára. Régi újságok. 1t./9/2. Az intézőbizottság tagjai: Csorba János, Adorján József, Kővágó József, Kiss Sándor, Németh Imre, B. Rác István, B. Szabó István, Szemes József és Pártay Tivadar.

⁵¹² Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. I.m. 5.p.

⁵¹³ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27; Tóth Lajos szerint Kiss Sándor „a Magyar Rádióban nyilatkozatot olvasott fel, melyben kérte az ország lakosságát, vegyék ki részüket az új hatalom kiépítésében. Ezen a napon találkozott... Szilágyi László munkatársával, Kósa Andrással, megyénk egyik vezetőjével. Új harcostársai a Parasztszövetségben Püski Sándor és Göncz Árpád volt.” In: Ünnepi beszéd a Hősök terén. Vásárosnamény, 2001. október 23. Kézirat. 10.p. Itt is köszönetet mondok Igazgató Úrnak kéziratáért.

Ifjúságunk forradalma, hősiessége, szabadsága ragyogó sorokat írt be a magyar történelembe. Egy ezeréves nép csodálatos öntudata, bölcsessége, tehetsége, izzó és elfojthatatlan szabadságszeretete és embersége formál és alakít most új életet a Duna-Tisza táján.”⁵¹⁴

A beszéd további részében kifejti Kiss Sándor politikai elképzeléseit. A Parasztszövetség nevében kéri a parasztságot, hogy vegyen részt az új hatalom kiépítésében. A parasztság egységét hirdeti meg, s erre legjobb keretnek az újjáalakított Parasztszövetséget ajánlja. Kijelenti: „Hirdetjük a tiszta igazságot: nincs többé szegény- és gazdagparaszt. Tíz év után mindenki szegényparasztta vált ebben az országban... Emlékezzetek az Országos Parasztnapokra, a nép nagy és forradalmi megmozdulásaira. Emlékezzetek céljainkra, tiszta és tisztán maradt zászlónkra... Mi most a Parasztszövetség nevében kibontjuk a parasztegység zászlaját. Hirdetjük, hogy nem két, hanem csak egy pártra van szüksége a parasztságnak, hogy eljövendő történelmi feladatát megoldja... A szabadság megszerzett lehetőségével élni fogunk!”⁵¹⁵

Igyekezett meggyőzni a nemzetet, hogy a gazdasági élet helyreállításához elengedhetetlenül szükség van a Parasztszövetségre. Hangsúlyozta: „Paraszttestvérek! Ezért szólítalak most harcba benneteket, mint a Magyar Parasztszövetség igazgatója. Egy csodálatos magyar forradalom mozdítson meg most benneteket, hogy magatoktól, általatok választott legjobb vezetőitekkel építsétek fel parasztságunk új, boldog életét. Mélyről indulunk, nehéz még az utunk, de megvan az elszántságunk, hogy a szabadság megszerzett lehetőségével élni fogunk!”⁵¹⁶

A Parasztszövetség újjászervezése során Ibrányi Gyula már október 29-án javasolta, hogy foglalják le a Parasztszövetség számára az MHSZ Zoltán utcai székházát. Ezzel a régi és új munkatársak is egyetértettek, s miután megszerezték a szükséges papírokat, november 2-án birtokba vették székházukat. November első napjaiban Kiss Sándor megbízásából Halászy József rövid vidéki körútra indult, hogy tájékozódjon a Parasztszövetség fogadásáról és lehetőségeiről.

November 3-án délután a Parasztszövetségben országos értekezletet tartottak, melyen a parasztság és mezőgazdaság jövőjéről volt szó. A kolhozosítást minden fajtáját elutasították. Úgy határoztak, hogy november 4-én Kiss Sándor újra rádióbeszédet mond, de erre a szovjet beavatkozás miatt már nem kerülhetett sor. A vészterhes helyzetben a Magyar Parasztszövetség gyűléséről a szövetség munkatársai már magukkal vitték az iratokat, nehogy ezek rosszakarató emberek kezében terhelő bizonyítékként szolgáljanak. Még aznap este felkereste Kiss Sándor Horváth Jánossal Tildy Zoltánt a parlamentben. Dobi István azt tanácsolta nekik, utazzanak pár hétre külföldre, amíg rendeződnek itthon a dolgok. November 4-én a főváros népe szovjet fegyverek zajára ébredt, gonosz és kegyetlen megtorlás kezdeteként.

5.3.3. Emigrációba kényszerítve

A Szovjetunió megszegte az 1956. október 30-án, a magyarok iránt kifejezésre juttatott békülékeny álláspontját, amikor beleegyezett abba, hogy Magyarország visszatér az 1946-os politikához. A szovjet beavatkozás, az országba özönlő szovjet tankok megghiúsítottak minden

⁵¹⁴ A forradalom hangja. Bp., 1989. 278.p.

⁵¹⁵ A forradalom hangja. Bp., 1989. 278k.p.

⁵¹⁶ A forradalom hangja. Bp., 1989. 279.p.

realizálhatónak tűnő álmot. Akiket korábban meghurcoltak, azokban jogos aggodalomként merült fel a menekülés gondolata. Kiss Sándort is halálra keresték. Menekülnie kellett. Reá, mint politikai vezetőre ismét hosszú börtön vagy Szibériába deportálás várt, s lehet, hogy valamelyik munkatáborban pusztul el. „Az emigráció maradt számára a menekülés egyetlen útjának. Azzal próbálta legyűrni szíve feltörő keserűségét, hogy amikor elmegy, az valójában *‘nem menekülés’* (...), *hanem küldetés*: legyen ki - hiteles bizonyágtevőként - elmondja a *‘világfórumon’* a magyarok panaszát.”⁵¹⁷ Ő nem akarta elhagyni az országot. Barátai - köztük Horváth János - győzték meg, beszéltek rá a menekülésre. De ezt az elhatározást erősítette meg az Illyés Gyulával való találkozása is. Az ország megszállása után, az embertelen megtorlásra számítva Kiss Sándor kénytelen külföldre, egy általa soha nem vágyott világba menekülni.

Ibrányi Gyulával, Horváth Jánossal és feleségével s lányukkal gyalog mentek Pesthidegkútig, onnan teherautóval Almásfüzitőre, majd Komáromon át Győrbe utaztak. Másnap reggel taxit fogadtak, amivel Sopronig mentek. Este vágtak neki a határnak. „Két határőr ugyan rájuk akadt, de sikerült lefizetni őket. Így jutottak át Ausztriába, ahol az első faluban terített asztal várta őket. Innen telefonált Horváth János sógorának, Hamza Andrásnak Amerikába, aki másnap kocsit küldött értük és a bécsi Regina Szállóban helyeztette el őket.”⁵¹⁸ Miután Kiss Sándor előkészítette családja érkezése feltételeit, megszervezte felesége és két lánya menekülését.

Bécsben várta be a családját, akik november 18-án hagyták el Budapestet. Ekkor Borika 9, Ágnes 6 éves volt. Azt üzenté feleségének, ne vigyenek semmit magukkal, csak a magyar Olvasókönyvet. Felesége közölte: „hogy Sándor a forradalom után kijött Nyugatra, az teljesen érthető. Fizikailag, ki tudja, bírta volna-e a harmadszori kínzásokat. (Göncz Árpád szerint nem.) Én a két lányommal 10 nap múlva mentem utána. (ÁVÓ-sokkal találkoztunk a határnál, de a jó Isten meghallgatta a szívből jövő imádságokat, s megsegített, s nem az oroszoknak adtak át, hanem ők kísérték el bennünket a határhoz.”⁵¹⁹ Kiss Sándorné megbeszélte sógorával, Kiss Menyhérttel, hogy sikeres határátlépésüket követően jelígés üzenetet küldenek: „Borka és Ági üzeni Budára és Naményba, hogy szerencsésen megérkeztek.”⁵²⁰ Kiss Sándor 1956. november 30-án kapta meg osztrák útlevelét.⁵²¹

Az emigrációban az itthoniakkal természetesen tartották a kapcsolatot. Kiss Sándorné írt mindig, férje megcímezte és aláírta a leveleket. Kiss Sándor azért nem írt, mert nem akarta, hogy emiatt bajba kerüljenek itthon maradt családtagjai. Gyermekait következetesen magyaroknak nevelte.

A magyar emigráció pártharcaiban a „*harmadik út eszméjét*”, a megbékélést és az egységet hirdette. „Kiss Sándor az újjászerveződő emigráció egyik vezető személyisége lett, mindent megtett a magyar kérdés emberséges megoldásáért.”⁵²² Családjával 1956. december 13-án érkezett meg az Amerikai Egyesült Államokba, ahol egyháza iránti elkötelezettsége és élő hite

⁵¹⁷ Denke Gergely: Bibliás politikus emlékezete. Református Tiszántúl 2000. 2. sz. 15.p.

⁵¹⁸ Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 45.p.

⁵¹⁹ Kiss Sándorné közlése. Alexandria, 2000. május 27.

⁵²⁰ Rudda Mihály: Iskolánk névadója: Kiss Sándor (1918-1982). I.m. Kézirat. 14.p.

⁵²¹ Ez beutazásra jogosította: Franciaországba, Ausztriába, Belgiumba, Hollandiába, Dániába, az NSZK-ba, Svédországba és Norvégiába.

⁵²² Salamon Konrád: Erkölc és politika. I.m. 47.p.

alkalmassá tette arra, hogy évekig főgondnokaként, majd élete végéig egyházkerületi pénztárosként szolgálja az Amerikai Magyar Református Egyházat. Rudda Mihály tanulmányában hangsúlyozta: *„a vásárosnaményi születésű lakosság köréből Kiss Sándor volt az a személyiség, aki a legtöbbet tette a magyarságért a XX. század háborúkkal terhes, társadalmi fordulatokkal tarkított történetében. Igaz magyar hazafi volt, aki népét soha nem hagyta el, tenni akart érte, még ha ez sokszor személyes tragédiához vezetett is. Kár, hogy nem érte meg azokat a változásokat, amelyek hitét, politikáját igazolták volna.*”⁵²³

Legyen áldott Isten Kiss Sándor minden, szíve szerinti lelki és politikai, hívő lelkiségéből és meggyőződéséből fakadó, magyar népünknek és egyházunk javát munkáló szolgálatáért. Adja mindenható Urunk, hogy *Kiss Sándornak odaszántságában, hitében, ügyszeretetésében minél több követője legyen magyar fiataljaink körében.*

Főgondnoki székfoglalójában összegezte mindazt, amiért hálával tartozik annak a népnek és egyháznak, amelyből vétetett: *„ebben az ünnepélyes órában köszönetet mondok annak a Magyar Református Egyháznak, amely bibliás nagyanyámon, imádságos édesanyámon és zsoldáros édesapámon keresztül a magyar reformáció ősi földjén, Bereg megyében magyarnak és reformátusnak nevelt, annak a sárospataki kollégiumnak, amely a hitre indított, a Soli Deo Gloria Szövetségnek, amely Jézus Krisztust élő valósággá tette számomra.*”⁵²⁴

⁵²³ Rudda Mihály: Iskolánk névadója: Kiss Sándor (1918-1982). I.m. Kézirat. 16.p.

⁵²⁴ Kiss Sándor: Légy hű mindhalálig! Egyházkerületi főgondnoki elfogadó beszéd. Magyar Egyház 1965. február 15.

Összefoglalás - Summary - Zusammenfassung

E dolgozat Kiss Sándor egyházunk és magyar népünk szolgálatában végzett tevékenysége foglalata - emigrációba vonulásáig. Kiss Sándor hitvalló református diák, tanár és politikus volt. Példamutató ember a Magyarországi Református Egyházért és a magyar nép demokratikus fejlődéséért, szóval és tettel végzett munkájával. Pályáját szülőföldjétől emigrációba kényszerüléséig követjük. E dolgozat keretei nem tették lehetővé, hogy az Amerikai Magyar Református Egyházban és az emigrációs magyarság egységéért kifejtett tevékenységét is érdemben ábrázoljam.

A kutatás célja, hogy gyökerekig menően feltárja Kiss Sándor és református egyházunk kapcsolatát. A hívő keresztyén ember családi, lelki, hátterét, mindazokat a szellemi-lelki hatásokat, amik különböző református iskoláinkban formálták, alakították jellemét. Ábrázolom a közösség javáért - főiskolai, egyetemi és különböző társadalmi csoportokért - kifejtett sokoldalú, keresztyén motivációkon alapuló szolgálatát. Nem szégyellte Krisztus evangéliumát, vallotta szóval, és ennek egész élete volt a fedezete. A kutatás szándékosan ráirányítja a figyelmet arra, hogyan töltötte be Kiss Sándor keresztyén emberként küldetését különböző politikai színtereken, a magyar nép és ország demokratikus átalakítása érdekében kifejtett küzdelmeiben.

A feldolgozás módszere. A téma bőséges anyag alapján nagy mennyiségű könyv-, levél- és adattári forrás feldolgozását tette lehetővé. A kidolgozás a tárgyszerűség függvényében történt. Az információbőség nem szakítja meg a téma folyamatosságát. A kiegészítők a lábjegyzetben kaptak helyet. A dolgozat tudományos igénnyel, etikailag korrekt tárgyilagosságra törekvés, feltárás-összehasonlítás, kritikai-elemzés szándékával készült. A dolgozat olyan egyháztörténeti monográfia, amely teret ad a kutatott személy politikai térben is kifejtett népet és hazát mentő szolgálatának. Ehhez a mindenkori tevékenységi tér és cselekvő közösség ábrázolása is hozzátartozik.

A kutatás eredményeinek összefoglalása: Öt egységben ábrázolja a dolgozat a református Kiss Sándor élettevékenységét az elemi iskolától az 1956-ös forradalomig. Keresztyén emberként életterét az *egyház - tudomány - politika* szférái töltik ki.

Értekezésem újat jelentő eredménye, hogy Kiss Sándor életét, sokrétű munkásságát, a szakirodalomban korábban alig vagy egyáltalán nem elemzett korszakát a gyökerekig menően bemutatom. Ugyanakkor feltártam a magyar nép egyház- és politikatörténetének olyan részeit és összefüggéseit, amelynek több elemét homály fedte. Bemutatom az ébredésért imádkozó és az ország megmentéséért síkraszálló, mindig református gyülekezetekbe ágyazottan élő és szolgáló keresztyén embert: hitét, odaszántságát, jellemét. Az Istenben bízó embert, aki egyszerűségében, de a nagy Istenbe vetett reménysége alapján hatalmas dolgokra képes.

Kiss Sándor élettörténete példaadás a keresztyénség gyakorlati megéléséből és hazafiságból. Jó lenne, ha református ifjaink őt magát eszményképnek választanák, s követnék a hitvalló keresztyénség következetes gyakorlásában, a Szentírásból merített eszmék megvalósításában.

a./ Az első fejezet a szülőföldről, a családtól, a faluközösségtől és a Sárospataki Tanítóképzőben kapott szellemi-lelki hatások bemutatására törekszik. Egész életet meghatározó maradt imádkozó nagymamája, bibliás édesanyja, zsoltáros édesapja útnak indító, áldozatkész szeretete. Gyökereit Kiss Sándor soha sem tagadta meg, sőt, a legnemesebb értelemben büszke volt paraszti származására. Kétségtelenül erre vezethető vissza, hogy egész életében legtöbbet a magyar parasztember boldogulásáért, megbecsüléséért tett.

Hogy továbbtanulását faluja papjának és tanítójának, hazafias elkötelezettségét és hite, lelkiisége megalapozását a Sárospataki Református Kollégium tanárainak, diáktársainak és a hely, a Tanítóképző szellemiségének köszönhette, - élete végéig hálás büszkeséggel emlegette. Hite és hazaszeretete, egyháza és népe iránti küldetés- és felelősségtudata itt formálódott a Soli Deo Gloria csendesnapjain és Újszász Kálmán s Szabó Zoltán professzorok falukutató szemináriumai és munkatáborai nyomán.

b./ A szegedi egyetemen Kiss Sándor arra készült, hogy tanári diplomája birtokában visszamenjen a Pataki Tanítóképzőbe. Istentől kapott tehetségét tudománnyal gazdagította, hogy minél sokoldalúbb módon alkalmas legyen erre a feladatra. Tanár akart lenni, hogy tudását és nevelésbeli jártasságát az emberformás művészetében hasznosítsa. Diákéveit Szegeden is meghatározta az „egyház és iskola” kettős egysége. A Szegedi Református Egyházközség komoly áldozatokat vállalt azért, hogy az egyetem diákságának lelki-szellemi bázisa legyen. Kiss Sándor előbb a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán magyar-történelem szakon szerzett diplomát, majd pedig az Apponyi Kollégiumban két esztendő alatt tanítóképző intézeti diplomát szerzett. Az egyetemen a főiskola mellett néprajzi és magyarságtudományi előadásokat is hallgatott. Felelős, tehervállaló és egész életére vonatkozó közösségi vezető a szegedi diákmozgalmakban lett Kiss Sándor. Itt lett a református ébredés elkötelezettje és lett szívügye a magyarságért vállalt sokféle szolgálat.

c./ Az ellenállási mozgalomba nem véletlenül sodródott bele Kiss Sándor. Biztos lelki háttérrel (Pozsonyi úti gyülekezet), tudományos perspektívák erőterében (Teleki Pál Tudományos Intézet), nevelői ambícióinak gyakorlása közben (Diákok Házában) és jó keresettel, biztos megélhetési forrással (Fery Oszkár úti Tanítóképző) - tudatosan és szándékosan vállalta, hogy a diák-ellenállási mozgalom élére áll: Isten dicsőségéért - ember ügyéért a megalázottak oldalán. Vállalva ebben nemcsak a szellemi irányítást, de a fegyveres ellenállást is. Mikor a haza és a nép veszélyben van, az életünk sem lehet drága. Ebből adott példát Kiss Sándor előbb az ellenállási mozgalomban, de aztán a nyilasok, a Gestapo fogságában is. Hite és imádsága erőforrás volt a bajban is társainak.

d./ Bibliás ember maradt Kiss Sándor a politikai küzdőtéren is. A magyar parasztság elkötelezettjeként engedett a Kisgazdapárt vezetői kérésének és a Parasztszövetség igazgatójaként teljes szervezői, vezetői, diplomáciai tehetségét latba vetette, hogy a föld terméséből és gyümölcséből élő magyar ember szebb, boldogabb, igazabb élethez jusson. Politikai pályája csúcán is szerény, egyszerű és alázatos keresztyénember maradt Kiss Sándor. Munkatársai örömmel dolgoztak vele együtt. Vezetésével dolgozta ki egy bizottság a mezőgazdasági érdekképviselési törvény-javaslatot, ami csak az ellenzék durva és konstruktív összefogása miatt nem emelkedett törvényerőre.

e./ Koncepció perben fogott össze az ellenzék a Kisgazdapárt meggyengítésére, a Paraszt szövetség megszüntetésére. A szovjet fegyverek védelme tudatában bírósági úton „köztársaság- és demokrácia ellenes” vádakkal illették az ország legkiválóbbjait. Kiss Sándort is, aki pedig egész életét a magyar nép és az ország demokráciájának szentelte. A kommunisták börtönében született naplója tanúsítványa annak, hogy szenved egy méltatlanul elítélt keresztyénember, hogy „tartotta eközben társaiban a lelket”, s megbocsát annak a vele egy cellába zárt csendőrtisztnek is, aki évekkel korábban diktálta és irányította a kínzásait. A meg nem szolgált 33 hónapos büntetés után előbb segéd-, majd szakmunkás, s a vérbe fojtott forradalom után azzal hagyja el az országot, hogy küldetést teljesít: hiteles tanúja az eltaposott magyar demokráciának a világ fórumon. Hogy aztán ténylegesen mindent megtett a magyar kérdés emberséges megoldásáért, a magyar emigrációs egységért és az Amerikai Magyar Református Egyházért, annak - reménység szerint, Isten segítségével - e dolgozat folytatása lesz a tanúja.

SUMMARY

This study analyzes Sándor Kiss' activities in the service of our Church and of the Hungarian people before he went into exile in 1956. Sándor Kiss was a devout Calvinist student, teacher, and politician. By his words and deeds, he set a fine example of service to the Hungarian Reformed Church and to the cause of Hungarian democracy. We will follow his career from birth until his compulsory exile. The framework of this study did not lend itself to assessing his subsequent activities in the American Hungarian Reformed Church or his efforts to unify the American Hungarian immigrant community.

Research goals. The aim of this study is to reveal the deeply rooted connections between Sándor Kiss and the Reformed Church. His character was formed by a devout Christian family and by the spiritual and intellectual influences of his education in reformed schools. I will depict his commitment to public service, which manifested itself in diverse ways in school, university, and society, but which was always grounded in his Christian beliefs. He was not ashamed of Christ's Gospel, but declared it openly and lived it throughout his life. My intention is to bring into focus how Sándor Kiss fulfilled his Christian vocation through his various political activities on behalf of the Hungarian people and through his struggles to achieve a democratic transformation of Hungarian society.

Research methods. A large quantity of books, letters, and archival resources inform this research. Its composition follows a logical thematic progression. In order to avoid interrupting the flow of the text, additional information is presented in the footnotes. The study aims for scientific rigor and ethical objectivity and employs comparative assessment and critical analysis. It aims to be a church history monograph that encompasses the subject's activities in the political arena and his service to his people and country. To accomplish this task requires a description of the larger social and historical context.

Summary of research conclusions. The study describes and analyzes Sándor Kiss' life in five chapters, from elementary school through the 1956 revolution. The overarching spheres of *church*, *knowledge*, and *politics* define his life as a Christian man.

My thesis offers a new interpretation of the roots of Sándor Kiss' life, commitments, and manifold activities, one that has never or scarcely been touched upon in previous scholarly work. At the same time I reveal new details about, and connections between, Hungarian political and church history that have thus far been veiled in obscurity. I portray the faith, dedication, and character of a man who prayed for spiritual awakening, who stood up for his country's salvation, and who remained anchored throughout his life in Reformed congregations. My work reveals the life and service of a deeply Christian and humble man whose trust and hope in God enabled him to achieve great things.

Sándor Kiss offers an example of Christian life and patriotism in practice. It would be wonderful if our Calvinist youth would choose him as a role model and seek to emulate his consistent practice of Christianity and his efforts to bring to the ideals of the Holy Bible to fruition.

a./ The first chapter presents the intellectual and spiritual influences which he received from his family, his village community, and from Sárospatak Teacher's College. His life was deeply shaped by the love of his devout grandmother, his Bible-reading mother, and his psalm-singing father. Sándor Kiss never denied his roots. On the contrary, he was proud of his peasant origins. Undoubtedly this is what explains his life-long efforts to promote the happiness, well-being, and dignity of the Hungarian peasantry. Throughout his life he would remark with gratitude that he owed the opportunity to pursue his education to his village pastor and teacher, and his spiritual formation to his teachers and fellow students at Sárospatak Teacher's College. It was at Sárospatak, at the Soli Deo Gloria retreats and the village exploration seminars and work camps led by Professors Kálmán Ujszászy and Zoltán Szabó, that his faith and patriotism were awakened and that he began to develop a sense of mission and responsibility toward his church and society.

b./ The University of Szeged. The double unity of „church and school” defined his Szeged years. Sándor Kiss planned to return to the Sárospatak Teacher's College once he had received his teaching diploma. He wanted to enhance his God-given talents by gaining as much knowledge as possible to prepare himself to be an educator. His goal was to become a teacher who utilized his learning and pedagogical skill to shape character. The Reformed Congregation of Szeged undertook considerable sacrifices to provide students at the University with a strong spiritual foundation. Sándor Kiss first obtained a diploma for Secondary School in Hungarian History, and then earned a diploma in two years as a teacher's college professor from the Apponyi College. In addition to his college curriculum, he audited folklore and Hungarian Studies lectures. It was through his activities with the student movements of Szeged that Sándor Kiss became a responsible and capable community leader. There, he committed himself to the Reformed awakening, and adopted as his personal mission the ideal of service to the Hungarian nation and society.

c./ The underground movement. It was not accidental that Sándor Kiss got involved in the underground movement. With a secure spiritual foundation in the Pozsonyi Street congregation, a vibrant intellectual community at the Paul Teleki Research Institute, with opportunities to pursue his pedagogical ambitions through his position at the Student House, and with the benefit of a good salary and a secure position at Oszkár Feri Teacher's College - he followed his conscience and chose to take a leading role in the student underground

movement, to stand in solidarity with those who were suffering and downtrodden. He did this for the glory of God, and was willing not only to offer intellectual leadership to the movement, but to participate in armed resistance as well. When our country and people are in danger, we must be willing to risk our lives. Sándor Kiss set a sterling example in the resistance movement, and afterwards in the „Nyilas” (Hungarian Nazi) and Gestapo prison as well. Even in the midst of torment and misery, his faith and prayers sustained him and were a source of power and solace for his compatriots.

d./ Even on the political battlefield, Sándor Kiss remained a Bible reader. Committed to the Hungarian peasantry, he acceded to the request of the Smallholder Party leadership and agreed to serve as director of the Hungarian Peasant Union, throwing his formidable organizational, leadership, and diplomatic abilities behind the effort to promote happier and more just living conditions for all those who cultivate the land. Even at the pinnacle of his political career, Sándor Kiss remained a modest, simple and humble Christian man. His colleagues were happy to work with him. Under his leadership, a committee developed a draft proposal for the protection of agrarian interests, which was only blocked from becoming law by the crude machinations of the opposition.

e./ In the so-called „Conceptual Trial” the communist opposition conspired to weaken the democratically elected Smallholder Party and to eliminate the Peasant Union. Secure in the strength of the occupying Soviet forces, they manipulated judicial proceedings and lay trumped-up charges against some of the country’s most distinguished leaders. Sándor Kiss was among these leaders, charged with „anti-republican and anti-democratic activities” even though he had dedicated his entire life to the cause of Hungarian democracy. The diary he composed in communist prison gives eloquent witness to the suffering and perseverance of an unjustly condemned Christian man, one who sought to sustain the spirit of his friends and who was even capable of forgiving a cellmate, a former police officer who just a few years earlier had supervised his torture under the fascist regime. Following 33 months of unjust imprisonment, Sándor Kiss was forced to work as an unskilled, and later as a skilled laborer. After the bloodily suppressed 1956 Revolution, he left his country with a single mission: to serve as an authentic witness and defend Hungary’s trampled democracy before the world’s forums. An assessment of his efforts to pursue a humane solution to the Hungarian question and of his work to unify the Hungarian-American community and the American Hungarian Reformed Church will, with God’s help, be pursued in the continuation of this study.

ZUSAMMENFASSUNG

Diese Habilitationsabhandlung ist eine Einfassung der Aktivität von Sándor Kiss, die er bis zu seiner Emigration für unsere Kirche und für das ungarisches Volk abgelegt hat. Er war ein Bekenner, reformierter Student, Lehrer und Politiker. Er war ein Vorkämpfer für die Ungarische Reformierte Kirche und für die demokratische Entwicklung des ungarischen Volkes. Mit Wort und Tat hat er seine Arbeit vollbracht. Seine Lebensbahn folgen wir von seinem Heimatdorf bis er dann zur Emigration gehen mußte. Die Fassung dieser Dissertation hat es mir nicht gestattet die Tätigkeit für die Einheit des Emigrationsungartum und seinen Dienst als Oberkurator in der Ungarische Reformierten Kirche in Amerika darzustellen.

Das Ziel der Forschung ist, die Verbindung zwischen unserer Reformierten Kirche und Sándor Kiss bis in die Wurzeln zu eröffnen. Den seelischen Hintergrund und die Umgebung der Familie des gläubigen Mannes, alle seelischen - spirituellen Eindrücke, haben den Charakter verschiedener reformierter Schulen formiert und geändert. Seinen Dienst für die Gemeinschaften - in seiner Hochschule und Universität sowie in verschiedenen gesellschaftlichen Gruppen - stelle ich dar, welche auf vielseitige, christliche Motivation fußen. Das Evangelium Christus hat er nicht geschämt, sondern gab es mit seinen Worten bekannt, das war die Deckung sein ganzes Leben lang. Die Forschung lenkt die Aufmerksamkeit mit Ansicht darauf, wie Sándor Kiss seine Sendung als Christ in verschiedenen politischen Fronten und in seinen Kämpfen ausübte, die er für eine demokratische Neuerung des ungarischen Volkes und Landes eingesetzt hat.

Die Methode des Bearbeitungsvorganges. Auf Grund der Anzahl des reichen Materials an Bücher, Briefe und Datenquellen haben den Bearbeitungsvorgang möglich gemacht. Die Ausarbeitung ist nach dem Ausfluß der Gegenständlichkeit geschehen. Die Informationsfülle schließt die Kontinuität des Themas nicht ab. Die ergänzende Angaben bekamen ihre Plätze in Fußnoten. Die Habilitationsdissertation wurde mit wissenschaftlicher Anforderung, ethisch mit Anliegen der korrekten Objektivität, mit Ansichten der Aufbereitung - Vergleich und kritischer Analyse angefertigt. Die Studie ist eine Monographie, die die politische Betätigung der forschenden Person den Platz sichert der für sein Volk und Heimat rettet. Dazu gehört auch jederzeit die Darstellung des Betätigungsfeldes und der handelnden Gemeinschaft.

Zusammenfassung der forschenden Resultate. Die Lebensgeschichte vom reformierten Sándor Kiss wird in dem Aufsatz in 5 Einheiten von der Grundschule bis zur Revolution 1956 dargestellt. Sein Lebensraum wird durch die Sphären der Kirche - Wissenschaft und Politik aufgefüllt.

Die neuen Resultaten meiner Abhandlung sind: Das Leben von Sándor Kiss führe ich bis zur Wurzel auf, seine vielseitige Arbeiterschaft, die in Fachliteratur vorher kaum oder gar nicht analysierte Epoche. Zugleich habe ich solche Teile und Zusammenhänge der Kirchengeschichte und Politikgeschichte des ungarischen Volks aufgedeckt, die vorher zum Teil in Dunkelheit gewesen waren. Ich zeige für das Erwecken betenden Mann, der sich für die Rettung des Landes einsetzte. Den Christ, der immer in reformierten Gemeinden lebt und dient: seine Glaube, Wille, und seinen Charakter. Den Mann, der sich Gott vertraut, der in seiner Einfachheit aber den grossen Gott seine Hoffnung anvertraut, und in der Lage ist großartige Dinge zu verwirklichen. Die Lebensgeschichte von Sándor Kiss ist beispielgebend für das praktische Leben des Christentums und des Patriotismus. Es wäre segensvoll für unsere reformierte Jugend, ihn für ihr Idealbild zu wählen und ihn nachzufolgen in seiner konsequenten Ausübung der bekennenden Christenheit und in Durchführung von Bibel erschöpften Ideen.

a./ **Das erste Kapitel strebt für die Einführung der geistlichen-spirituellen Nachwirkungen** von der Heimat, die er von seiner Familie, der Dorfgemeinschaft und von der Schullehrerbildungsanstalt in Sárospatak bekommen hat. Für sein ganzes Leben ist determinativ die opferbereite Liebe seiner betenden Großmutter, seiner biblischen Mutter und seines Psalmen singenden Vaters, die ihn für seinen Weg gelehrt haben. Seine Wurzel hat Sándor Kiss niemals verleugnet, sogar, im adeligsten Sinn war er stolz auf seinen Bauernstand. Allerdings

ist darauf zurückführen, daß er als Agrarpolitiker, sich in seinem ganzen Leben am meisten für das Fortkommen und die Respekte der ungarischen Bauern eingesetzt hat.

Daß er sein Weiterlernen dem reformierten Pastor und dem Lehrer des Dorfes, sowie seinem vaterländischem Freisein, das Fundament seiner Geistigkeit den Lehrern des Reformierten Kollegium in Sárospatak, die seinen Studiengenossen den Platz, der Geistigkeit der Schullehrerbildungsanstalt zu verdanken hat, - bis zum Ende seines Lebens erinnerte er mit dankbarem Stolz. Sein Glaube und Vaterlandsliebe, die Sendung- und das Verantwortungsbewußtsein für seine Kirche und für sein Volk hat er, in stillen Tagen der Soli Deo Gloria Reformierter Bund und in den Seminaren und Arbeitsdienstlagern der Heimatforschung von Professoren Kálmán Újszászy und Zoltán Szabó gestaltet.

b./ An der Universität in Szeged hat sich Sándor Kiss darauf vorbereitet, daß er in Besitz seines Diploms für Lehreraarbeit in der Schullehrerbildungsanstalt Sárospatak zurückkehrt. Seine Gabe von Gott hat er mit Wissenschaft bereichert, daß er diese Aufgabe auf vielseitiger Weise befähigen kann. Lehrer wollte er sein, daß er in der Kunst der Menschenbildung sein Wissen und Geläufigkeit in der Aufzucht fruktifizieren kann. Seine Studienzeit wurde auch in Szeged von Zwei-Einheiten der „Kirche und Schule“ bestimmt. Die Reformierte Kirche in Szeged hat dazu bedeutende Opfer gebracht, daß sie für die Studentenschaft der Universität eine geistliche-spirituelle Basis sei. Sándor Kiss hat vorher an der Bürgerschule an der Pädagogischen Hochschule sein Diplom im Fach Ungarisch-Geschichte erworben, später im Apponyi Kollegium hat er innerhalb von zwei Jahren sein Diplom als Seminarlehrer bekommen. An der Uni hat er sich neben der Hochschule auch folkloristische und ungartumkundliche Vorlesungen angehört. In Szeged wurde Sándor Kiss in Studentenbewegungen ein verantwortlicher, belastbarer und guter Leiter bezüglich auf sein ganzes Leben in der Gemeinschaft. Da wurde er verpflichtet für reformiertes Erwecken und Herzensangelegenheit vielseitige Dienste, die er für Ungartum angenommen hat.

c./ In der Widerstandsbewegung ist Sándor Kiss nicht zufällig hineingeraten. Mit sicherem seelischem Hintergrund (Reformierte Kirche in Pozsonyi Straße), im Kraftfeld der wissenschaftlicher Perspektiven (Pál Teleki Wissenschaftliche Institut), und Übung seiner erzieherischen Bestrebungen (im Haus der Studenten) und mit gutem Verdienst, und sicherer Versorgungsquelle (Lehrerbildungsanstalt in Oszkar Fery Straße) - hat er mit Absicht angenommen, um an der Spitze der Widerstandsbewegung der Studenten zu stehen: zum Lob Gottes - die Angelegenheiten der Menschen, an der Seite der Erniedrigenden. Dort hat er nicht nur die sinnmäßige Leitung, sondern auch die bewaffnete Gegenwehr angenommen. Wenn auch die Heimat und das Volk in Gefahr sind, darf auch unser Leben nicht teuer sein. Auch hier war Sándor Kiss beispielgebend, vorher in der Widerstandsbewegung, danach aber auch in der Gefangenschaft der Bogner, und im Gestapo. Sein Glaube und seine Gebete waren die Kraftquelle für seine Leidensgefährte bei Sorgen.

d./ Biblischer Mann ist Sándor Kiss auch in politischen Kämpfen geblieben. Er hat sich bei der ungarischer Bauernschaft festgelegt. Bei Anliegen der Leiter der Kleinwirtsparthei hat er als Direktor des Bauernbandes seine organisatorische, leitende und diplomatische Fähigkeit auf das Spiel gesetzt, um den ungarischen Menschen, die von Erträgen und Früchten des Landes leben ein bessere, glücklicheres und rechtes Leben zu geben. Auch an der Spitze seiner politischen Bahn ist Sándor Kiss genügsam, einfach, anspruchslos und demütig geblieben. Seine Mitarbeiter haben gern mit ihm gearbeitet. Mit seiner Leitung hat er den

Gesetzvorschlag der Kommission der agrarischen Interessenvertretung ausgearbeitet, der nur wegen grober und konstruktiver Zusammenfassung der Opposition an Gesetzeskraft nicht erlangen darf.

e./ **In einem konzeptionellen Prozeß** hat die Opposition zur Schwächung der Kleinwirtsparthei sowie die Auflösung des Bauernbundes zusammengehalten. Im Bewußtsein des Schutzes der sowjetischen Waffen haben sie die Besten des Landes im Gerichtsgang mit Anklagen „die Gegnerschaft Republik und Demokratie“ beleidigt. Auch Sándor Kiss, der sein ganzes Leben für die Demokratie des ungarischen Volkes und Landes einsetzte. Der Beweis dafür, wie er als ein Christ leidet, den man unwürdig verurteilt hat, und wie er währenddessen in seinen Mitmenschen Geist gehalten hat, ist auch ein Tagebuch, was er im Gefängnis von den Kommunisten geschrieben ist. Es kommt noch hinzu, dass er dem Landjägersoffizier, der vor Jahren seine seine Folterei und Quälerei leitete, verziehen hat.

Nach 33 monatelanger unverdienter Strafe war er zuerst Hilfsarbeiter, später Facharbeiter, und er nach in Blut erdrosselter Revolution das Land verliess, damit er die Aufgaben der Mission erfüllen kann: Er ist ein wahrer Zeuge der zertretenen ungarischen Revolution an der Weltforum. Wie er danach tatsächlich alles getan hat für die humane Lösung der ungarischen Frage, für die Einheit der ungarischen Emigration und für die Ungarische Reformierte Kirche in Amerika - davon mit Hilfe Gottes die Fortsetzung dieses Aufsatzes wird der Zeuge sein.

FÜGGELÉK

Kiss Sándor bibliográfiája

- 1956. október 23. Hogyan lett a tüntetésből fegyveres felkelés? Kézirat. 1-3.p. Helységnév és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor iratai. /Továbbiakban: R. L. C/243./⁵²⁵
- A Bécsi Világifjúsági Találkozó /VIT/. Helységnév és évszám nélkül. (Bécs, 1959. július 31-től augusztus 2-ig.) R. L. C/243.
- A belső helyzet /Magyarországon/. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A debreceni diétáról. Magyar Út 1935. májusi sz.
- A demokrácia Magyarországon. Kézirat. 1-50.p. Angolul. 1959. november 23. R. L. C/243. 15.
- A demokratikus kísérlet sorsa 1945 -1947-ben. Kézirat 1-43.p. Itt-Ott Konferencián elhangzott beszéd. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A forradalom dokumentumaiból. „A világ legtisztább forradalma.” Kiss Sándor tanúbeszámolója az ENSZ-ben /1957. február 15-én./ Nyugati Magyarság. 1986. októberi szám. 3.p. R. L. C/243.
- A főiskolás diák. Magyar Út 1935. december 1.
- A helyzet Magyarországon. New York, 1958. december hó. R. L. C/243.
- A Kádár rezsim parasztpolitikája. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A keresztről való beszéd bolondság... Magyar Egyház 1966. március. 3.p. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjtemény Adattár /Továbbiakban: SRK Tud. Gyűjt. Adattár/ A.f. 2.
- A keresztről való beszéd bolondság... Nagypénteki beszéd. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A keresztyén missziók a világban. 1971. március 21. Szabad Európa Rádió. Protestáns félóra. R. L. C/243.
- A keresztyénség államvallássá létele 1600 éves évfordulója. Reformátusok Lapja, 1980. Kézirat. 1-3.p. R. L. C/243.
- A keresztyénség terjedése Afrikában. 1971. február 22. Szabad Európa Rádió. Protestáns félóra. R. L. C/243.
- A kommunista Kína a tibeti egyezményt állandóan megszegte. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A Kossuth Alapítvány céljai. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.

⁵²⁵ A cikkek részbeni összegyűjtésében (Magyar Út, Szegedi Híd, Új Magyarság, Független újság) kapott segítségért itt is köszönetemet fejezem ki Havas Gábornak. Az összeállítás nem teljes és nem lezár bibliográfia, Kiss Sándor sokoldalú írói tevékenysége bemutatása szándékával készült.

- A magyar Baráti Közösség Magyar Hete Ohióban. Kézirat. 1-4.p. 1981. szeptember. Itt-Ott Konferencián elhangzott beszéd. R. L. C/243.
- A magyar demokráciáért. Magyar Öregdiák Szövetség. Bessenyei György Kör. Tanuk - Korukról 5. New Brunswick, 1983. 1-88.p.
- A magyar disszimiláció. Hajnalodik 1943. 3. sz. 33-37. p.
- A magyar emigráció helyzete. Kézirat. 1-4.p. Megjelent: Magyar Diáktájékoztató 1957. 3. számában. R. L. C/243.
- A magyar emigráció lehetőségei. New York, 1958. május 5. R. L. C/243.
- A magyar forradalmi emigráció egy éve. New York, 1957. december 27. Kézirat 1-13.p. R. L. C/243.
- A magyar forradalom előzményei. Kézirat. 1-6.p. Helységnév és évszám nélkül. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A magyar forradalom és a magyar parasztság. Kézirat. 1-91.p. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A magyar forradalomról. Kézirat. 1-4.p. New York, évszám nélkül. R. L. C/243.
- A magyar helyzet a magyar sajtó tükrében. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A magyar helyzet. New York, 1958. augusztus. Kézirat. 1-8.p. R. L. C/243.
- A magyar helyzet. New York, 1958. október. Kézirat 1-7.p. R. L. C/243.
- A magyar ifjúság a népi mozgalomban. Kézirat. 1-29.p. Az 1981 tanév tavaszán tartott előadássorozat a Magyar Öregdiák Szövetség - Bessenyei Kör konferenciáin. R. L. C/243.
- A Magyar Klub évfordulója. Helységnév és évszám nélkül. /A Magyar Klub tagja 1971 óta, mettől Washingtonban élt./ R. L. C/243.
- A magyar nép 1945-ben szabadon választotta meg Parlamentjét. Kézirat. 1-6.p. /1945-1956-ig./ R. L. C/243.
- A magyar parasztság forradalma. Kézirat. 1-12.p. Helységnév nélkül. 1966. R. L. C/243.
- A magyar parasztság helyzete és jövője. Kézirat. 1-11.p. New York, 1969. március 15. R. L. C/243.
- A Magyar Parasztszövetség emigrációban. Kézirat. 1 - 4. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A magyar reformátusság jelene és jövője. Kiss Sándor. Előadás a Magyar Református Presbiteri Szövetség gyűlésén. Ligonier. 1958. 08. 31. R. L. C/243.
- A magyar társadalom szerkezetének megváltoztatása. Helységnév nélkül. 1977. augusztus. Kézirat. 1-15.p. R. L. C/243.
- A magyar ügy az U.N. előtt. (ENSZ) Beszéd a New York-i nagygyűlésen. Elmondta Kiss Sándor, a Nemzeti Képviselőt főtitkára. Kézirat, 1-5.p. New York, évszám nélkül. R. L. C/243.
- A magyar vallásszabadság. Magyar Egyház 1965. augusztus-szeptember. 6-7.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- A magyarországi egyházi állapotokról. Évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.

- A Magyarországi Református Egyház helyzete és kapcsolataink. Magyar Egyház 1974. augusztus-szeptember 7-8.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- A magyarság nagy gyásza: Meghalt Nagy Ferenc. /Kiss Sándor búcsúszavai a Paraszt-szövetség és az 1956-os forradalom résztvevői nevében./ Magyar Híradó. 1979. július 1.
- A magyarság szétszakítottsága. /Március 15-ei beszéd./ Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A NEMZETŐR című újságról. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A népi értelmiség és a magyar parasztság a forradalomban. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A Parasztnapok. 1946. szeptember 6. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A pécsi beszéd. Független Újság 1945. április 4.
- A presbiteri tiszti mai feladatai. Magyar Egyház 1965. november-december. 7-8.p. és 1965. november-december. 7-8.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- A reformok jelszavától. Magyar Út 1935. február 15. 3.p.
- A Szabad Magyarország Nemzeti Képviselő Magyar Forradalmi Tanács: Belső tájékoztató. New York, 1957. április 3. R. L. C/243.
- A Szabad Magyarország Nemzeti Képviselőjének jelenlegi helyzete. Feljegyzés. (SZMNC megalapítása: 1957. október 5.) Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A Szabad Magyarország Nemzeti Képviselőjének jelenlegi helyzete. (KS a Nemzeti Képviselő főtitkára!). New York, 1957. november 21. után. R. L. C/243.
- A szociáldemokratákról. New York, 1957. november 24. R. L. C/243.
- A szovjetizált kelet-európai kommunista rendszerek... Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- A tápiószzelei konferenciáról. Magyar Út 1935. júniusi sz. 2.p.
- A Tölgyfa kidőlt (Kovács Imre temetésén). Helységnév nélkül. 1980. R. L. C/243.
- A vallás helyzete a Szovjetunióban. Magyar Egyház 1969. április. 7-9.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Alapvető tényezők, amit európai szemmel nehéz megérteni. /Amerika külpolitikájáról./ Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Államvédelmi hatóság. Kairói anyag. Függelék I. Kézirat. 1-3.p. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Anyám, a halálban is van remény... Az Amerikai Magyar Szövetség Los Angeles-i Osztályának Magyar Napján mondott beszéd 1958. június 22-én. R. L. C/243.
- Áprily Lajos. Helységnév nélkül. 1968. Protestáns félóra. R. L. C/243.
- Az 1848-as magyar forradalom 113. évfordulóján... Március 15-ei beszéd. New York, 1961. R. L. C/243.
- Az Amerikai Református Egyház hármaskör hivatása. Dr. Kiss Sándor közgyűlési megnyitó beszéde. (1968. januárban). In: Az Egyház a Világban, a Világ az Egyházban. H.n. 1968. június. 37-39.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár. A.a. 213; és Magyar Egyház 1968. február-március. 4-5.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.

- Az emigrációs egységről. Emlékeztető. New York, 1957. november 20. R. L. C/243.
- Az evangéliumi ifjúságért. Dr. Kiss Sándor volt egyházkerületi főgondnok üdvözlő szavai Ábrahám Dezső püspöki beiktatásakor. Magyar Egyház 1968. június-július. 8.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Az idei Nobel-díjat Illyésnek! Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Az ifjúsági egység. Új Magyarság 1933. 9. sz.
- Az orosz politika a magyar forradalomban és szabadságharcban. Kézirat. 1-6.p. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Az új mezőgazdasági érdekképviseleti törvény. Igazság 1946. augusztus. (1946. augusztus 14.) Tudománypolitikai Intézet Kiszámla Levéltára 86 d./3 ö.e.
- Beköszöntő. A Magyar Parasztszövetség Naptára 1947. 27-28.p.
- Beszéd a Szabad Magyarország Nemzeti Képviselete Magyar Forradalmi Tanács Intézőbizottsági ülésén. Helységnév nélkül. 1957. november 4. R. L. C/243.
- Beszéd az Mt. Vernon metodista és a presbiteriánus Meeting House templomokban. (Önéletrajzi beszéd.) 1979. R. L. C/243.
- Beszélgetés Cynthia Clark Wedel asszonnyal, az Egyházak Országos Tanácsa elnökével. Szabad Európa Rádió. Protestáns Félóra. 1971. március 8. R. L. C/243.
- Beváltatlan márciusok. Március 15-ei beszéd. Helységnév nélkül. 1965. március 15. R. L. C/243.
- Bibó István (1911-1980). Helységnév és évszám nélkül. /1980?/. Kézirat 1-10.p. R. L. C/243.
- Börtönnapló. Budapest, 1947. február 7. - szeptember 9. Másolata a szerző birtokában.
- Búcsú Bokor Bélától. White Plains, évszám nélkül. R. L. C/243.
- Búcsú Kovács Imrétől. (Hosszabb változat.) New York, 1980. R. L. C/243.
- Búcsú Kovács Imrétől. (Rövid változat) Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Búcsú Nagy Ferencről. New York, 1979. /Ezt mondta el temetésekor Herndonban (Virginia), 1979. július 16-án. /Ebből idéz a Magyar Híradó 1979. július 1-ei száma is./ R. L. C/243.
- Búcsú Vajda Benőtől a herdoni temetőben. Helységnév nélkül. 1979. június 26. R. L. C/243.
- Curriculum vitae of Sandor Kiss. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Csordás Gábor esperes-lelkész szolgálatának tízéves jubileuma. Helységnév és évszám nélkül. /Templomépítés - kapavágás: 1958 augusztus 24!/ R. L. C/243.
- Egy ítélet margójára. Magyar Egyház 1968. január. 4-5.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Egyház a viharban. A cseh egyházak a katonai megszállás alatt. Magyar Egyház 1968. november. 3-6.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Egyház a világban. Egyházak kettős szorításban. Bethlen Naptár 1970. 117.p.
- Emlékbeszéd 1968. október 27-én New Brunswick-ban. Kézirat. 1-13.p. R. L. C/243.

- Erősebb energiával dolgoznak a magyarországi zavaróállomások. Kézirat. 1-2.p. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Feljegyzés a Magyar Közösségről. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Feljegyzés az emigráció helyzetéről. /1. Magyar Bizottság, Szabad Magyar Tájékoztató; 2./ Október 23 című lapról sok jó./ New York, 1958. május 5. R. L. C/243.
- Felvonul a világ ifjúsága /olimpiai sorozat/. Magyar Út 1936. szeptember 1. 7. p.
- Forradalmunk és jövőnk. Március 15-ei beszéd. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Forradalom és szabadságharc Magyarországon a gyarmatosítás ellen. /Kairói anyag./ Függelék III. A Petőfi Körben előadás. Kézirat 1-12.p. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Forradalom vagy ellenforradalom. Kézirat 1-5.p. Március 15-ei beszéd. Helységnév nélkül. 1957. Megjelent: Hírünk a világban. 1957. számában. R. L. C/243.
- Hogyan szervezték az 1949-es Világifjúsági Találkozót /VIT/? Kézirat. 1-30.p. R. L. C/243.
- Hol vannak a magyar sztálinisták? Kézirat. 1.p. R. L. C/243.
- Hozzászólás a Magyar Bizottságban 1963. április 2-án. /Az Amerikai Magyar Társaságnak a Carnegie Endowment Centerben 1963. március 15-ei ünnepségén Habsburg Ottó is jelen volt./ R. L. C/243.
- Húsvéti beszéd. Szabad Európa Rádió. Protestáns Félóra. 1971. 05. 31. R. L. C/243.
- Húsvéti prédikáció. Szabad Európa Rádió. Protestáns Félóra New York. Húsvéti műsor. 1971. 03. 05-én. R. L. C/243.
- Húsz év után. Gombos Gyula könyve Magyarország elmúlt negyedszázadáról. Könyvismertetés. Magyar Egyház 1971. január. 6-7.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Ifjúság és művészet. Szegedi Híd 1941. decemberi szám. R. L. C/243.
- Itt és ma. Trombitás Dezső könyve a győzelmes Igéről. Könyvismertetés. New York, évszám nélkül. R. L. C/243. 56; Magyar Egyház 1966. május. 4-6.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Jász telepések sorsa. Magyar Út 1934. október 15. 11.p.
- Jelentés a bécsi VIT-re kiküldött magyar munkacsoport működéséről. Helységnév és évszám nélkül. /Bécs, 1959. augusztus 3./ R. L. C/243.
- Joó Sándor. Magyar Egyház 1970. október. 4-5.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Képek a népfőiskoláról. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 10.p.
- Képek a népfőiskoláról. Szegedi Híd. 1941. december. 10.p. R. L. C/243.
- Keresztmetszet. Magyar Út 1934. október 1. 2.p.
- Keresztyén missziók a világban. Szabad Európa Rádió. Protestáns Félóra. 1971. 03. 02. R. L. C/243.
- Kilenc éve már... Magyar Egyház 1965. október. 3.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Kolhozosítás terrorral. A magyar parasztság és mezőgazdaság helyzete 1959 első negyedében. Kézirat. 1-36.p. New York, 1959. R. L. C/243.

- Kollektivizálás terrorral. A magyar kommunista kormány kolhoz-hadjárata. Kézirat. 1-5.p. Helységnév és évszám nélkül. /New York, 1959!/ Megjelent: Kanadai Magyar Hírlap. /1959!) R. L. C/243.
- Kollektivizálás terrorral. Kiss Sándor könyve. Kiadó: Magyar Bizottság. New York, 1959. 1-54.p. R. L. C/243.
- Kommunizmus és fasizmus: Akkor és Most. A Magyar Forradalom története és más próbálkozások a szabadságért. Kézirat. 1-13.p. Elhangzott a Davidson Collegében, 1981. május 8-án. R. L. C/243.
- Kossuth Foundation - javaslatok. New York, 1958. január 9. R. L. C/243.
- Közép-Európa tragédiája. Csehszlovákia - 1968. /Kiss Sándor egyházkerületi főgondnok!/ Bethlen Naptár 1969. 122.p.
- Krízisben a magyar gazdaság. Kézirat. 1-46.p. Magyarul és angolul. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Légy hű mindhalálig! Egyházkerületi főgondnoki elfogadó beszéde. Magyar Egyház 1965. február. 6-7.p; Magyar Egyház 1965. február 15. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Levél James T. Patterson; H. Alexander Smith, N Jersey republikánus szenátoroknak. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Levél Kéthly Annának Purkersdorfba (bei Wien). 1957. június 3. R. L. C/243.
- Levél Kéthly Annának. 1957. június 11. R. L. C/243.
- Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz. R. L. C/243.
- Magyar protestánsok Dél-Amerikában. 1971. március 27. Szabad Európa Rádió. Protestáns félóra. R. L. C/243.
- Magyarok lenni. Magyar Egyház 1970. november. 7.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Magyarország függetlenségi problémái és az emigráció feladatai. Kézirat. 1-26. New York, 1964. november. R. L. C/243.
- Magyarország szovjetkormányzás alatt. (Könyv írása tervezete.) New York, 1958. január 8. R. L. C/243.
- Magyarország tíz éve a forradalom után. /Kiss Sándor egyházkerületi főgondnok!/ Bethlen Naptár 1967.
- Magyarországi jegyzetek. Kézirat. 1-3.p. Helységnév és évszám nélkül. /New York, 1959?/ Megjelent: Kanadai Magyar Hírlap. R. L. C/243.
- Magyarra vált forradalom. Független Újság. 1946. március 14. 1.p. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- Magyarságismereti Munkaközösség. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 9. p.
- Március 15. Helységnév nélkül. 1960. R. L. C/243.
- Március 15. Ünnepi beszéd 1968. március 15-én New Bruswink, New Jerseyben. R. L. C/243.
- Megmozdult a nép. Kis Újság 1946. szeptember 11. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.

- Megyünk vagy vitetünk? Újévi köszöntő. „... vitetünk vala tova.” ApCsel 27:15. Nagy Lajos püspökkel. Magyar Egyház 1968. január. 3. p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Mennyi Bibliát adnak el a kelet-európai kommunista államokban? 1971. március 27. Szabad Európa Rádió. Protestáns félóra. R. L. C/243.
- Mi újság az amerikai protestáns egyházakban? 1971. március 2. Szabad Európa Rádió. Protestáns félóra. R. L. C/243.
- Mi újság az amerikai protestáns egyházakban? Szabad Európa Rádió. Protestáns Félóra. 1971. 03. 02. R. L. C/243.
- Mit tudunk Tápéről? Délvidéki Szemle 1946. 6. sz. 251-254.p.
- Nagy Ferenc halálára. Irodalmi újság 1979. július-augusztus 3k.p. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- Nem az istenhit, hanem az istentagadás haldoklik. Magyar Egyház 1968. április 6-7.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Nem haltak meg hiába. Dél-Amerikai Magyarság 1960. június 16. 1.p. R. L. C/243.
- Nem politizál, hanem országot épít. Magyar Út 1934. szeptember 1. R. L. C/243.
- Nemzedékformálók. Szegedi Híd 1942. júniusi sz.
- Népfőiskolai tanfolyam munkarendje. Szegedi Híd 1941. decemberi sz.
- Népfőiskolánk. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 7. p.
- Október 23. Kézirat 1-2.p. Helységnév és évszám nélkül. R.L. C/243
- Október 23. Magyar Egyház. 1970. október. 4-5.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Ökumenikus vasárnapi iskola Amerikában. 1971. 01. 03. Szabad Európa Rádió. Protestáns Félóra. R. L. C/243.
- Önéletrajz a Rutgers egyetemi előadásokra szóló meghívón. 1981. 91/b. R. L. C/243.
- Önéletrajz. „Egy keresztyén a szenvedéssel tele világban”. Kézirat. 1-11. 1979. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.
- Önéletrajz. 1979. 1-18.p. (Kézzel írt.) R. L. C/243.
- Önéletrajz. 1981. február 6-án. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.
- Összefoglaló főtitkári jelentés az SZMNK-ről. Helységnév nélkül. 1957. július 23. R. L. C/243.
- Összefoglaló jelentés az SZMNK-ről. Helységnév nélkül. 1957. július 23. R. L. C/243.
- Összefoglaló jelentése a bécsi és párizsi tárgyalásokról. Kézirat 1-4.p. 1957. július 23. R. L. C/243.
- Parasztság és egyetemi ifjúság. Szegedi Híd 1941. októberi sz. 9. p.
- Politikai küzdelem a demokráciáért. Kézirat 1-39.p. Az 1981. tanév tavaszán tartott előadássorozat a Magyar Öregdiák Szövetség - Bessenyei Kör konferenciáin. R. L. C/243.
- Pünkösdi prédikáció az ApCsel 2,37-39 alapján. West Virginia Alba Regia magyar kápolnában. (Részlet...) R. L. C/243.

- Részt vettem a bécsi Világifjúsági Találkozón. Kézirat. 1-34.p. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Riadalom a magyar falvakban. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Riport Magyarországról. New York, 1959. január hó. R. L. C/243.
- Sákramentum és gépember. Magyar Út 1935. október 31. 5.p.
- Szaporodásunk és a magyar jogszerkezet. Új Magyarság 1943. 288-291. p.
- Szemtől szembe... Lelki vasfüggöny. Kézirat. 1-3.p. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243; Bethlen Naptár 1958. 58-60.p.
- Tegnapelőtt kaptuk a hírt... Kiss Sándor a Magyar Forradalmi Képviselőt főtítkára beszéde. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- The Revolution in Hungary. Free Europe Publication. 2. oldal. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Trianonról - református szemmel. Magyar Egyház 1970. augusztus-szeptember. 3-5. p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- U.N. anyag. Kiss Sándor felszólalásának a tézisei az ENSZ-ben. (1-12 tétel a forradalomról.) Kézirat. 1-23.p. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Új feladatok. Az Október 23-ról tájékoztató. Emigrációs lap magyarul és angolul. Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Új holnapok felé. /Kiss Sándor egyházkerületi főgondnok előadása!/ Bethlen Naptár 1966. 66.p.
- Uralkodás vagy szolgálat. /Főgondnoki előadás református presbiter-konferencián!/ Helységnév és évszám nélkül. R. L. C/243.
- Vagy - vagy. Trombitás Dezső új könyve. Könyvismertetés. Református Egyház 1966. október. 4.p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.
- Várhatunk-e változást a nemzetközi politikában és Magyarországon 1966-ban? Elhangzott a Szabad Magyar Jogászok Szövetsége kerek asztal konferenciáján New Yorkban. 1966. március 11-én. Kiadja: Grand Central Station. Helységnév és évszám nélkül. 14-18. lap. R. L. C/243.
- Várhatunk-e változást a nemzetközi politikában és Magyarországon 1966-ban? R. L. C/243.
- Védőirat. In: Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok. 1956-os Intézet. Bp., 1998. 232.p.
- Vélemény a magyar emigráció egységéről. New York, 1957. november 30. R. L. C/243.
- Vita Jézus személye körül a Szovjetunióban. Magyar Egyház 1969. augusztus-szeptember. 9. p. SRK Tud. Gyűjt. Adattár A.f. 2.

Irodalomjegyzék

- A Budapesti Népügyészség 1947. február 6-án kelt, Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztésére tett indítványa. Magyar Országos Levéltár XVIII-1.6.d.
- A Budapesti Népügyészségnek Gyulai László, Hám Tibor, Horváth János, Vatai László, Kiss Sándor és Vörös Vince nemzetgyűlési képviselők ellen folytatandó eljárás érdekében a mentelmi jog felfüggesztése iránt előterjesztett 1947. Nü. 286/számú indítványa. Magyar Országos Levéltár XVIII. - 1.6.d.
- A Comenius Tanítóképző Főiskola Kiss Sándor Alapítvány Kuratóriuma Sárospatak „Pályázati felhívása” /1999. október 20./, és „Tájékoztatója” /1999. november 15./. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.
- A Független Kisgazdapárt Tudósítója. Kézirat. 1945. július 6. 55.p. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára. 82d/68 ö.e.
- A Magyar Parasztszövetség közgyűlése. Kis Újság 1945. augusztus 22. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- A Magyar Parasztszövetség Naptára 1947. 93.p;
- A magyar parlament 1944-1949. Szerk.: Hubai László és Tombor László. Gulliver Lap- és Könyvkiadó Bp., 1991. 253kk.p.
- A Mistéth-dosszié. Budapest Főváros Levéltára XXV. 1. a. Mistéth-dosszié.
- A Szabad Élet Diákmozgalom történetének vázlata. In: M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. Kiadja az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága. Bp., 1993. 210kk.p.
- A Tiszáninneri Református Egyházkerület Sárospataki Tanítóképző Intézetének 1929-30. évi értesítője. Sárospatak, 1930; 1934; 1937; 1938.
- Az összeesküvés tanulságai. Magyar Parasztlelet 1947. március 23.
- Balogh Sándor: Parlamenti és párharcok Magyarországon 1945-1947. Bp., 1975. 314kk.p.
- Barcza József: A Kollégium története 1919 után. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerkesztette a Tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége. Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1981.
- Benkő Tibor: Félmillió paraszt ünnepel a szeptemberi országos parasztnapon. Igazság 1946. augusztus 30. 5.p. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára 86.d./3.ö.e.
- Benkő Zoltán: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In: Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerkesztette M. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 289kk.p;
- Beszélgetés Kiss Sándorral. Washington, 1977. november 5. In: Huszár Tibor: Beszélgetések. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1983; 323kk.p.
- Bokor Péter: A Századok sorozat interjúinak sorában készült felvétel Kiss Sándorral. Washington Chavy-Chase, 1978. november 24. Másolat a szerző tulajdonában.
- Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. Püski Kiadó. München, 1983.

- Borbándi Gyula: Parasztok a nemzetért és az országért. Bécsi Napló 1996. szeptember-október.
- Csicsery-Rónay István - Cserenyey Géza: Konceptiók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok. 1956-os Intézet. Bp., 1998.
- Dancs József: Tovább dolgozunk. Magyar Parasztélet 1947. január 27.
- Dancs József: Utak és állomások. Kossuth Könyvkiadó Bp., 1978. 173.p.
- Denke Gergely beszéde Kiss Sándor emléktáblájánál. In: A hazák Európájáért. Szerkesztő: Virágh Ferenc. Bp. 1998. 11.p.
- Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott.” A bibliás politikus Kiss Sándor. Reformátusok Lapja 2000. 04. 30. 6. p.
- Denke Gergely: „Az igaznak emlékezete áldott...” Református Egyház 2001. 68.p.
- Denke Gergely: „Az út csak előre visz.” Jegyzetek Kiss Sándor lelki szolgálatának vázlatrajzához. Kézirat. Eger, 2000. 07. 03.
- Denke Gergely: Az SDG kapcsolata a népi írőkkel, a népi mozgalommal, a Márciusi Fronttal és az ellenállással. In: Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok különös tekintettel az SDG Szövetség történetére. Szerk: Tenke Sándor. Bp., 1993. 432kk.p.
- Denke Gergely: Bibliás politikus emlékezete. Református Tiszántúl 2000. 2. sz. 15kk. p.
- Fekete Gyula beszéde Kiss Sándor emléktáblája avatásakor. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kisgazdapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január. 16kk. p.
- Felhős Szabolcs: Protestáló hit és küldetéses vétő. Partium 1999/2000. 8. sz. 40k. p.
- Fodor József tanítóképző főiskolai főigazgató-helyettes beszéde Kiss Sándor emléktábla avatásakor. Bp., 1991. szeptember 07. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kisgazdapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január hó. 15kk. p.
- Gombos Gyula: Eszmélet (Emlékezések és elmélkedések). Püski Kiadó. Bp., 1999.
- Gyenes Antal visszaemlékezése. In: „Sej, ami lobogónkat fényes szelek fűjják”. Bp., 1977. 115kk.p.
- Havas Gábor: Hinni és cselekedni. Kálvinista modell: Kiss Sándor élete. Reformátusok Lapja 1991. szeptember. 4. p.
- Horváth János: Kiss Sándor szobrát avatjuk. Vásárosnamény, 2000. március 15. Kézirat. 1-6.p. Horváth János szoboravató teljes beszéde elhangzott a parlamentben is 2000. május 3-5. napjain.
- Horváth János: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalomról. Történelmi Szemle 1986. 3-4. sz. 442kk.p.
- Ítélet a Mistéth-perben 1947. augusztus 29-én. Budapest Főváros Levéltára XXV. 1. a. B.P.N.B.O.T. XXII, 1837/1947.
- Jakab Sándor: Búcsú Kiss Sándortól. Vásárosnamény, 1983. június 4. In: Evangéliumot Magyarországnak. Soos Géza emlékkönyv 1912-1953. Szerkesztőbizottság készítette. Bp., 1999. 325.p.

- Jenei -.: Felavatták a Kisgazda Panteont. Kis Újság 1999. augusztus 27. 3.p. Tudomány-politikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- Juhász Gyula: Kállay külpolitikája. In: Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. II. kötet. Főszerkesztő: Ránki György. Akadémiai Kiadó Bp., 1988. 1086kk. p.
- Kiss Sándor börtönben készített naplója. Budapest, 1947. szeptember 7-től szeptember 9. Kézirat. Másolata a szerző birtokában.
- Kelemen Sándor: In memoriam Kiss Sándor (1918-1982). Reformátusok Lapja. 1983. július 3.
- Kiss Sándor cikke. Igazság 1945. július 7.
- Kiss Sándor dr. In: Benkő Péter: A magyar népi mozgalmak almanachja. Budapest, 1996. 204kk.p.
- Kiss Sándor iratai /1918-1982/. Ráday Levéltár. C/243 XIII. doboz. Levelek 1958-1982.
- Kiss Sándor levelei Varga Domokosnak. Szeged, 1939. február 10 - 1941. június 16. 17 db levél. Kézirat. Másolatok a szerző birtokában.
- Kiss Sándor önéletrajza. 1981. július 6. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.
- Kiss Sándor önéletrajza. Meghívó a Magyar Öregdiák Szövetség - Bessenyei György Kör előadására. New Brunswick, New Jersey. Rutgers Egyetem. Történelem Tanszék. 1981. február 6. 2kk. p. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.
- Kiss Sándor: „Feljegyzés a Magyar Közösségről”. Ráday Levéltár C/243.
- Kiss Sándor: A demokratikus kísérlet sorsa 1945-47. Kézirat. 1-43.p. Itt-Ott beszéd. Hely és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243.
- Kiss Sándor: a Magyar Demokrácia és az SDG. In: Kiss Sándor a magyar demokráciáért. Magyar Öregdiák Szövetség. Bessenyei György Kör. New Brunswick. 1983. Tanúk - korukról. 5. sz.
- Kiss Sándor: A magyar demokráciáért. Kiadja: Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Köre. New Brunswick, 1983.
- Kiss Sándor: A magyar forradalom és a magyar parasztság. Kézirat. 1-91.p. Helységnév és évszám nélkül. /New York, 1959./. Ráday Levéltár C/243. XV. doboz.
- Kiss Sándor: A magyar nép 1945-ben szabadon választotta meg Parlamentjét. Kézirat. 1-6.p. (1945-1956-ig.) Helységnév és évszám nélkül. Megjelent: The Revolution in Hungary. Free Europe Publication. 2.p. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai. XVI. doboz.
- Kiss Sándor: A magyar reformátusság jelene és jövője. Ligonier, 1958. 08. 31. Előadás a Magyar Református Presbiterszövetség gyűlésén. Kézirat. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.
- Kiss Sándor: A Parasztnapok. 1946. szeptember 6. Helységnév és évszám nélkül. Ráday Levéltár C/243.
- Kiss Sándor: A pécsi beszéd. Független újság 1945. április 4.
- Kiss Sándor: Az új mezőgazdasági érdekképviseleti törvény. Igazság 1946. augusztus hó. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára 86.d./3ö.e/35.lap.

- Kiss Sándor: Beköszöntő. A Magyar Parasztszövetség Naptára. 1947. 27.p.
- Kiss Sándor: Beszéd az Mt. Vernon metodista és presbiteriánus Meeting House templomokban. 1979. Kézirat. 1-6.p. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.
- Kiss Sándor: Ifjúság és művészet. Szegedi Híd 1941. decemberi szám.
- Kiss Sándor: Képek a népfőiskoláról. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 10. p.
- Kiss Sándor: Kommunizmus és fasizmus: Akkor és Most. A Magyar Forradalom története és más próbálkozások a szabadságért. Kézirat. Elhangzott a Davidson College-ben, 1981. május 8-án. Ráday Levéltár C/243.
- Kiss Sándor: Magyar élet és szellem az egyetemen. Szegedi Híd 1943. áprilisi sz.
- Kiss Sándor: Magyar ifjúság a népi mozgalomban. Előadás New Jerseyben 1981. január 6-án. Az előadás a 'Tanúk korokról' - szóbeli történelem - szabadegyetemi előadássorozat keretében hangzott el a Rutgers Egyetemen. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.
- Kiss Sándor: Magyarságismereti Munkaközösség. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 9. p.
- Kiss Sándor: Március 15. New Brunswick, New Jersey, 1968. március 15. A Beregi Múzeum Adattárában. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.
- Kiss Sándor: Megmozdult a nép. Kis Újság 1946. szeptember 22. Tudománypolitikai Intézet Kisgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- Kiss Sándor: Mit tudunk Tápéról? Délvidéki Szemle. 1942. 6. sz. 25- 254. p.
- Kiss Sándor: Nemzedékformálók. Szegedi Híd 1942. júniusi sz.
- Kiss Sándor: Népfőiskolánk. Szegedi Híd 1941. decemberi sz. 7.p.
- Kiss Sándor: Nyilatkozat. New York, 1968. június 10. Kézirat 1.p. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.
- Kiss Sándor: Önéletrajz. /Egy keresztyén a szenvedéssel tele világban.../. 1979. Kézirat. 1-11.p. Ráday Levéltár C/243.
- Kiss Sándor: Önéletrajz. 1981. február 6-án. Beregi Múzeum Adattára. Vásárosnamény. Jelzet nélkül.
- Kiss Sándor: Parasztság és egyetemi ifjúság. Szegedi Híd 1941. októberi sz. 9. p.
- Kiss Sándor: Védőbeszéd. Budapest Főváros Levéltára XXV. 1. a. 1837/1947.
- Kiss Sándorról beszélget testvérével, Juhász Gáborné Kiss Eszterrel Pótor Imre. Interjú. Kézirat. 1-13.p. Vásárosnamény, 2000. 06. 02-án.
- Kornis Pál: Tanúként jelentkezem. Zrínyi Katonai Kiadó Bp., 1988.
- Ködöböcz József: Kiss Sándor és a pataki tanítóképző. Kézirat. 1-4.p. Sárospatak, 2000. június 28.
- Ködöböcz József: Kiss Sándorral Szegeden. Kézirat. 1-4.p. Sárospatak, 2000. június 28.
- Ködöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991.
- Kövy Zsolt: Emlékeim Kiss Sándorról. Kézirat. Pápa, 2000. szeptember 12.
- Köztársaság-ellenes összeesküvés. Szabad Nép 1947. január 5.

- M. Kiss Sándor - Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. Kiadja az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága. Bp., 1993.
- Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Akadémiai Kiadó Bp., 1967. 72.p.
- Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerk.: M. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994.
- Márkus Mihály beszéde Kiss Sándor emléktáblája leleplezésekor. In Emléktábla-avatás Kiss Sándor kisközpárti politikai tiszteletére. Budapest, 1991. szeptember 7. A Független Kiszgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének Kiadványa az Amerikai Magyar Református Egyesület, Hungarien Reformed Federation of Amerika támogatásával 1. Bp., 1992. január. 11kk.p.
- Mistéth és társai peranyaga. Magyar Országos Levéltár XX-4-b.
- Nagy Ferenc: A parasztság érdekképviselője. Kis Újság 1945. április 22. Tudománypolitikai Intézet Kiszgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött. I-II. rész. Bp., 1990.
- Nyikos Gyula: A magyarság fejlődő arculata. Itt-Ott Magyar Baráti Társaság lapja 1995. 2. szám. 23k.p.
- Nyikos Gyula: A SZEI népfőiskolai tanfolyamáról. Nevelésügyi Szemle 1942. 5-6. sz.
- Parasztszövetségi Hírek 1945. november 10. Tudománypolitikai Intézet Kiszgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- Pataki Béláné Baráth Ida: Emlékező beszéd Kiss Sándor sírjánál. Kézirat. 1kk.p. Vásárosnamény, 1999. október 23.
- Patonay Elek: A Parasztszövetség útja. Magyar Parasztlelet 1947. április 27. Tudománypolitikai Intézet Kiszgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- Pintér István: Magyarország a második világháború előtti években. In: Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. II. kötet. Főszerkesztő: Ránki György. Bp., 1988. 1064kk.p.
- Pótor Imre: Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor - különös tekintettel dunántúli szolgálataira. Doktori dolgozat. Vásárosnamény, 1996. 79-81.p.
- Pótor Imre: Interjú dr. Horváth Jánossal Kiss Sándorról. Kézirat. 1-12.p. Ráday Kollégium, Bp., 2001. 08. 22.
- Rácz Lajos: 75 éve alakult meg a Soli Deo Református Diákszövetség. Református Egyház 1996. 235kk.p.
- Református Testvérünk! A Bethlen Gábor Kör tagtoborzó prospektusa. 1936. október 10. Ráday Levéltár C/243. Kiss Sándor /1918-1982/ iratai.
- Rudas Mihály: Iskolánk névadója: Kiss Sándor /1918-1982/. Kézirat. 10.p. Beregi Múzeum Adattára Vásárosnamény Jelzet nélkül.
- Salamon Konrád: Erkölc és politika. Kiss Sándor élete. Püski Kiadó. Bp., 1991.
- SDG iratok. Zsinati Levéltár 24.i/2.
- SDG közgyűlési iratok. Zsinati levéltár. 24.f. fond.
- Soos Géza Emlékkönyv 1912 - 1953. A Ráday Gyűjtemény kiadása. Bp., 1999.

- Szabad Szó 1947. január 16.
- Szakács Kálmán: Paraszti rétegszervezetek Magyarországon 1945-1951. Kossuth Könyvkiadó 1988.
- Számadás. Röplap. Hely és évszám nélkül. 2.p. Zsinati Levéltár 24.i. II.b/1. Kt.d. 5423.
- Szárszó. Kossuth Könyvkiadó Bp., 1983. 192.p.
- SZEI. Szegedi Híd 1942. márciusi sz. 9. p.
- T.I.: „Szeged híres város...” Kiss Sándor, az egyetem magyarságismereti munkaközösségének vezetője beszél a most induló Tápé-kutatásról. Szegedi Napló 1942. június 14. 7.p.
- Tanári Kari jegyzőkönyv. Sárospatak, 1937. június 2. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye.
- Tantestületi zárógyűlés jegyzőkönyve. 1937. június 6. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye.
- Tilkovszky Lóránt: A Kállay-kormány első időszakának politikája a szovjetellenes háború jegyében. In: Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. II. kötet. Főszerkesztő: Ránki György. Akadémiai Kiadó Bp., 1988. 1078kk.p.
- Török Bálint: Minden magyar felelős minden magyarért. Tíz éve halt meg Kiss Sándor. Heti Magyarország 1992. szeptember 2. In: Evangéliumot Magyarországnak. Soos Géza emlékkönyv 1912-1953. Szerkesztőbizottság készítette. Bp., 1999. 325kk.p.
- Új érdekképviselési törvény készül. Parasztszövetségi Hírek 1946. január 10. Tudománypolitikai Intézet Kiszgazda Levéltára Ó.á. 84d./9ö.e.
- Varga József: Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós. Adalékok Magyarország és a Dunamedence kortörténetéhez. II. rész. 1939-1949. Bp., 1992. 238k;
- Vida István: A Független Kiszgazdapárt politikája 1944-1947. Akadémiai Kiadó Bp., 1976.
- Vigh Károly: Parasztnapok - ötven éve. Nézőpont 1996. szeptember 6.
- Virágh Ferenc ünnepi beszéde. Koszorúzási ünnepség Kiss Sándor emléktáblájánál. 1994. szeptember 8. In: Balsors, akit régen tép? 1956 utóélete. A semmiből lett vagyonok. Az „Eckhardt Tibor” Politikai Akadémia 1994. második szemesztere. A Független Kiszgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének Kiadványa. 14. szám. 5kk.p.
- Virágh Ferenc: A Kiszgazdapárt rövid története. A Független Kiszgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének Kiadványa. 17. szám. Kiszgazda Kiskönyvek. Bp., 1996.
- Vörös Vince beszéde Kiss Sándor emléktáblája leleplezésekor. In: Emléktáblaavatás Kiss Sándor kiszgazdapárti politikus tiszteletére. Bp., 1992. január. A Független Kiszgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének Kiadványa az Amerikai Magyar Református Egyesület, Hungarian Reformed Federation of America támogatásával. 1. szám. 9kk. p. - Az emléktábla avatása időpontja: Bp., 1991. szeptember 7.
- Vörös Vince: Magyar Parasztszövetség 1941-1944. Történeti Szemle 1982. 2. sz. 245-275.p.
- Zimányi Tibor, a Magyar Ellenállási Szövetség elnökének beszéde. In: Emléktábla-avatás Kiss Sándor kiszgazdapárti politikus tiszteletére. Budapest, 1991. szeptember 7. A Független Kiszgazda-, Földmunkás-, és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének kiadványa az Amerikai Magyar Református Egyesület támogatásával. 1kk.p. Budapest, 1992.